

e- ISSN
2717-6363

NEAR EAST HISTORICAL REVIEW

Volume 13 Issue: 4 Year: October 2023

Editor
Assoc.Prof.Dr. Suha Oğuz BATIMUR

Deputy Editor
Prof. Ph.D. Zafer TANGÜLÜ
Assoc. Prof. Dr Sabri BECERİKLİ

13/4, October - Ekim 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Near East Historical Review (NEHR) uluslararası bir hakemli dergidir. NEHR özgün çalışmaları kabul edip, hakem sürecinden sonra yayımlar. Yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. İlk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibarıyla yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak - Nisan- Temmuz - Ekim) olarak yayım hayatına devam etme kararı almıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan NEHR'in yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Near East Historical Review (NEHR) is an International peer-reviewed journal. NEHR accepts original works and publishes them after the referee process. NEHR started its' publishing life in August 2011 under the name of "**Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)**". In the first nine years, the issue of 17 was published without any failure. As of 2020, it has decided to continue its' publishing life with its new name 4 times a year (January-April-July-October). The languages of our magazine, which will publish scientific articles on the History of Near East Geography, are either Turkish or English.

Indexes and Databases

Acar Index, ASI, ASOS, EuroPub, GENAMICS, I2OR, ISI, SIS, Türk Eğitim Endeksi, SSRN, Academia, Google Scholar.

13/4, October - Ekim 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Editor / Editör

Suha Oğuz BAYTİMUR (Assoc. Prof. Ph.D., Sinop University, Türkiye)

Deputy Editor/ Yardımcı Editör

Zafer TANGÜLÜ (Prof. Ph.D.; Muğla Sıtkı Koçman University, Türkiye)

Sabri BECERİKLİ (Assoc. Prof. Ph.D., Bursa Uludağ University, Türkiye)

English Language Editor/İngilizce Dil Editörü

Orhun Büyükkarcı (Assoc. Prof. Ph.D., Mardin Artuklu University, Türkiye)

Editorial Board / Yayın Kurulu

Ahmet AKSIN (Prof. Ph.D.; Fırat University, Türkiye)

Aleksander KADIJEVIĆ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Dušan MLACOVİĆ (Asst. Prof. Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia)

Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Karoline RÖRIG (Justus - Liebig-Giessen University, Germany)

Marijan PREMOVIĆ (Assoc. Prof. Ph.D.; Montenegro University, Montenegro)

Nalan TURNA (Prof. Ph.D., Yıldız Technical University, Türkiye)

Nuray KESKİN (Prof. Ph.D., Ondokuz Mayıs University, Türkiye)

Türkmen Törel (Prof. Ph.D.; Dokuz Eylül University, Türkiye)

Referee Board / Hakem Kurulu

Abidin TEMİZER (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)

Aleksander KADIJEVIĆ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Alpaslan DEMİR (Prof. Ph.D.; Tokat Gaziosmanpaşa University, Türkiye)

Athina VITOPOULOU (Asst. Prof. Ph.D.; Aegean University, Greece)

Ayşe KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Turkish National Defense University, Türkiye)

Christoph K. NEUMANN (Prof. Ph.D.; Münih Ludwig Maximilian University, Germany)

Dimitris MICHALOPOULOS (Prof. Ph.D.; People University, Greece)

Dušan MLACOVİĆ (Asst. Prof. Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia)

Ekrem ČAUŠEVIĆ (Prof. Ph.D.; Zagreb University, Croatia)

Ekrem MEMİŞ (Prof. Ph.D.; Sinop University, Türkiye)

Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Hasan BABACAN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)

İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Türkiye)

Jasmina S. CIRIC, (Dr.; University of Belgrade -Serbia)

John D. TREADWAY (Prof. Ph.D.; Richmond University, USA)

Levent KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Ankara University, Türkiye)

Near East Historical Review

www.nehrreview.com

Mehmet İNBAŞI (Prof. Ph.D.; Erciyes University, Türkiye)
Mehmet Yavuz ERLER (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Univ., Türkiye)
Metin AYIŞIĞI (Prof. Ph.D.; Beykent University, Türkiye)
Mucize ÜNLÜ (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Türkiye)
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Assoc. Prof. Ph.D.; Marmara University, Türkiye)
Samuel (Sam) WHITE (Assoc. Prof. Ph.D.; Ohio Devlet University, U.S.A.)
Sauro GELICHI (Assoc. Prof. Ph.D.; Ca' Foscari Venezia University, Italy)
Sevilay ÖZER (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)
Sezai BALCI (Prof. Ph.D.; Giresun University, Türkiye)
Suraiya FAROQHI (Prof. Ph.D.; Ibn Haldun University, Türkiye)
Turan AÇIK (Assoc. Prof. Ph.D.; Aksaray University, Türkiye)
Vasilis KOLONAS (Prof. Ph.D. Thessaly University, Greece)
Vyantas VAREIKIS (Prof. Ph.D.; Klaipeda University, Lithuania)
Walter ANDREWS (Prof. Ph.D.; Washington University, U.S.A.)
Yasemin DEMİRCAN (Prof. Dh.D., Gazi University, Türkiye)
Zafer GÖLEN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)
Zübeyde G. YAĞCI (Assoc. Prof. Ph.D.; Balıkesir University, Türkiye)

Referees of this Issue / Bu Sayının Hakemleri

Alpaslan Demir (Prof. Ph.D.; Tokat Gaziosmanpaşa University, Türkiye)
Ünal Taşkın (Prof. Ph.D.; Adıyaman University, Türkiye)
Şaban Ortak (Prof. Ph.D.; Afyon Kocatepe University, Türkiye)
Hatip Yıldız (Prof. Ph.D.; Dicle University, Türkiye)
Meryem Günaydın (Assoc. Prof. Ph.D.; Fırat University, Türkiye)
Hakan Tan (Asst. Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Türkiye)

13/4, October - Ekim 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

Meryem Kaçan Erdoğan

XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bafra'da Kanun Dışı Olaylar

Illegal Events in Bafra The Second Half of The XVI. Century

271-286

Metin Menekşe

19. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir Kazası'nda Arazi Kullanımı ve Tarımsal Üretim

Agricultural Lands Use and Agricultural Production in Eskişehir Township in the Mid-19th Century

287-326

Eralp Yaşar Azap

The Roles of Interim Envoys in the Context of the Problems in 19th Century Ottoman-Iranian Relations

XIX. Yüzyıl Osmanlı İran İlişkilerindeki Sorunlar Bağlamında Geçici Elçilerin Roller

327-340

Songül Yılmaz Derin – Fatih Demirel

Osmanlı Modernleşme Sürecinde Halep Vilayetinde Askeri Rüstiye'nin Açılması Ve Gelişmesi

Opening And Development Of Military Rushdiye In Aleppo Province In The Ottoman Modernization Process

341-348

Taner Aslan

Çemişgezek Ermeni Okulu Muallimi Bedros Atamyan'ın İtirafı

Cemişgezek Armenian School Teacher Bedros Atamyan's Confessions

349-360

Pınar Güray

20. Yüzyılda Muğla'da Doğal Afetler Ve Salgın Hastalıklar

Natural Disasters And Epidemic Diseases In Muğla In The 20Th Century

361-377

Book Review / Kitap İncelemesi

Mehmet Deri

**Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Eğitim-Öğretim, Kayıhan Yayınları, 379-381
İstanbul 2020, ISBN 978-605-599-662-8, ss. 240.**

13/4, October - Ekim 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

From Editor

Near East Historical Review (NEHR) is an International refereed journal. NEHR started its publishing life in August 2011 under the name **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)**. In the first nine years, the issue of 17 was published without interruption. As of 2020, it has decided to continue its publishing life with its new name 4 times a year (January-April-July-October). The language of our magazine, which will publish scientific articles on the History of Near East Geography, is Turkish and English. In this issue of Near East Historical Review, it presents 6 different articles and 1 book review to the discretion of scientists. Thanks to Meryem Kaçan Erdoğan, Metin Menekşe, Eralp Yaşar Azap, Songül Yılmaz Derin, Fatih Demirel, Taner Aslan, Pınar Güray, Mehmet Deri who contributed with their articles in this issue. We would like to express our gratitude to our referees who carefully evaluated the articles. Dear scientists, we expect your support in our new issue.

Best regards.

Suha Oğuz BAYTİMUR, Ph.D.
Editor

Editörden

Uluslararası bir hakemli dergi olan **Near East Historical Review (NEHR)**, yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. İlk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibariyle yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak - Nisan- Temmuz - Ekim) olarak yayım hayatına devam etme kararı almıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan dergimizin dili Türkçe ve İngilizce'dir. Near East Historical Review 13. cilt 4. sayısında 6 farklı makaleyi ve 1 kitap incelemesini okurlarına sunuyor. Bu sayıda yazılarıyla katkı sağlayan Meryem Kaçan Erdoğan, Metin Menekşe, Eralp Yaşar Azap, Songül Yılmaz Derin, Fatih Demirel, Taner Aslan, Pınar Güray, Mehmet Deri'ye teşekkür ederiz. Makaleleri değerlendirerek katkıda bulunan hakem hocalarımıza şükranlarımızı sunarız. Yeni sayılarımız için katkılarınızı bekleriz.

Saygılarımızla.

Doç. Dr. Suha Oğuz BAYTİMUR
Editör

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BAFRA'DA KANUN DIŞI OLAYLAR

Illegal Events in Bafra in The Second Half of The XVI. Century

Meryem Kaçan Erdoğan

Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye

e-mail: meryem@ogu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8885-0936

Near East Historical Review

13/4, October / Ekim 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 25.06.2023

Accepted Date - Kabul Tarihi : 15.10.2023

Pages - Sayfa : 271 - 286

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.70810>

Citation - Atıf : Meryem Kaçan Erdoğan, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bafra'da Kanun Dışı Olaylar", *Near East Historical Review*, 13/4, October, 2023, pp. 271 – 286.

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BAFRA'DA KANUN DIŞI OLAYLAR*

Illegal Events in Bafra in The Second Half of The XVI. Century

Meryem Kaçan Erdoğan

Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
e-mail: meryem@ogu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8885-0936

Öz

Toplum düzeninin oluşturulmasında ve asayişin sağlanmasında kanunlar son derece önemlidir. Toplumdaki her ferdin kanunlara uyması zorunlu olup aksi halde fertlere çeşitli cezai yaptırımlar uygulanır. Osmanlı hukuk sisteminde kanunlara riayet konusunda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bununla beraber her dönemde bölgesel veya yerel ölçekte çeşitli isyanlar, eşkıyalık faaliyetleri, suistimaller, yolsuzluklar, kalpazanlık ve madrabazlık gibi kanun dışı uygulamalar görülmüştür. Anadolu'nun kuzeyinde yer alan Bafra'da da XVI. yüzyılın ikinci yarısında reayayı huzursuz eden, memurların görev yapmalarına engel teşkil eden bir takım kişiler türemiştir. Anadolu'nun birçok bölgesinde görülen celali ve suhte isyanları Bafra'da da etkili olmuş; bu isyanlar adam öldürme, yaralama, ev basma, mal-mülk yağmalama gibi olaylarla kendini göstermiştir. Reaya, eşkıya yanında askerî ve idarî görevlilerin zulüm ve baskısına da maruz kalmıştır.

Merkezî hükümet, bozulan toplumsal düzeni tekrar kurmak ve kanun dışı uygulamaları ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirler almıştır. Eşkıya ve suhtelerin faaliyetlerine karşı kapıkulu, timarlı sipahi ve il erleri harekete geçirilmiş, suçu sabit görülenler idam, sürgün veya kürek cezasına çarptırılmış, köyler teftiş edilmiş, halkın birbirine kefil olması sağlanmıştır. Kanun dışı uygulamaları yapan askerî ve idarî görevliler ya görevinden azledilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir.

Bu çalışmada Bafra ölçeğinde, söz konusu kanun dışı olaylar karşısında devletin ve reayanın tepkisi ve ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bafra, Reaya, Suhte, Eşkıya, Suistimal, Zulüm.

Abstract

Laws are fundamental in establishing social order and ensuring security. Every individual in society is obliged to obey the law; otherwise, various penal sanctions are applied to the individuals. Necessary regulations in the Ottoman legal system regarding compliance with the rules were made. However, in every period, illegal practices such as various rebellions, which were regional or local scale, banditry activities, abuses, corruption, counterfeiting, and swindling were seen. In Bafra, located in the north of Anatolia, some people emerged who made the subjects uneasy and prevented the civil servants from working in the second half of the XVI. century. Celali and suhte revolts, seen in many parts of Anatolia, were also influential in Bafra; these revolts manifested with events such as killing, wounding, raiding houses, and plundering property. In addition to the bandits, the subjects were exposed to oppression and coercion by military and administrative officials.

The central government took various measures to re-establish the deteriorated social order and to eliminate illegal practices. Kapıkulus, timarlı cavalry, and provincial soldiers were mobilized against the activities of bandits and suhtes; those who were found guilty were sentenced to death, exile, or hard labor, the villages were inspected, and the people were made sure of each other. Military and administrative officials who engaged in illegal practices were either dismissed from their duties or sent into exile.

In this study, it is tried to examine the reaction of the state and the subjects in the face of the illegal events in Bafra scale.

Keywords: Ottoman, Bafra, Subjects, Suhte, Bandits, Abuse, Oppression

* Bu çalışmanın daha geniş bir özeti "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bafra'da Kanun Dışı Olaylarla Mücadele" başlığı altında *Tarihi Kültürel Sosyal Yönleriyle Bafra, I. Bafra Sempozyumu (3-6 Kasım 2022)* program kitapçığında basılmıştır.

Giriş

Dinamik bir yapı olan toplumlar zaman içerisinde değişip dönüşerek kendi değer ve yargılarını oluştururlar dolayısıyla topluma mensup bireyler de bu değişimden etkilenirler. Ancak her bireyin değişimler karşısında sergilediği tutum ve davranışlar farklı şekil ve süreçlerde gerçekleştiği için bazı sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu sorunlardan biri de kanun dışı olaylar yani suç olgusudur. Toplumların dinî ve kültürel anlayışlarına göre suç ve cezanın niteliği değişebilmektedir. Her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de tarihi süreçte çeşitli suçlar işlenmiş, dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik koşullarının durumu, her sınıftan insanı karşı karşıya getirebilmiştir.¹

XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı düzenini tehdit eden iç ve dış dinamikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Avrupa'da meydana gelen değişimler, Amerika'nın keşfiyle yine bu bölgeye aktarılan değerli madenlerin yarattığı ekonomik dönüşüm, ateşli silah teknolojisindeki gelişmeler, bilginin hızlı yayılma araçlarının gelişmesi gibi Avrupa'da görülen bütün değişim ve dönüşüm sürecinden Osmanlı Devleti de etkilenmiştir.²

Yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlayan nüfus artışı, yeni fetihlerle yeni nüfus kitlelerinin imparatorluğa dâhil olması, idarî sistemin hızla büyümesi, elverişsiz tarımsal koşullar, ekonomik darlık ve haksızlıklar, akçenin sürekli taşış edilmesi, fiyat artışları, ülkeler arası ticaret yollarının değişmesi, savaşların yarattığı malî, idarî ve siyasî huzursuzluklar toplumun her kesimini derinden etkilemiştir. Özellikle Şehzade Bayezid'in isyanı hem merkez hem de taşrada derin izler bırakmış, devleti ağır bir siyasî bunalıma sürüklemiştir.³ Yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî kesimin yanı sıra reayanın da müdahil olduğu bir dizi kanun dışı olay gerçekleşmiştir. Nüfus baskısı ve ekonomik sıkıntıların etkisiyle toprakların giderek daha fazla parçalanması sadece köylülerin durumunun kötüye gittiğini değil aynı zamanda kırsal toplumun dokusunun da değişmekte olduğunu göstermektedir. Topraksız, başıboş gezen köylüler ve dengesiz nüfus hareketleri kırsal kesimin düzenini tehdit etmiştir. Devletin dış tehditlere karşı toprakları üzerindeki kontrolü ve denetimi pekiştirmek amacıyla başıboşları yönlendirerek tüfekli sekban ve sarıca olarak orduya katması gerekiyordu.⁴ Ancak savaşların sona ermesinin ardından tüfekli askerlerin Anadolu içlerine dağılmaları ve reayaya zarar vermeleri yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Hükümet, eli silahlı bu kişileri Macaristan'daki savaşa yönlendirmek için harekete geçmiştir.⁵

Diğer yandan devlet idaresinin en önemli görevi, reayayı yerel otorite sahiplerinin yolsuzluklarından korumaktır. Yolsuzluklar, merkezî otoritenin zayıfladığı, malî-ekonomik bunalımların kendini gösterdiği dönemlerde genişlemiş, hatta imparatorluk yapısını sarsan bir ağırlık kazanmıştır.⁶ Devlet, reayanın huzurunu yakından ilgilendiren emniyet halinin bozulmaması için gereken tedbirleri almak ve ihlal edenleri de suçuna göre cezalandırmak durumundaydı. Suçların önlenmesinde cezaların hızlı olması kadar sert olması da caydırıcı bir etki yapmaktaydı. Reayanın “asude hâl ve müreffehü'l-bâl” içinde yaşaması, kendini emniyette hissetmesi, gündelik hayatını devlete ve hükümdara güvenerek sürdürmesi son derece

¹ İlker Yiğit-Esra Oruç, “Osmanlı Anadolu'sunda Eşkialık ve Mekân (1565-1566): 5 Numaralı Mühimme Defteri Üzerinden Bir Değerlendirme”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1161798>, s. 30-31, erişim tarihi: 27.04.2023.

² Yunus Koç, “XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/620397>, s. 149-150, erişim tarihi: 27.04.2023.

³ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 11; Koç, “XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları”, s. 150.

⁴ Karen Barkey, *Eşkialar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 113, 145-146.

⁵ Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, s. 8.

⁶ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 320.

önemliydi.⁷ Ancak yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun huzur ve asayişini büyük ölçüde zedeleyen olaylar, küçük bir taşra kasabası olan Bafra'da da etkili olmuş, her kesimden insan bu olayların az veya çok içinde yer almıştır. Bu çalışma, daha önce etraflıca araştırılmayan söz konusu olayları Bafra ölçeğinde inceleyerek reayanın ve askerî kesimin durumunu gözler önüne sermeye çalışacaktır.

1. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bafra'nın Demografik Durumu

Kanundışı olaylara geçmeden önce Bafra'nın konumu ve nüfus yapısı üzerinde durmak gerekmektedir. Kızılırmak Nehri'nin kıyısında bulunan ve deniz ticaretinde bir rolü bulunmayan Bafra'nın nüfusu XV ve XVII. yüzyıllar arasında istikrarlı bir seyir izlemiş, 1576'da nispeten daha önemli oranda artış göstermiştir. XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Canik Sancağı'na bağlı yedi kazadan biri olan Bafra'nın bu durumu, verimli bir ovanın merkezinde yer alması ve etrafındaki kırsal yerleşmeler için önemli olan pazara sahip olmasıyla açıklanabilir. Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu (%80'den fazlası) Bafra'da 1520-1576 döneminde kayıtlı nüfus iki katına çıkmıştır. Bazı idari görevliler de dâhil edildiğinde Bafra kasabasının nüfusu 1576'da 1.950-2.300 arasında varsayılmaktadır. Kırsal nüfusla birlikte bu sayının daha da artacağı şüphesizdir.⁸ 1580'lerde ise Bafra, çevresindeki Samsun ve Ünye ile birlikte küçük bir kasaba özelliğini devam ettirmiştir.⁹ Bafra'da yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan kanun dışı olayları reayanın ve askerîlerin sebep olduğu olaylar şeklinde iki ana başlığa ayırmak mümkündür.

a. Bafra Reayasının Sebep Olduğu Karışıklıklar

1. Suhte Olayları

XVI. yüzyılda medreseler, imaretleri doldurmuş genellikle kırsal kökenli gençlerin yığıldığı eğitim kurumlarıydı. Buralar hem eğitim gören hem de beslenme, barınma ve burs ihtiyaçları karşılanan öğrenciler için cazip avantajlar sunuyordu. Ayrıca mezuniyet sonrasında devlet kademelerine veya dinî kurumlara atanma, vergiden muaf olma, toplumsal konum ve saygınlık kazanma gibi çeşitli imkânlar sağlıyordu. Dolayısıyla kırsalda hayat şartları giderek zorlaşan ve geçim sıkıntısına düşen aileler, çocuklarını medreselere göndermeyi tercih ediyordu. Öğrencilerden bir kısmı ise okumak düşüncesinden çok sığınmak amacıyla medreseleri doldurmuştu. Bu şekilde kapasiteleri sınırlı olan ve talebi karşılayamayan medrese önlerinde çok sayıda öğrenci toplanmaya başlamıştı.¹⁰ Medrese ve imaretlerde toplumsal ahlaka aykırı bir takım davranışlar da görülüyordu. Suhteler, onar yirmişer kişilik gruplar halinde dolaşarak saldırgan, zorba ve eşkıya davranışlı tavırlar geliştirmişler, silahlanıp karşı koymaya çalışmışlardır. Ayrıca leventler ve harami soyguncu bölükleriyle beraber türlü olaylara karışmışlardır. Yüzyılın ortalarına doğru, suhtelerin hareketleri daha da sertleşmiş ve genişlemiştir. Anadolu'nun verimli bölgelerindeki şehir ve kasabalarda bulunan medreselerdeki öğrenci kalabalığı, bu olayların çıkmasına en elverişli çevreler olmuştur. Bu bölgelerden biri de Yeşilirmak çevresidir. Söz konusu bölgede birbirine yakın canlı şehir ve kasabaların bulunması, zengin vakıflarla desteklenen eski medreselerin varlığı kalabalık bir suhte topluluğunun buralarda toplanmasını kolaylaştırmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Selim ve Bayezid arasındaki taht kavgası ve sonrasında görülen karışıklıklar, suhteler için de fırsat olmuş, medreseli karışıklıkları isyan niteliğine dönüşmeye başlamıştır. Bölükler halinde

⁷ Bülent Arı, "Osmanlı Asayiş Stratejileri", https://www.academia.edu/33423515/OSMANLI_ASAYIS_STRATEJISINDE_KANUN_DISI_OLAYLAR, s. 179, 182-183, erişim tarihi: 31.10.2022.

⁸ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus (1455-1643)", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188238>, s. 190-191, erişim tarihi: 14.06.2023.

⁹ Suraiya Faroqi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 30.

¹⁰ Koç, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", s. 151-154.

örgütlenerek pazarları soyan, zenginleri öldürüp ev ve barklarını yağmalayan, adam katledip halk üzerinde baskı oluşturan suhteler, imaretlerden de faydalanmayı sürdürmüşlerdir. II. Selim döneminde suhtelere karşı daha sert bir siyaset sürdürülmüş, ele geçenler idam edilmiştir. 1568 yılında büyük kitlelere ulaşan suhte birlikleri hükümet güçleri ile savaşmayı göze alacak duruma gelmişlerdir.¹¹ Yüzyılın sonuna kadar köylülerin hanelerini talan eden, görevlilerin topraklarını ve ticaret kervanlarını yağmalayan suhtelerin en iyi yaptıkları iş, timar sahibi, kadı ya da naip gibi davranarak vergi toplamaktır. Çeşitli nedenlerle kendilerini istihdam sisteminin dışında bulan suhteler, büyük bir kızgınlık içerisinde kırsal bölgelerde gruplar halinde gezerek köylülerden yiyecek, para ve barınak istiyorlardı.¹²

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bafra ve çevresi de suhteler ve suhte kılığında gezen kişilerin çıkardığı olaylardan etkilenmiştir. İlk kayıtlardan biri 1559 yılının Ekim ayı ortalarına aittir. Ladik kazasından Çölmek adındaki bir ehl-i fesad, kendisini suhte gibi göstererek etrafına eli silahlı 25 kişiyi toplayarak Amasya ve Canik arasında faaliyette bulunmuştur. Reayanın oğlan çocuklarını alan, kimilerinden zorla akçe ve giyecek toplayan Çölmek, Ladik'te Boğaz köyü yakınlarında mücadeleye girişmiş, dört kişiyi öldürüp bazı kişileri de yaralamıştır. Samsun kadısının olayı bir mektupla merkeze bildirmesi üzerine başta Samsun olmak üzere Bafra, Sinop, Kedegara, Kavak, Ladik ve Canik kadılarına emir verilerek timar erbabından Ahmed'in bu işe memur edildiği ve adı geçen kadılıkların kendisine yardım etmesi gerektiği bildirilmiştir. Fermanda, Çölmek ve beraberindeki eşkıyanın faaliyetlerinin takip edilmesi, kendi kazaları sınırlarına dâhil olduğunda il erleri¹³ ve diğer kuvvetlerle asinin yakalanmasına yardımcı olmaları vurgulanmış, çatışma durumunda eşkıyayı öldürenlerden hesap sorulmayacağına dikkat çekilmiştir. Merkezin, mücadele sırasında üzerinde hassasiyetle durduğu noktalardan biri olaylarda dahil olmayan reayanın incitilmeme meselesidir. Tüfekli ve toplu bir şekilde gezip reaya üzerinde baskı kuranların ve karışıklık çıkaranların yakalanmasını isteyen merkez, başlarının ele geçirilmesi halinde İstanbul'a gönderilmesini emretmiştir. Bu iş ve işlemler yapılırken "hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugayir-i emr-i münîf" olarak ifade edilen kanun ve nizamla aykırı uygulamalara izin verilmemiştir.¹⁴

İzleyen yılın bahar aylarında bu kez suhteler faaliyete geçmişler, yol kesip para ve mal gasp etmişlerdir. Osmancık kadısı, Durak adındaki bir suhtenin yanındaki sekiz adamıyla birlikte tüfek, kılıç, ok ve yay kuşanmış halde derbentlerde pusu kurduğunu, hatta sipahi Hasan'ın derbentte malını ve kıyafetlerini yağmaladığını merkeze bildirmiştir. Hacı Hamza kasabasının yollarını kesip kasaba halkına salma salan hatta naibini hapseden bu suhtenin 700 akçe ve 51 altın topladığı şikâyet edilmiş ve merkezin önlem alması istenmiştir. Bu sırada suhteler ile Çorum beyinin adamları arasında bir mücadele söz konusu olmuş, suhtelerden birisi katledilmiş, kalanları ise Kastamonu Sancağı'nda sarp yerlere firar etmişlerdir. Hükümetin suhtelerin yakalanması emri üzerine Çorum beyi, Karadeniz kıyılarına kadar olayı takip etmiş, Bafra'ya tabi Alaçam köyünde firarilere yetişerek sekizini katletmiş, birini de yakalamıştır. Yakalanan eşkıya, Osmancık'ta idam edildiği gibi diğer maktullerin başları ehl-i fesada ibret olması açısından teşhir edilmiştir. Hükümet, eşkıya konusunda bölgedeki sancakbeylerin ve

¹¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınları, Ankara 1975, s. 153-156, 159-173, 175-182, 257-258; Ayrıca bkz. Akdağ, "Celâli İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IV, Sayı 1, 1945 Kasım-Aralık, s. 33-35.

¹² Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 161-162.

¹³ Osmanlı Beyliği'nin ilk devirlerinde varlığı tespit edilen bu teşkilat, 16. yüzyılın ikinci yarısında ihtiyaçların artması üzerine değişik bir görev anlayışı ile ortaya çıkmıştır. Zira celali ve suhte isyanları ile sınır boylarında artan savaşlara karşı asayişin sağlanması amacıyla küçük yerleşim birimlerinde gençlere koruyuculuk görevi verilmiştir. Sayıları 10 ila 150 arasında değişen, bir yiğitbaşının sevk ve idaresinde bulunan gençler, il erleri adıyla genellikle köylerden derlenmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, "İl Erleri Hakkında", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, Yıl 1998, s. 125-140.

¹⁴ 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 186-187.

kadınların son derece dikkatli olmalarını, merkeze bildirilmesi gerekenleri arz etmeleri konusunda uyarılmıştır.¹⁵

Sultan II. Selim döneminde (1566-1574) suhteler, daha kalabalık gruplar halinde gezerek Canik bölgesinde evler basmaya, halka türlü işkenceler yapmaya başlamışlardır. 30-40 kişilik suhte leventlerle gezen ve etrafa korku salanlardan biri de Çelengoğlu adındaki suhtedir. 1568 yılı bahar aylarında Bafra kazasına yağ teftişi için gelen Zaim Mümin'in adamlarından birini öldürüp birini yaralayan, ev basıp eşya çalan suhteler, kadının evini basacak kadar ileri gitmişlerdir. Mücadele sırasında suhtelerin bir kısmı katledilmiş, bir kısmı da firar etmiştir. Bu arada Bafra halkından yardım etmek için kimse gelmemiştir. Muhtemelen halk suhtelerden korktuğu için böyle bir tavır takınmıştır. Sinop kadısının mektubu ile olaydan haberdar olan hükümet, Amasya ve Canik beylerine tehdit içerikli bir ferman göndermiştir. İl erlerinin yardımıyla firarilerin her nerede olursa olsun yakalanmasını ve hapsedilmesini emreden hükümet, aksi halde azil ile yetinilmeyip ağır cezalara çarptırılacaklarını ifade etmiştir. Bu arada suhte ile mücadeleye yardımcı olmayan Bafra halkının da durumlarını sorgulamış, isimleri tespit edilenlerin kürek cezası ile cezalandırılacağını bildirmiştir.¹⁶

1573 yılının Haziran ayında Abdurrahman, Emir, Kürt Himmet ve Osman adlarındaki eşkıya, 40-50 kişilik suhtenin başına geçip Bafra'da 16 Müslümanın evini basıp mallarını yağmalayarak, çocuklarını gasp ederek, bazı kişilerin burun ve kulaklarını keserek etrafa büyük bir korku salmışlardır. Eşkıyanın baskısından Tokat'ta yasakçı olan yeniçeriler de nasibini almış, içlerinde evleri basılıp katledilenler olmuştur. Kastamonu Sancağı'nda da suhte leventler adam öldürme olaylarına karışmış, Sonisa'da bir sipahiyi katletmiş, Merzifon'da iki oğlan kaçırmışlardır. Eşkıyadan Abdurrahman Çankırı Kalesi'nde, bazıları Tokat ve Amasya'da hapsedilmiş, Emir'in başı kesilmiştir. Ancak diğer eşkıya faaliyetlerine devam etmiştir. Hükümet, olayların bu raddeye gelmesinde Bafra kadısının ihmali olduğu düşüncesindedir. Nitekim kadı görevden alınmıştır. Bu işte bölgedeki diğer kadınların da sorumlu olduğunu düşünen merkez, kadınların azledileceği ve cezalandırılacağını ifade ile duruma niçin hâkim olmadıklarını sorgulamış, eşkıyanın bilenlerden sordurularak teftiş edilmesini istemiştir. Öncelikle eşkıyanın itaate davet edilmesini, itaat etmeyip mücadeleye devam etmeleri halinde de öldürülmelerini emretmiştir. Bu konuda Canik sancakbeyine de emir veren hükümet, sancak sınırlarında olup olmamasına bakılmaksızın sipahi, kapıkulları ve il erlerinin toplanarak olaylara müdahale edilmesini, yakalananların hapsedilmesini ve merkezin bilgilendirilmesini istemiştir. Göreve memur edildiği halde işlerini gereği gibi yapmayanların da cezalandırılacağını açıklayan hükümet, söz konusu kişilerden dirlik sahiplerinin dirliğinin kesileceğini, il erlerinin cezalandırılacağını, hatta emre karşı gelenler hakkında kürek cezasının uygulanacağını haber vermiştir. Hükümetin nazarında fesadın ortadan kaldırılması son derece önemli olup işinde gevşeklik gösteren kadınların azli ve cezalandırılması dahi söz konusudur.¹⁷ Hükümetin, taşradaki tedbirlerine ve gönderdiği fermanlara rağmen suhtelerin toplu halde faaliyetlerine devam ettikleri, Sipahi Dede'nin evini basarak mallarını yağmaladıkları ve evini yaktıkları tespit edilmektedir. Sipahiyi 17 yerinden yaralayan suhtelerin yakalanması için beylerbeyine emir gönderilmiş, il erleri ve sipahiler ile harekete geçmesi bildirilmiştir. Suhte takibi için henüz harekete geçmeyen beylerbeyinden, bu konuda teyakkuzda olması istenirken Bafra kadısından da sipahi ve il erlerini hazır durumda tutması ve yardıma göndermesi emredilmiştir.¹⁸ Bafra kadısı ise gelişmelerden endişelidir. Zira kazasındaki suhteler karışıklık çıkarmaya devam

¹⁵ Osmancık kadısına gönderilen 20 Recep 967/16 Nisan 1560 tarihli hüküm: 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, s. 433.

¹⁶ BOA, *Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.)*, 7/1366.

¹⁷ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 22/153, 22/156. Ayrıca bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 182.

¹⁸ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 23/545.

etmektedir. Hatta Süleyman Reis'in yeni yapılan gemisini yakma niyetinde olduklarını haber almıştır.¹⁹

Suhtelerin baskılarını artırmalarını, şehir, kasaba ve köylere musallat olmalarını kolaylaştıran bir faktör de kendilerine yardım eden dağlık bölge halkıydı. 1574 yılının Ağustos ayında Bafra kadısının İstanbul'a gönderdiği şikâyet mektubu, medrese öğrencilerinin baskın ve soygunlarını kolaylaştıran bazı kişilerin varlığına işaret etmektedir. Şöyle ki köylere bazı kişiler isyancı öğrencilere yiyecek ve giyecek gönderdiği gibi kovuşturma güçlerinin hareketlerini de kendilerine ulaştırmakta idiler. Hükümet, şikâyetçi halkın bu noktada köylülerin birbirlerine kefil yapılması, yardım ve yataklık yapanların teftiş edilmesi taleplerini uygun bulmuş, beylerbeyi ve kadılara gerekli izni vermiştir. Ok gibi çeşitli silahlarla dört-beşten fazla suhtenin hareketi söz konusu olursa yakalanıp durumlarının açığa çıkartılması, mücadeleyi göze almaları durumunda da il erleriyle karşılık verilmesi, muharebe sırasında öldürülenlerin "demlerinin heder olacağı" yani öldürülmelerinden kimsenin sorumlu olmayacağı vurgulanan hususlar arasındadır. Bununla beraber hükümet, görevlilerin işi soruştururken halktan "kefilnâme" adıyla para almamalarını özellikle tembih etmiştir.²⁰

Amasya Sancakbeyi Şehsuvar Bey'in merkezin emriyle isyancı suhteleri takiple görevlendirildiği zaman bölgedeki karışıklıklara dair İstanbul'a verdiği bilgiler son derece dikkat çekicidir. 29 Şubat 1576 tarihli hükme göre Canik sancakbeyinin seferde bulunmasından istifade eden suhteler, Kavak ve Bafra kazalarına baskın düzenlemiş, evleri basarak ailelerinin elinden taze oğlanlarını almıştır. Yerel görevliler hiçbir şey yapamadıkları gibi kendileri de öldürülme tehlikesi altında bulunuyorlardı. Genelin talebi üzerine Amasya sancakbeyi Canik Sancağı'nın yardımına memur edilmiş, yanında bulunan timarlı sipahi, il erleri ve kendi sekbanları ile suhtelerin peşine düşmüştür. Üç günlük yolu bir günde alarak Canik Sancağı'na varan Şehsuvar Bey, suhteleri dağdan dağa arayıp bozguna uğratmış, bir kısmının da firarına sebep olmuştur. Sancakbeyinin belirttiğine göre suhteler, halk üzerinde büyük bir korku oluşturacak şekilde birçok şiddet olayı gerçekleştirmiştir. Reayadan kimilerinin elleri ve ayakları kesilmiş, sinirleri çıkarılmış, dayaktan öldürülmüş, kimileri de katledilmiştir. Para ve taze oğullarını vermekte zorluk çıkaranlar ise ayaklarından asılmak suretiyle cezalandırılmıştır. Halktan salma yoluyla akçe, giyecek ve erzak toplamışlar, genç oğullarını da almışlardır. Sipahiler üzerine de musallat olan suhteler, onlardan da zenginliklerine göre ellişer, altmışar ve yüzer altın toplamışlar, gümüş eğer, abayı kuşak gibi kıymetli eşyalarını zapt etmişler, vermeyenlerin ev, giysi ve oğullarını ateşe vermişlerdir. Ünlü suhte şeflerinden biri olan Kara Şaban Hisarlık nahiyesinin Tepeli köyünden, Köse Hayreddin ve Şeyhoğlu Halil ve diğer Hayreddin Bafra'dan, diğerleri ise Canik, Amasya Sancağı vs. gibi yerlerden idiler. Yazın çalıp çırpın suhteler, kışın köylerinde çiftçilikle uğraşan ailelerinin yanına dönüyor, topladıkları ganimeti akrabalarıyla birlikte yiyorlardı. Kendilerine yardım ve yataklık eden kişiler yüzünden kadı, müderris, imam, hatip ve diğer görevliler korkularından suhteleri şikâyet edemiyorlardı. Zira suhteler, şikâyet edeni tespit ettiği durumda onun da malına mülküne zarar veriyor, türlü hakaretlerde bulunuyorlardı. Dolayısıyla bu şartlarda mahkeme edilmeleri ve cezaya çarptırılmaları imkânsızdı. Sancakbeyi, Canik'te iken sipahilerin ve halkın suhte korkusundan şikâyetlerini gece gelerek çok gizli bir şekilde yaptıklarından bahsetmiştir. Sancakbeyi, halktan birçok kişinin desteğini alan suhteleri kuvvet yoluyla bastırmanın imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Ona göre alınması gereken tedbir; medrese öğrencilerinin bütün akraba ve taallukatları ile birlikte adalara sürülmesi ve bulundukları yerler ile ilişkilerinin tamamen kesilmesi ya da hepsinin katledilmesi idi. Merkezî hükümet, kanun dışı uygulamalardan ziyade dürüstlikle

¹⁹ BOA, A.DVNSMHH.d.,26/163 (Bafra kadısına gönderilen hüküm tamamlanmamıştır).

²⁰ BOA, A.DVNSMHH.d.,26/252; Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 183.

yapılacak bir teftişle suçu sabit olanların aileleriyle birlikte Kıbrıs'a sürülmesi yönünde karar almıştır.²¹

Yine 1576 yılında Amasya Sancağı'nda suhte ve eşkıyanın birlikte hareket ederek yol kestikleri, evleri bastıkları ve yağmaladıkları haber alınmıştır. Baskınlar sırasında reayadan bazılarını katleden, bazılarının da malını mülkünü yağmalayan eşkıyadan bir kısmı Canik Sancağı'nda Bafra kazasında ele geçirilmiştir. Burada kendilerine yardım ve yataklık eden bazı kişiler de bulunmaktadır. Yakalanıp Bafra mahkemesine çıkarılanların söz konusu suçları işlediği anlaşılmıştır.²² Bu konuda hükümetin Amasya sancakbeyini uyardığı görülmektedir. Zira sancakbeyi, Bafra'da yakalanmasına rağmen toprak kadısına²³ müracaat etmeden eşkıyayı başka kazalara götürmüştür. Bafra kadısının mektubu üzerine durumdan haberdar olan hükümet, sorunun bulunduğu yerde toprak kadısı vasıtasıyla “şer’le” çözüme kavuşturulmasını emretmiştir.²⁴

Suhte olaylarıyla ilgili olarak devletin aldığı tedbirlere rağmen her tarafta daha büyük ölçüde suhte toplantıları görülmeye başlandı. Bu noktada kadılara emirler gönderilerek il erlerinin düzenlenmesi, ahalinin suhtelere yardımda bulunmaması için herkese yemin ettirilmesi, suhtelere karşı yardım edenlere dirlik ve terakki verilmesi gibi tedbir alınmıştır.²⁵ Söz konusu olayların Bafra ve çevresindeki yansımalarına bakıldığında suhtelere idam, kürek²⁶, sürgün ve hapis cezası gibi cezaların uygulandığı görülmektedir. Mesela Bafra kazasından suhte Kara Mahmud, karışıklık çıkarması üzerine daha önce Samsun Dizdarı Mahmud tarafından yakalanmış ve Bursa'da hapsedirilmişti. Hükümet, 1572 yılının Ocak ayı sonlarında olayı haber aldığı zaman suhtenin hapisten çıkarılarak küreğe konulmak üzere İstanbul'a gönderilmesini istemiştir. Bir kısım reaya ise bütün uyarılara rağmen suhtelere yardım ve yataklık etmeye devam etmiştir. Bunlardan biri de Kara Cemal adındaki suhtedir. Reayanın Kara Cemal ve etrafındaki eşkıyaya yardım ve yataklık ettiği, yiyecek ve giyecek verdiği hatta önceden kendilerine haber vermek suretiyle yakalama girişimlerini boşa çıkardığı anlaşılmaktadır. Bu yönde gelen şikâyetleri dikkate alan merkez, Kedegara, Zeytun, Merzifon, Havza ve Bafra kadılarına gönderdiği emirlerde, eşkıyaya yardım ve yataklık yapanların tespit edilmesini, yakalanmasını ve cezalandırılmasını bildirmiştir.²⁷ 1585 yılı ortalarına gelindiğinde suhte eşkıyası Bafra'da evler basmaya, reayanın mal ve mülkünü yağmalamaya devam etmekte, oğullarını almak suretiyle birçok kanunsuz eylemde bulunmaktaydı. İran savaşlarının devam ettiği bir dönemde duruma müdahale eden ve Rum beylerbeyini görevlendiren merkez, Canik

²¹ BOA, A.DVNSMHH.d.,27/736; Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 184-185.

²² BOA, A.DVNSMHH.d.,29/52.

²³ 16. yüzyıl Osmanlı adli sistemi içinde toprak kadısı olarak zikredilen bir kadılık türü bulunmaktadır. Bir kazada veya beldede geçen bir dava, o yer dışındaki birden fazla idarî birimi ilgilendiriyorsa ve buradaki kadılar davanın çözümüne hep birlikte nezaret ediyorsa, olayın geçtiği yerde görevli kadıyı diğerlerinden ayırt etmek üzere toprak kadısı denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Erkan, “Osmanlı Kaynakları Işığında Toprak Kadılığı”, <http://cuid.cumhuriyet.edu.tr/tr/download/article-file/2918324>, s. 209-220, erişim tarihi: 28.09.2023.

²⁴ 1 Muharrem 984/22 Aralık 1576 tarihli Amasya sancakbeyine gönderilen hüküm: BOA, A.DVNSMHH.d.,29/107.

²⁵ Devletin suhte olaylarıyla ilgili aldığı tedbirler şöyle özetlenebilir: Suhtelerin kefile bağlanması, imaretlerde ve medreselerde asla kefilsiz talebe bulundurulmaması, suhte namında leventlik edenlerin yakalanması, iki üç silahlı suhte bir arada görülürse hemen hapse atılması, il erleri, sipahiler ve sancakbeylerinin bütün sancak güçleriyle mücadeleyle memur edilmesi, İstanbul medreselerinde okuyan Anadolu suhtelerinden memleketlerindeki ayaklanmaları bastırmak için faydalanılması, suhtelere idam, kürek, sürgün ve hapis cezası gibi cezaların uygulanması, suhtelerin durumunu ıslah için nişan-ı hümayun yayınlanması, merkeze talebe nakipleri çağırılması ve suhte cürümlerinin affedilmesi, 1579 Mayısından itibaren Anadolu vilayetlerine suhteler hakkında “demleri hederdir” diye yazılar gönderilmesi, il erlerinden bölükler kurulması, merkezden serdarlar tayin edilmesi, umumi suhte teftişi, halkın ve suhtelerin elindekini silahların toplattırılması, umumi af, talebe işinin nakiplere bağlanması, suhtelerin asker olabilmesi, kemerbaşlılar (her vilayetin İstanbul'daki talebe temsilcileri) seçilmesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 159-160, 173-177, 205-206, 260-281.

²⁶ Bursa beyine ve kadısına gönderilen hüküm: BOA, A.DVNSMHH.d., 16/501.

²⁷ 6 Muharrem 991/30 Ocak 1583 tarihli hüküm: BOA, A.DVNSMHH.d., 48/806.

Sancağı'nın muhafazada olan düşük timarlılarını ve serdarlarını beylerbeyinin maiyetine vermiş, ihtiyaç halinde beylerbeyinin uygun olan diğer yerlerden de adam tayin ederek suhte ve eşkıyanın hakkından gelmesini bildirmiştir.²⁸

Hükümetin suhte takibinde bölge reayasından da yararlandığı bilinmektedir. Ancak serdarların emri altında silahlanan reayanın zaman zaman suhte bahanesiyle suçsuz kişilere haksızlık yaptığı hatta bazı öldürme ve yaralama olaylarına karıştıkları anlaşılmaktadır. Canik sancakbeyinin 1588 yılının sonlarında merkeze gönderdiği mektup, böyle bir suistimali ortaya çıkarmaktadır. Bafra ahalisinin silahlı bir şekilde köylere dağılarak adeta suhte avına çıkması sırasında suçsuz birçok kişi zarar görmüş, yaralanmış veya öldürülmüş, parası gasp edilmiştir. Ele geçirilen mal mülk daha sonra reaya arasında *ganimet* olarak paylaşılmıştır. Merkez, gelen haberlerin doğruluğunu teyit etmek istemiş, Canik sancakbeyi ve Bafra kadısını görevlendirerek kanunsuz uygulamalara karşı dikkatli olmalarını ve olay doğru ise sorumluların yakalanıp hapsedilmesini, isimlerinin bildirilmesini emretmiştir.²⁹

2. Eşkıyalık

Eşkıyalık, genel olarak silahla veya başka bir şekilde zor kullanarak yol kesip veya baskın yapıp mala ve cana tecavüz, düzeni ve asayişi ihlal olarak tanımlanabilir.³⁰ Bu tarz eylemler içine giren kişi veya gruplar İslâm tarihinde “harrâbe” veya “kuttau't-tarîk” olarak nitelendirilmiştir. Osmanlılarda ise daha ziyade şaki ve eşkıya tabirleri kullanılmıştır. Bütün Akdeniz dünyasında etkili olan ve XVI. yüzyılda tırmanma eğilimi gösteren eşkıyalık, Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir.³¹ Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren siyasî, sosyal ve ekonomik koşullarla seferlerin yol açtığı malî sıkıntılar idarî yapının bozulmasına neden olduğu gibi çiftçi halkın üzerindeki yükü de artırmıştır.³² Öte yandan bu dönemde Anadolu'da nüfus, ekilebilir araziden daha hızlı arttığı için bir nüfus baskısı³³ ile karşı karşıya kalınmıştır. Anadolu'nun kırsal kesimindeki topraksız, işsiz güçsüz ve herhangi bir geçim kaynağı olmayan genç erkeklerin sayısındaki artış ve çeşitli nedenlerle baba ocağını terk etmeleri köylü nüfusu hareketlendirmiştir. Seferlerde istihdam edilen ve savaş bitiminde terhis edilen bu genç ve işsiz güçsüz askerler (köylüler, levend, suhte), yerel ya da daha geniş ölçekli eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Atlılardan oluşan silahlı çeteler köyleri ve kasabaları basarak yağmalamış, merkezî ve yerel otoriteye meydan okumuştur. Yüzyılın sonlarında kırsal kesimdeki köylülerin yaygın bir şekilde silahlanmaları ve çiftçilik yerine savaşmayı tercih etmeleri endişe ve korkuyu daha da artırmıştır. İşsiz güçsüz köylünün ve ücretli askerlerin eşkıyalığa yönelmesinde devletin uyguladığı merkezîleşme ve denetim politikalarının da rolü vardı.³⁴ Bu gelişmelerin bir örneğini Bafra kazasında da görmek mümkündür. Burada reyanın huzurunu kaçıran, türlü yollarla onları zarara uğratan bazı kişiler türemiştir. *Eşirra, ehl-i fesad*,

²⁸ BOA, A.DVNSMHH.d., 58/451.

²⁹ BOA, A.DVNSMHH.d., 64/517.

³⁰ Ali Bardakoğlu, “Eşkıya”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 463.

³¹ Mücteba İlgürel, “Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri”, *DİA*, c.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 467.

³² Yiğit-Oruç, “Osmanlı Anadolu'sunda Eşkıyalık ve Mekân (1565-1566): 5 Numaralı Mühimme Defteri Üzerinden Bir Değerlendirme”, s. 32-33.

³³ Bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Özellikle XVI. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu topraklarının aşırı nüfuslu olup olmadığı konusu tartışılmış ve farklı fikirler ortaya atılmıştır. Nüfus baskısı için Cook, arazilerin parçalanmasının oldukça yaygın olduğunu düşünürken, İslamoğlu-Inan aynı fikirde değildir. Ronald Jennings ise Kıbrıs'a yerleştirme projesine halkın direnç göstermesinden hareketle Güney Anadolu'da nüfus baskısı olmadığı sonucuna varmıştır. Cook ve Jennings'in araştırmaları, bu durumun Rûm ya da Aydın gibi birkaç şehirleşmiş ve ticarileşmiş bölge için düşünülebileceğine dair işaretler verir (Suraiya Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720*, (çev. Hamide Koyukan Bejsövec), Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 118-119, 123.

³⁴ Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 152-155, 157, 159, 181-182.

haramizâde gibi isimlerle anılan bu kişiler, bireysel ya da toplu olarak hareket ederek etrafa korku salmışlardır. Uyarıları dikkate almayan ve reayayı taciz etmeye devam eden söz konusu kişilere karşı merkezin tavrı, bulundukları yerden alakalarını kesmek ve Kıbrıs'a sürmek olmuştur. Bafra kazasına bağlı Doyran köyünden Kasım da reaya üzerindeki baskısından dolayı mahkemeye davet edilmiş, ancak uyarılara aldırış etmeyen Kasım, reaya üzerindeki tacizlerini sürdürmüştür. Bu noktada Bafra kadısına gönderilen Nisan 1573 tarihli hükümde Kasım hakkında merkeze ulaşan bilgiler doğru ise Kıbrıs'a sürülmesi emredilmiştir. Kasım, bir hisar eri ile adaya gönderilecektir.³⁵ Aynı yılın haziran ayında Canik Sancağı'ndaki bütün kadılıklara gönderilen hükümde ise merkez, eşkıyanın yakalanacağı sırada diğer kazalara geçiş yaparak izini kaybettirmesi üzerinde durmakta, gün geçtikçe faaliyetlerini artırdıkları konusunda şikâyetlerin çoğaldığını bildirmektedir. Bu konuda kadıların sipahi, kapıkulu ve il erleri vasıtasıyla eşkıyayı yakalayıp mahkeme etmelerini ve cezalandırmalarını, arzı gerekenleri ise bildirmelerini istemektedir. Ancak eşkıyanın işi çatışmaya götürmesi durumunda savaşılmasını, bu gibilerin “demlerinin heder” olduğu ifade edilerek reaya üzerindeki baskılarının ortadan kaldırılmasını emretmektedir.³⁶

Askerî sınıftan oldukları iddiasıyla hareket eden bazı kişilerin sadece Yeşilırmak havzasında değil İzmit'ten Sivas'a kadar geniş bir coğrafyada reaya üzerinde baskı kurdukları görülmektedir. 1586 yılında merkeze gelen şikâyetler üzerine olayın araştırılması için İstanbul'dan bir yeniçeri çavuşu görevlendirilmiş, kadıların desteği ile suçluların mahkemeye çıkarılması amaçlanmıştır. Suçları sabit olan fesad ehli çavuşa teslim edilecek, yeniçeri ve acemi oğlanı olmadığı halde bunu iddia edenler sipahi ise hapsedilecek, diğerlerinin cezası ise bulundukları yerlerde verilecektir.³⁷ Görüldüğü üzere eşkıyalara genellikle hapis ve sürgün cezaları verilmiş, bu durum birçok kişinin suça iştirak etmesinde ve eşkıyalık faaliyetlerinin artmasında etkili olmuştur.³⁸

Hükümet, kadılardan gelen arzlar doğrultusunda eşkıyanın yakalanmasında gayretle çalışanları da ödüllendirmiştir. Mesela 3.000 akçelik timar tasarruf eden Ali'ye, yakaladığı eşkıya dolayısıyla 1.000 akçe terakki verilmiştir.³⁹

3. Merkezin Taleplerini Yerine Getirmemek

Merkezin taşradaki reayadan barış ve sefer zamanlarında değişmek üzere çeşitli talepleri vardır. Her kazaya ve haneye taksim edilen hizmet ve mükellefiyetlerin yerine getirilmesinde zaman zaman bazı suistimaller ve kanun dışı uygulamalar görülebilmektedir. Mesela Bafra ve çevresinin, gemi kerestesinin temini açısından bazı yükümlülükleri bulunmaktadır. Malzemenin zamanında hazır edilerek iskelelere indirilmesi önem arz etmektedir. Ancak yükümlülüğünü yerine getirmek istemeyen kimi reaya keresteyi iskelede indirmedikleri gibi kimisi de başka bir iş ve hizmetle mükellef oldukları iddiasında bulunmuşlardır. Bu konuda görev yine kadılara düşmektedir. Hükümetin Temmuz 1574 tarihinde mavna kerestesinin temini hakkında Samsun, Erim, Terme, Kavak ve Bafra kadıları ile Canik alaybeyine gönderdiği emrin tam olarak yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Bazı kadılıklar mavna kerestesini iskelede hazır ettikleri halde bazıları emri henüz yerine getirmemiştir. Hatta bazı köy reayası “*kendirhanesiyiz*” diyerek emre karşı çıkmış, eminleri de köylüleri destekleyerek kereste teminine engel olmuştur. Kadılar, kendi kadılıkları içinde temin edilemeyip baki kalmış keresteyi tespit ettirecek, kendirhane

³⁵ BOA, A.DVNSMHH.d., 21/634.

³⁶ BOA, A.DVNSMHH.d., 22/157.

³⁷ BOA, A.DVNSMHH.d., 60/468.

³⁸ Bu konudaki örnekler için bkz. Yiğit-Oruç, “Osmanlı Anadolu'sunda Eşkıyalık ve Mekân (1565-1566): 5 Numaralı Mühimme Defteri Üzerinden Bir Değerlendirme”, s. 40-41.

³⁹ 27.04.987/23 Haziran 1579 tarihli buyuruldu: BOA, A.DVNSMHH.d., 37/3070.

iddiasında bulunanlara itibar etmeyerek kerestenin bir an önce iskelede hazır ettirilmesi için çalışacaklardır.⁴⁰

4. Kalpazanlık

Toplumsal zararına olarak tedavüldeki paraların taklidini yaparak piyasaya sürmek kalpazanlık suçunu meydana getirir. Söz konusu dönemde kalpazanlık kârlı bir alan haline gelmiştir. Zira paranın değeri düşmüş, farklı ağırlıklarda ve farklı madenlerden yapılmış paralar dolaşıma girmiş ve paraya olan talep epeyce yükselmiştir. Amerikan madenlerinden kaynaklı gümüş nedeniyle paranın alım gücü düşerken malların fiyatları da yükselmiştir. Bir süre sonra piyasayı standartların altındaki paralar istila etmeye başlamıştır. Böyle bir ortamda epeyce bir kalpazan da işlerini rahatça sürdürebilmiştir.⁴¹ Bu suçu işleyenlere şiddetli ta'zir ve uzun süreli hapis cezası verilebilmekte, suçu işlediği şer'ın sabit olanlar toplumun menfaati gereğince öldürülebilirlerdi. Kanunnamelerde kalpazanlık yapanların asılarak idam edileceği ifade edilmektedir. Keza fetva mecmualarında da kalpazanlık suçunu işleyenlere idam cezasının verileceği belirtilmektedir. Uygulamada da kalpazanlık suçu idam, el kesme, kürek, kalebentlik, pranga, sürgün, müsadere cezaları ile cezalandırılmıştır.⁴² Bafra'da sakin Yakupoğlu Nesimi de daha önce bu suçtan ceza almasına ve İstanbul'da küreğe konulmasına rağmen bir yolunu bularak küreğten kurtulmuş, tekrar Bafra'ya dönmüştür. 1573 yılında kallaplık yapmaya devam eden Nesimi'nin yakalanması için Bafra Çeltiği Emini Pir Mehmed görevlendirilmiştir. Bafra kadısının suçluyu yakalayarak ilgili görevliye teslim etmesi gerekmektedir. Cezasını tamamlamayan Nesimi, İstanbul'da tekrar küreğe konulacaktır.⁴³

b) Bafra'da Askerîlerin Kanun Dışı Hareketleri

XVI. yüzyılda devletin taşrada askerî ve idarî görevleriyle önemli bir temsilcisi olan beylerbeyi ve sancakbeyleri, değişim ve dönüşüm sürecinden doğrudan etkilenmiştir. Özellikle sancakbeyleri hem tımar sisteminin yozlaşmasının hem de yüzyılın ikinci yarısında artan enflasyonun etkilerini yakından hissetmiştir. Nakit ihtiyacı giderek artan devlette sancakbeyleri devre dışı kalırken beylerbeyleri eskisinden daha güçlü askerî birimler haline gelmiştir.⁴⁴ Beyler, kapılarındaki devriye bölüklerini beslemek için gittikleri yerlerde salma ya da başka isimlerle halkı soymuşlar, zengin çiftlik ve diğer varlık sahiplerinin mallarına göz dikmişlerdir. Ehl-i örfün halkı soyma, haraca kesme, varlıklarını talan etme girişimleri 1559'dan itibaren hız kazanmıştır. Vergilerin kanunsuz alınması, salmalar, yolsuzluklar ve angaryalar şikâyet konuları arasında idi. II. Selim döneminde iyice artan olaylarda sancakbeyleri ile halk ve kadılar karşı karşıya gelmiş, kavgaya tutuşmuş, divana karşılıklı suçlamalar yapılmıştır. 1575 yılına kadar geçen sürede ehl-i örf ile ehl-i şer arasındaki anlaşmazlık giderek genişlemiş ve sertleşmiştir. Sancakbeyleri ya da subaşılar, ters düştikleri kadıyı ya da naibini tutuklamakta, işkence etmekte, zorla parasını alma yoluna gitmekteydiler. Kadı, sancakbeyini yargılama yetkisinde olduğu için ehl-i şer ehl-i örf göre üstündü. Ancak iki taraf arasında gelişen olaylarda yenilen ehl-i şer olmuş, reayanın gözünde mahkemeler itibar kaybetmiştir. Zaman zaman kadılar da naiplerini aracı yaparak soygun yoluna sapmış, emlak-arazi ve para toplamak yolu ile servet sahibi olma hırsı içinde görevlerini kötüye kullanmışlardır.⁴⁵ Taşradaki görevlilerin sebep olduğu karışıklıklar reayayı huzursuz etmiş, gerginliği artırmış, reayanın devlete olan güvenini sarsmıştır.

⁴⁰ BOA, A.DVNSMHH.d., 26/313.

⁴¹ Faroqi, *Devletle Başa Çıkmak*, s. 168-169.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Koç, "Osmanlı Ceza Hukukunda Hile (Aldatma-Dolandırıcılık) Suçları ve Cezaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2019, c.19, Sayı 1, s. 122-125, 127, 129-130, 133.

⁴³ BOA, A.DVNSMHH.d., 22/322.

⁴⁴ Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 85-86.

⁴⁵ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 242-244, 249-254.

1. Kadı ve Naiplerin Kanun ve Nizama Aykırı Hareketleri

Adalet kaynağı olan kadılar ile hukukî işleri yürütmek üzere köylere giden naiplerin kırsal nüfusa karşı suistimallerine dair layihalarda ve adaletnâmelerde çok sayıda örnek bulunmaktadır.⁴⁶ Arşiv belgeleri de kadı ve naiplerin reaya üzerindeki haksız kazanç uygulamalarını gözler önüne sermektedir. Vergi tahsilindeki suistimalleri, yerel yöneticiler ve maiyetleriyle kurduğu ilişkiler, mevkilerini kötüye kullanmaları, rüşvet almaları, evrakta sahtecilik yapmaları, ek vergilerin hakkından fazlasını ceplerine indirmeleri, levendlerle birlikte hareket etmeleri kadılar hakkında başlıca şikâyet konularıydı.⁴⁷ Bu tarz davranışlar içerisinde Bafra kadılarının da girdikleri tespit edilmektedir. Mesela Sinop'ta inşa edilmesi emredilen gemiler için kereste, demirci, neccar ve diğer mühimmatın temini bahanesiyle 1570 yılının başlarında halktan önemli miktarda para toplanmıştır. Araç, Daday, Göl, Kastamonu, Kavak, Samsun, Ayandos, Satılmış, Ünye, Canik ve Taşköprü kazalarının yanı sıra Bafra kazasından da para tahsil edilmiştir. Hükümetin emri olmaksızın tahsil edilen toplam meblağ 225.000 akçe olup bunun 20.000 akçesi Bafra kazasından alınmıştır. Üstelik toplanan akçeler mirîye verilmediği gibi kereste ve diğer mühimmata da sarf edilmemiştir. Hükümet, olayın araştırılmasını Sinop kadısına havale etmiş, gerçekten ilgili kadılıkların bu parayı toplayıp toplamadığını, topladılar ise ne sebeple ve ne miktar tahsil edildiğini, gemiler için sarf edilip edilmediğini, sarf edildi ise nereye harcandığını öğrenmek istemiştir. Hükümet, kadıların söz konusu meblağı kendi menfaatleri için toplayıp toplamadığından şüphe duymakta, paranın nereye harcandığının araştırılıp ayrıntılı bir şekilde bildirilmesini istemektedir.⁴⁸ Benzer sıkıntıların izleyen süreçte de devam ettiği görülmektedir. 1570 ve 1571 yıllarında yaşanan olaylarda Sinop'ta inşa edilen kadirgaların kerestesinin temini amacıyla etraftaki kasaba ve köyler halkına emir verilmiştir. Bafra halkı bu konudaki mükellefiyetlerini yerine getirdiği halde kadı, diğer kasaba halkı yerine tekrar Bafra halkına müracaatla kereste hizmetini yüklemiştir. Ancak halkın şikâyeti üzerine kerestenin diğer kasaba ve köyler halkına adil bir şekilde tevzi edilerek hazırlanması ve gemilerin belirtilen tarihte inşa ettirilmesi konusunda Sinop kadısına hüküm gönderilmiştir.⁴⁹

Mirî kerestenin temini meselesinde kadıların suistimal ve yolsuzlarına dair hükümetin endişelerinin ve şüphelerinin yersiz olmadığı ortaya çıkmıştır. Nitekim Canik Sancağı sipahilerinden Dede, Şubat 1574 tarihinde Divan'a sunduğu arzuhalde eski Bafra kadısı Abdürrahim'in kereste işine mübaşir olduğu dönemde gerek mirî için toplanan paradan gerekse reayadan naipleriyle birlikte çok miktarda para yediği iddiasında bulunmuştur. İddiaları ciddiye alan hükümet, Canik beyini ve Bafra kadısını bu işe memur ederek eski kadı ile naip ve adamlarının teftişini, mirî maldan ve reayadan ne kadar para aldıklarının soruşturulmasını istemiştir. Yolsuzluğun tespiti halinde zimmetlerine geçen paranın tahsilini ve ayrıntılı bir dökümünü talep etmiştir.⁵⁰

2. Emin ve Âmillerin Yolsuzluk ve Suistimalleri

Osmanlı Devleti'nde emin, belli bir görevi yerine getirmesi istenen ve bunun karşılığında ücret alan, ancak üstlendiği vazifeden dolayı herhangi bir risk altına girmeyen görevli için kullanılmıştır. Birçok hizmet eminler eliyle yürütülmüştür.⁵¹ Âmil ise vergi tahsili ile görevli memur, mültezim veya mültezim adına tahsilât yapan kimsedir. Devlet adına vergi toplamakla görevli olan âmil, kanunnâmelere göre ayrıca bazı önemli yetkilere de sahiptir.⁵² Bafra reayası

⁴⁶ Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 110.

⁴⁷ Kadı ve naipler hakkındaki şikâyetler için bkz. Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak*, s. 60-63, 65-66.

⁴⁸ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 14/1167.

⁴⁹ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 12/13, 12/374.

⁵⁰ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 23/577.

⁵¹ Halil Sahillioğlu, "Emin", *DİA*, c.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 112.

⁵² Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, c.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 59.

üzerinde baskı kuran ve kanun dışı yollara sapan kişiler arasında emin ve âmiller de bulunmaktadır. Resmî görevini unutarak bir eşkıya gibi davranan bu görevlilerle ilgili kadılar harekete geçirilmiştir. 1568 baharında Sinop'ta yaşanan bir gemi kazası halkın, il erlerinin ve resmî görevlilerin yağmadaki faaliyetini göstermesi açısından ilginçtir. Söz konusu yılda Kefe'den çok sayıda kürk ve binlerce tulum yağı yüklü bir geminin Sinop'ta kayalıklara bindirmesi üzerine geminin malları bahsedilen gruplar tarafından yağmalanmıştır. Yağmadan en büyük payı alanlar arasında Bafra'dan Dede ve Ferhat isimli iki resmî görevli (âmil) de bulunuyordu. Hükümet, yağma edilen kürk ve yağları toplatmak, yağmacıları cezalandırmak için bölgedeki kadılıklarına memurlar göndermiş, yağma edilen malların önemli bir kısmını ele geçirmiş, birçok insanı da tutuklamıştır.⁵³

Emin ve âmiller, kimi zaman mevcut adet ve kanunlar çerçevesinde ödenmesi gerekenden daha fazla vergi talep ve tahsil etmişler, uydurma vergiler yanında çok sayıda atlı ile köyleri dolaşarak bedava yem ve yiyecek almışlardır. Usulsüz tahsilatın yapıldığı yerlerden biri de Bafra kazasına bağlı Yoran köyüdür. Burada sakin olan hassa Yörükler, 1580 yılının başlarında İstanbul'a gönderdikleri adamları vasıtasıyla şikâyetlerini divana ulaştırmışlardır. Eminlerin rüsum, bennak, çift resmi, adet-i ağnam gibi vergileri adet ve kanunlara göre değil daha fazla aldıklarından şikâyet eden Yörükler, kendilerinden parasız olarak yem ve yiyecek alındığını, *çubuk resmi* ve *hizmetkârlar akçesi* adıyla türlü akçe talep edildiğini, uydurma suçlar icat edilerek *cerime* alındığını ifade etmişlerdir. Hassa Yörüklerin her 2 koyuna 1 akçe adet-i ağnam, her 300 koyuna 5 akçe resm-i ağılları olup bunun haricinde vergi, çubuk, hizmetkâr, emin ve katibiyeye akçesi ödemeleri söz konusu değildir. Bafra kadısı, eminlerin daha önce karşılıksız aldıkları yem ve yiyeceklerin bedelini piyasa fiyatları dâhilinde sahiplerine ödemesi, mahkeme emri olmadan *cerime* almamaları konusunda uyarılmıştır.⁵⁴

Aynı dönemde emin ve âmiller, bu kez müsellemlerin tasarruf ettikleri topraklar üzerinden haksız kazanç sağlamaya çalışmışlardır. Haksız müdahale karşısında bizzat gelerek Divan'a şikâyetlerini sunan Hacı Enbiya ve arkadaşları, Bafra'ya bağlı Bozkavak, Kaşıkçı, Çorak ve Bağüzümü gibi köylerde bulunan müsellemler çiftliklerinin malikânesinin vakfa ve mülk sahibine, divaniyesinin müsellemlere ait olduğunu ifade ile elde ettikleri ürünü vakıf ve mülk sahiplerine teslim etmişlerdir. Ancak müsellemler çiftlikleri mensuh⁵⁵ olduğu zaman müsellemlerin divaniye hisseleri mirîye, malikânesi vakfa ve sahip-i mülke ait olması gerekirken eminler vilayet defteri ve kanunlara aykırı bir şekilde malikânesini dahi mirî için talep ederek müsellemleri hapsedmişler hatta mülk ve vakıf sahiplerine verilen mahsulü tekrar kendilerinden almışlardır. Söz konusu gelişmeler, hem mülknâmelere hem de vilayet defterindeki kayıtlara uygun olmayıp eminlerin haksız kazançlarına işaret etmektedir. Bu noktada Canik sancakbeyi ve Bafra kadısına emir verilerek olayın soruşturulması, kanunsuz uygulama söz konusu ise haksızlığın giderilmesi üzerinde durulmuştur.⁵⁶

Emin ve âmillerden zaimler de şikâyetçi olmuşlardır. Bunlardan biri de Zaim Abdülfettah'dır. 1580 yılının başlarında İstanbul'a gelerek şikâyetini sunan zaimin ifadesine göre, Bafra kazasındaki zeamet köylerinden Bozkır, Boyalıcedir, Kurvaz ve Koca Hasan köylerinin niyabeti has için alındığı halde daha sonra vilayet tahrir edildiğinde kendisine gelir

⁵³ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 186.

⁵⁴ BOA, A.DVNSMHH.d., 41/668.

⁵⁵ Hüküm kaldırılmış, nesholunmuş anlamındadır. Yaya ve müsellemler teşkilatının XVI. yüzyılda değişen şartlar dolayısıyla önemini giderek kaybetmesi üzerine ellerindeki çiftliklerin timara verilmesi veya doğrudan hazineye aktarılması düşünülmüş, 1553 yılında yeni düzenlemeler yapılarak bazı yaya ve müsellemler çiftliklerinin statüleri değiştirilmiştir (mensuh çiftlikler). Teşkilatın 1582 yılında Anadolu Vilâyeti'ndeki birçok sancakta kaldırılmasıyla beraber çiftlikleri yeniden ölçülerek içindeki yaya ve yamaklar normal reaya olarak kaydedilmiş, mensuh çiftlikler de çeşitli alanlara tahsis edilmiştir (Feridun Emecen, "Yaya ve Müsellemler", *DİA*, c.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 356.

⁵⁶ BOA, A.DVNSMHH.d., 41/989.

olarak kaydedilmiştir. Bu değişikliğine bedel olmak üzere Gülseferi köyünün has hissesi ile Su? köyünün niyabeti havassa ilhak edilmiştir. Ancak havass emin ve âmilleri tasarrufuna engel olunca zaim, İstanbul'da soruna çözüm aramış, kayıtlardaki bilgilerin de mevcut durumu doğrulaması üzerine kendisine berat verilmiştir. Zaim, mahkemeye çıkıp adı geçen köylerin niyabetini sicil ettirerek hüccetini de almıştır. Buna rağmen emin ve âmillerin haksız müdahalesi devam etmiştir. Olayın araştırılması Canik beyi ile Bafra ve Kavak kadılarına havale edilmiş, berat, hüccet, defter kayıtları ve bilirkişilere müracaat edilerek olayın doğruluğu halinde eminlerin haksız yere aldıkları mahsulü iade etmeleri emredilmiştir. Hükümet, reayanın hak ve hukuku konusunda hassas olduğu gibi hazinenin menfaatleri konusunda da son derece hassastır. Görevlilerin işini titizlikle yürütmesini beklemekte, herhangi bir hile ve yalan beyan ile hazineyi zarara uğratmalarından kaçınmalarını bildirmektedir.⁵⁷

3. Vilayet Muharririnin Usulsüz Uygulamaları

Rum Vilayeti'nde Bafra kazasında bulunan müselleme reayanın malikâneleri rüsumu havass-ı hümayun eminleri tarafından tahsil edilirken vilayet muharriri bunları müderris ve zaviyelerle gelir olarak kaydetmiş dolayısıyla mirî mala zarar vermiştir. Rum Vilayeti Mukataa Nazırı Mehmed'in arzı üzerine olayın tahkik ettirilmesi, doğru ise eskiden olduğu gibi rüsumun mirî adına tahsili yönünde karar alınmıştır.⁵⁸

4. Tımarlı Sipahilerin Kanun Dışı Faaliyetleri

Timar sisteminin XVI. yüzyılın ikinci yarısında geçirdiği dönüşüm, tımarlı sipahilerin arasındaki rekabeti artırmış, taşradaki etkilerini azaltmaya başlamıştır. Akçenin değer kaybetmesi ve toprakların iltizamla işletilmeye başlanması tımar sahiplerini derinden etkilemiştir. Büyük tımar sahipleri bu süreçte kendilerini koruyabilirken, küçük tımarlılar yok olma sürecine girmiştir. Daha Kanuni döneminde esas bileşenlerini kaybeden tımar sistemine seferlere katılan ve tımarla ödüllendirilen köylüler dâhil olmaya başlamıştır.⁵⁹ Küçük tımarlılar ve Anadolu kalelerinin dizdarları yüzyılın ortalarında görevden kaçma, eşkiyayı koruma, yataklık etme vb. suçları işlemekle isyankâr tutum sergileyen ilk dirlik sahipleri olmuştur. 1559 yılındaki şehzadeler isyanı, tımarlı sipahilerin ve çiftbozanların isyancılığı sürekli bir yaşam haline getirmede önemli bir dönüm noktasıdır. Kıbrıs seferi ve İnebahtı deniz savaşının yarattığı sorunlar, askerilerden en ağır yükü tımarlı sipahilere yüklediği için dirlik erbabının soygun, baskın ve isyancı hareketleri hem yayılmış hem de sertleşmiştir.⁶⁰ Tımar sistemine en büyük zararı veren gelişme ise savaş türlerinin giderek değişmesi ve ateşli silah kullanan askerlere olan ihtiyacın artması idi. Bu gelişme, tüfekle savaşmaya istekli olmayan sipahilerin yerine yeniçeri ordusuna güç kazandırdı. Haçova Muharebesi (1596), bütün bu değişimleri görünür hale getirmiştir.⁶¹

Anadolu'da güvenliğin ciddi problem haline geldiği dönemlerde sipahinin reaya üzerindeki baskısı ve zulmü daha da artmıştır. Oysaki sipahi, bölgesinin güvenliğinden de kısmen sorumluydu. Kanunsuz işlere bulaşan, köylülerin evini basıp çoluk çocuğuna işkence eden sipahilerle hemen her yerde karşılaşmaktadır. Böyle suçları olan sipahinin elinden tımarı alınarak küreğe konulmak suretiyle cezalandırılırdı.⁶² Bafra kazasında da tımarlı sipahilerin gerek kendi aralarında gerekse reaya ile ilişkilerinde kanunsuz uygulamalara rastlanmıştır.

⁵⁷ BOA, A.DVNSMHH.d., 41/1015.

⁵⁸ BOA, A.DVNSMHH.d., 41/108.

⁵⁹ Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 49, 62-64.

⁶⁰ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 229-230, 235. Tımar sisteminin bozulması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2152406>, s. 419-431, erişim tarihi: 12.06.2023.

⁶¹ Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 70-72.

⁶² Olcay Pullukçuoğlu Yapucu-Orhan Kurmuş, "Klasik Düzen Osmanlı Taşrasında Sipahi Olmak", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII/1, 2022, s. 437.

Örneklerden biri tımarlı sipahinin görev ve yetkilerini suistimaliyle ilgilidir. Mesela 1578 yılında Nebek köyünün sipahisi olan Ahmed b. Şadi, Bafra kadısı tarafından “ehl-i fesad” olarak merkeze bildirilmişti. Sipahi, reaya üzerinde baskı kurup haksız bir şekilde paralarını almıştır. Bunun gibi birçok haksızlığı sicile kaydedilen sipahi hakkında merkez, Bafra ve Kedegara kadılarını görevlendirmiş, suçun sabit olması durumunda bildirilmesini istemiştir.⁶³ Bir diğer örnek ise 1579 yılında tımarlı sipahiler arasında yaşanmıştır. Mağdur olan taraf Bali adındaki bir sipahidir. Bizzat Divan’a giderek şikâyetini arz eden sipahi, Kızılırmak Nehri’nin taşkın mevsiminde etrafındaki yerlerde uzun müddet ziraat olunmadığından ve ormanlık alanların oluştuğundan bahisle bir iki parça yerin tahrir defterinde hiç kimseye gelir kaydedilmediğini yani “hariç ez-defter” olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu yerleri mevkufat eminden tapu ile alan ve tapu resmini ödeyen sipahinin elinde hüccet olduğu halde diğer bir sipahi tasarruf edilen yerlerin kendi timar arazisine dâhil olduğunu iddia ederek Bali’nin işletmesine engel olmuştur. Bu konuda Bafra kadısını görevlendiren merkez, vilayet defteri sureti, hüccet ve bilirkişilerden durumun soruşturularak çözüme kavuşturulmasını, kanun dışı müdahalelere izin verilmemesini emretmiştir.⁶⁴

5. Hisar Erlerinin Zorbalıkları

Taşradaki hisar erleri nüfuzlarını zaman zaman kendi menfaatleri doğrultusunda kullanabilmişlerdir. Söz konusu kişiler, devletin ilgili bölgeden talep ettiği ürünün mirî için toplanmasına engel olmak suretiyle madrabazlara⁶⁵ alan açmışlardır. Kendir Emîni Ali Çavuş’un Ekim 1573 tarihli mektubu, hisar eri Veli’nin mirî için Bafra kazasından alınacak kendirin toplanmasına engel olduğu yönündedir. Veli, mirî kendir konusunda madrabazlara izin vererek kendir emininin işini zorlaştırmıştır. Olayın etraflıca soruşturulmasını isteyen hükümet, Canik beyini teftişle görevlendirmiştir.⁶⁶

6. Müsellemlerin Sebep Olduğu Karışıklıklar

Osmanlı askerî teşkilatının geçirdiği değişime paralel olarak zamanla savaşçı karakterlerini kaybeden yaya ve müsellemler tasarrufları altındaki toprakları karşılığında ordunun geri hizmetinde yer almaya, ülke içinde çeşitli hizmetlerde çalışmaya başlamışlardır. Söz konusu dönemde hizmet alanı başka gruplarca doldurulan yaya ve müsellemler çiftliklerinin bir kısmının statüsü değişmiş ve 1582 yılında Anadolu Vilayeti’ndeki birçok sancakta teşkilatın kaldırılması yoluna gidilmiştir.⁶⁷ Bunlardan atlı olarak hizmete giden müsellemlerden bazıları, yerlerini terk edip başka kazalara göç etmişlerdir. Hizmete çağrıldıkları zamanda ise “*oturduğumuz yere raiyyet yazıldık*” diyerek göreve gitmeyi reddetmişlerdir. Müsellemlerin yerleştikleri kazalardan biri de Bafra kazasıdır. Bolu Müsellemleri Beyi Ahmed Bey’in 1574 yılının ortalarında merkeze gönderdiği mektuba göre, Boyabat, Sinop ve Durağan kazalarında bulunan müsellemlerden bir kısmı Sürmene ve Bafra’ya yerleşmiştir. Bu olayda merkezin tavrı, müsellemlerin raiyyet olarak yazılamayacağı dolayısıyla yeni tahrirde kayıtlı mevcut müsellemlerin geldikleri yere götürülmeleri ve nöbetleri geldiğinde sancaklarına hizmet etmeleri yönünde olmuştur.⁶⁸

Sonuç

Anadolu’nun kuzeyinde Kızılırmak Nehri’nin kıyısında yer alan Bafra, küçük bir kasaba olarak hem kendi içinden hem de çevresindeki yerleşim birimlerinden kaynaklanan kanun dışı

⁶³ BOA, A.DVNSMHH.d., 33/384.

⁶⁴ BOA, A.DVNSMHH.d., 41/347.

⁶⁵ Hilekâr, ucuz alıp pahalı satan, muhtekir yerinde kullanılan bir tabirdir (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 379).

⁶⁶ BOA, A.DVNSMHH.d., 23/60.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emecen, “Yaya ve Müsellemler”, s. 354-356.

⁶⁸ BOA, A.DVNSMHH.d., 26/7.

olaylarla karşı karşıya gelmiştir. Arşiv kayıtlarına yansıdığı kadarıyla bu olaylar 1559-1588 yılları arasında yoğunlaşmıştır. Söz konusu olaylar içerisinde suhte ve eşkıyalık faaliyetleri ön plana çıkmış, reayanın can ve mal güvenliği zaafa uğramıştır. Kalabalık gruplar halinde silahlı bir şekilde kasaba ve köyleri dolaşan, reayanın yiyecek, giyecek ve parasını gasp eden hatta çocuklarını kaçıran suhte ve eşkıya bölükleri, cinayet ve yaralama olaylarına da karışmıştır. Eşkıya ile mücadelede devletin genel tavrı, önce mahalli güçlerle eşkıyalığı bastırmak, mümkün olmadığı durumda merkezden bir vezir serdar tayin ederek eşkıyayı ortadan kaldırmak olmuştur. Bunun da mümkün olmadığı durumda eşkıya ile pazarlığa oturmuş, ona mansıp vererek affetmiş ve devlet kadrosuna almıştır. Bafra'da ise asayiş bozanlar önce itaate davet edilmiş, aksi davrananlarla silahlı mücadeleye girilmiştir. Mücadelede beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıların koordinasyonunda kapıkulu, timarlı sipahiler, sekbanlar ve il erleri görev almıştır. Özellikle sefer zamanlarında faaliyetlerini artıran eşkıya, zaman zaman bölge halkından da yardım görmüş, kimi zaman da yerel idarecilerin sorumsuzluğundan istifade etmiştir. Öte yandan reayanın dışında merkezden taşraya gönderilen memurlar ile kadı ve naiplerin, timarlı sipahilerin, hisar erlerinin ve müsellemlerin karıştığı birçok yolsuzluk ve suistimal söz konusu olmuştur. Özellikle adaletin uygulayıcısı kadıların usulsüz vergi talepleri ve zimmetlerine para geçirme girişimleri reayanın devlete ve adalete olan güvenini sarsmıştır. Devlet, kasabanın asayişini bozanlarla ilgili sürgün, hapis ve kürek cezası gibi cezalar uygulamış, eşkıyanın yakalanmasına yardım edenleri de ödüllendirmiştir.

Görüldüğü üzere Anadolu'nun bu dönemdeki huzursuzluk ve karmaşasından Bafra da nasibini almış, reayanın geçim mücadelesine hayatta kalma mücadelesi de eklenmiştir. Bafra reayası, hangi kesimden gelirse gelsin baskı ve zorbalıklara karşı sesini duyurmaya çalışmış, haksızlığın giderilmesi için türlü girişimlerde bulunmuştur.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.)*, 7, 12, 14, 16, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 37, 41, 48, 58, 60, 64.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akdağ, Mustafa; "Celâli İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IV, Sayı 1, 1945 Kasım-Aralık, s. 23-50.

Akdağ, Mustafa; "Timar Rejiminin Bozuluşu", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2152406>, s. 419-431, erişim tarihi: 12.06.2023.

Akdağ, Mustafa; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınları, Ankara 1975.

Arı, Bülent; "Osmanlı Asayiş Stratejileri", https://www.academia.edu/33423515/OSMANLI_ASAYIS_STRATEJISI, s. 179-212, erişim tarihi: 31.10.2022.

Bardakoğlu, Ali; "Eşkıya", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 463-466.

Emecen, Feridun; "Yaya ve Müsellem", *DİA*, c.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 354-356.

Erkal, Mehmet; "Âmil", *DİA*, c.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 58-60.

Erkan, Nevzat; “Osmanlı Kaynakları Işığında Toprak Kadılığı”, <http://cuid.cumhuriyet.edu.tr/tr/download/article-file/2918324>, s. 209-220, erişim tarihi: 28.09.2023.

Faroqhi, Suraiya; *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.

Faroqhi, Suraiya; *Devletle Başa Çıkmak Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720*, (çev. Hamide Koyukan Bejsovec), Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

Griswold, William J.; *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

İlgürel, Mücteba; “Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri”, *DİA*, c.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 466-469.

İlgürel Mücteba; “İl Erleri Hakkında”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, Yıl 1998, s. 125-140.

İnalçık, Halil; *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Karen Barkey; *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Koç, Mehmet; “Osmanlı Ceza Hukukunda Hile (Aldatma-Dolandırıcılık) Suçları ve Cezaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2019, c.19, Sayı 1, s. 119-139.

Koç, Yunus; “XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/620397>, s. 147-159, erişim tarihi: 27.04.2023.

Öz, Mehmet; “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus (1455-1643)”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188238>, s. 173-205, erişim tarihi: 14.06.2023.

Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay-Orhan Kurmuş; “Klasik Düzendeki Osmanlı Taşrasında Sipahi Olmak”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVII/1, 2022, s. 423-443.

Sahillioğlu, Halil; “Emin”, *DİA*, c.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 111-112.

3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Yiğit, İlker-Esra Oruç; “Osmanlı Anadolu'sunda Eşkıyalık ve Mekân (1565-1566): 5 Numaralı Mühimme Defteri Üzerinden Bir Değerlendirme”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1161798>, s. 29-43, erişim tarihi: 27.04.2023.

19. YÜZYIL ORTALARINDA ESKİŞEHİR KAZASI'NDA ARAZİ KULLANIMI VE TARIMSAL ÜRETİM

*Agricultural Lands Use and Agricultural Production in Eskişehir Township
in the Mid-19th Century*

Metin Menekşe

Doç.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
e-mail: m.menekse@mu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-1192-3161

Near East Historical Review

13/4, October / Ekim 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 27.09.2023
Accepted Date - Kabul Tarihi : 09.11.2023
Pages - Sayfa : 288 - 326

 : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.72712>

Citation - Atıf : Metin Menekşe, “19. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir Kazası’nda Arazi Kullanımı Ve Tarımsal Üretim”, *Near East Historical Review*, 13/4, October, 2023, pp. 288 – 326.

19. YÜZYIL ORTALARINDA ESKİŞEHİR KAZASI'NDA ARAZİ KULLANIMI VE TARIMSAL ÜRETİM*

*Agricultural Lands Use and Agricultural Production in Eskişehir
Township in the Mid-19th Century*

Metin Menekşe

Doç.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
e-mail: m.menekse@mu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-1192-3161

Öz

Bu çalışmada, Hüdavendigar Eyaleti Bilecik Kaymakamlığı'na bağlı olan Eskişehir Kazası'nda 1844-1845 yıllarında arazi kullanımı ve tarımsal üretim ortaya konulmuştur. Çalışmanın ana kaynağını, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, *Maliye Nezareti*, *Varidat Muhasebesi*, *Temettuat Kalemi Defterleri (ML. VRD. TMT. d.)* tasnifi içerisinde yer alan ve H. 1260-1261/M. 1844-1845 yıllarında kaydı tutulan Eskişehir Kazası Temettuat Defterleri oluşturmaktadır. 5 mahalleye ve 26 köye ait olmak üzere toplam 31 adet Temettuat Defteri incelenmiştir. Bu defterlerin toplam sayfa sayısı ise 854'tür. Defterlerde nüfus verileri, hane reisnin adı, lakabı, eşkâli, aile adı ve meslekî durumu gibi sosyal yapıya dair bilgilerin yanı sıra hane sahiplerinin arazisi, emlakı, hayvanâtı, ödediği vergi gibi ekonomik yapıya dair bilgiler de mevcuttur. Çalışma kapsamında, Eskişehir Kazası'nın mahalle ve köylerine ait temettuat defterleri incelenerek kazanın tarım arazileri miktarı, bu arazilerin kullanımı, elde edilen ürünler ve verimlilik ele alınmıştır. 19. yüzyıl ortalarında Eskişehir Kazası'nın ekonomik yapısına dair verilerin ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Eskişehir Kazası, Temettuat Defterleri, Tarım Arazileri, Tarımsal Üretim

Abstract

In this study, it was tried to reveal the land use and agricultural production in the years 1844-1845 of Eskişehir township, which was connected to the district Governorate of Bilecik in the Province of Hüdavendigar. The main source of the study is Temettuat Registers which are recorded between 1844-1845 in Eskişehir township. In classification of the *Ottoman Archives of the Prime Ministry (BOA)*, *Eskişehir Temettuat Registers* are located in the *Ministry of Finance, the RevenuesAccounting, the Temettuat Registers (ML. VRD. TMT. d.)*. A total of 31 temettuat registers which were belonging to 5 neighborhoods and 26 villages were examined. The total number of pages in these registers is 854. In the registers contain information on the social structure such as population data, the name of the head of the household, the nickname, the family name and the occupational status, as well as information on the economic structure of the households such as land, property, livestock and tax paid. Within the scope of the study, the amount of agricultural lands, the use of these lands, products obtained and efficiency were discussed by examining the dividend registers of the neighborhoods and villages of Eskişehir township. Thus, an attempt was made to reveal data on the economic structure of Eskişehir township in the mid-19th century.

Keywords: Ottoman State, Eskişehir Township, Temettuat Registers, Agricultural Lands, Agricultural Production

* Bu çalışma, "Temettuat Defterleri'ne Göre XIX. yüzyıl Ortalarında Eskişehir Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı" başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

Giriş

Eskişehir

Antik çağda *Dorylaion* kenti olarak bilinen Eskişehir¹, tarihsel süreçte Frig, Lidya, Pers, Helen, Roma, Bizans ve Selçuklu devletlerinin egemenliğinde kalmıştır. Bu devletler zamanında coğrafi konumu nedeniyle önemli bir yerleşim yeri olmuştur.² 12. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı sıralarda Ertuğrul Bey idaresindeki Kayı boyu, uç beyi olarak Sultanönü'ne yerleştirilmiştir. Böylece Sultanönü sınırları içerisinde yer alan Eskişehir çevresi Osmanlı Devleti'nin ilk yerleşim alanlarından biri olmuştur.³ Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Osman Bey, Bizanslıların bölgede zayıflaması üzerine fetih hareketlerine girişmiştir. Bizans'ın elinde bulunan Karacahisar'ın 1289 yılında ele geçirilmesinden sonra Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud, Karacahisar, Eskişehir ve İnönü civarını Osman Bey'e iktâ olarak vermiş ve böylece Eskişehir, Osmanlı sınırlarına katılmıştır.⁴ Osman Bey, beylikten devlete geçişin altyapısını oluşturan idarî ve malî bazı kararlar alırken oğlu Orhan Bey'i Karacahisar (Sultanönü) Sancak Beyliği'ne, kardeşi Gündüz Alp'i Eskişehir Subaşılığı'na atamıştır. Aynı zamanda Eskişehir'de, ağırlıklı olarak tarım ürünlerinin satıldığı pazar kurulmuş, ilk vergi kanununu da burada uygulamaya konulmuştur.⁵

Orhan Gazi devrinde Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Eskişehir, bu devrin sonlarına doğru Karamanoğulları'nın eline geçmiştir. Orhan Gazi'den sonra tahta geçen oğlu I. Murat döneminde de Sultanönü ve Beypazarı, iki güç arasında sürekli sorun yaratan yerler olmuştur. Sultan I. Murat, Ankara'yı aldıktan sonra seferden dönerken Eskişehir'i de Karamanoğulları'ndan geri almıştır.⁶

1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı siyasi birliğinin bozulması ile birlikte şehzadeler arasında çıkan taht mücadelelerinde Bâyezid'in oğullarından İsa Çelebi Eskişehir'e geldiyse de burada kardeşi Çelebi Mehmed'in adamlarınca yakalanılarak öldürülmüştür. Çelebi Mehmed'in Osmanlı Devleti'nin başına geçerek siyasal birliği yeniden kurduğu dönemde Eskişehir de hakimiyet altında alınmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht mücadeleleri esnasında ise, 20 Haziran 1481'de Yenişehir ovasında kardeşi II. Bayezid ile yaptığı savaşta yenilen Cem Sultan Eskişehir'e gelmiş, bir süre bu kente kaldıktan sonra yaralı olarak Konya'ya kaçmıştır.⁷ Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Eskişehir'in, hem dönemin yol ağı üzerinde bulunması hem de Şehzade Bayezid'in Kütahya'da oturması nedeniyle önem kazandığı görülmektedir. Şehrin önemli dinî simgesi olan Kurşunlu Camii bu dönemde inşa edilmiştir.⁸

17. yüzyıla gelindiğinde Kâtip Çelebi (1609-1657), *Cihannümâ* adlı eserinde, Eskişehir'de cuma namazı kılınabilir iki cami, ovada ılıcaya yakın hanlar ve çarşı kesimi olduğunu yazmıştır. Ayrıca iki önemli ziyaret yeri Şeyh Edabâli Türbesi ve Şeyh Sühreverdi Tekkesi'nden bahsetmiştir.⁹ Evliya Çelebi (1611-1682) ise şehirde, 17 mahalle olduğu, hanelerin bağlık ve bahçelik durumda olup cami ve mescitler yanında 7 sıbyan mektebi, 7 tekke,

¹ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir ve Tekâmülü", *İ.Ü.C.E. Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 8, İstanbul 1957, s. 35-36.

² Gaye Ertin, *Eskişehir Kentinde Yerleşimin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1994, s.11.

³ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir ve Tekâmülü", s. 37.

⁴ Fahmettin Başar, "Osmanlılar'ın Karacahisarı Fethi ve Eskişehir Civarına Hâkim Olmaları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 122-123.

⁵ Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, AFA Yayınları, İstanbul 1992, s. 39.

⁶ Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, No:89, Eskişehir 1991, s. 128.

⁷ Heyet, "Eskişehir", *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt IV, Anadolu Yayınları, İstanbul 1982, s. 2837.

⁸ Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, s. 130-131.

⁹ Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, Darü't-Tibaati'l-Âmire (İbrahim Müteferrika Matbaası), İstanbul 1732, s. 642.

7 han, çarşısında 800 dükkân ve ayrıca kaplıcalar bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁰ 18. yüzyılda ise şehrin, 17. yüzyıldaki durumunu koruduğu belirtilmiştir.¹¹

19. yüzyılın başlarında Eskişehir, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısı içinde Anadolu Eyaleti'ne bağlı Sultanönü Sancağı'nın merkezi durumundadır. Ancak zaman zaman Sultanönü Sancağı, Anadolu Eyaleti'nin bu yönetim yapısından alınarak "mutasarrıflık" haline getirilmiş ve vezirlerden birinin yönetimine verilmiştir.¹² Nitekim 1826'da Anadolu Eyaleti'ne bağlı Sultanönü, Karahisar-ı Sahib ve Ankara sancakları Asâkir-i Mensûre-i Seraskeri olan Mehmet Hüsrev Paşa'nın mutasarrıflığına bırakılmıştır. Ancak bu düzenleme sürekli olmayıp yönetim görevlilerine paralel olarak değişmiş ve eskiden olduğu gibi Sultanönü Sancağı, Anadolu Eyaleti içine alınmıştır.¹³ Sultan II. Mahmut döneminde ise Anadolu bölgesinde idarî-askerî alanda değişikliklere gidilmiştir. Bu çerçevede 1836'da Hüdâvendigâr Müşirliği oluşturulmuş ve Eskişehir, bu müşirliğin sınırları içine sokulmuştur.¹⁴

3 Kasım 1839 tarihli Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu ile bir modernleşme programı yürürlüğe sokulmuş ve idarî-malî alanda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan birisi de Meclis-i Valâ'nın girişimi ile vergilerin toplanması görevinin mültezimlerden alınıp "Muhassıl" adı verilen memurlara verilmesidir. Muhassıllar gittikleri sancaklarda "Muhassıllık Meclisleri" adı verilen bir meclis oluşturarak birtakım düzenlemeler yapacaklardır.¹⁵ Bu düzenleme uyarınca 1840 yılında Hüdâvendigâr Eyaleti'ne bağlı Eskişehir'de de Muhassıllık örgütü kurulmuştur. Kapıcıbaşı Mehmet Emin Ağa, Eskişehir'e muhassıl olarak gönderilmiştir. 1841'de Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip ve Karesi sancakları Hüdâvendigâr Eyaleti'ne bağlanmıştır. 19. yüzyıl ortalarına doğru Eskişehir'in merkezi yönetiminde bir karmaşa yaşandığı ve 1842 yılı belgelerinde sancak ve kaza deyimlerinin birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine, Eskişehir'in kaza biçiminde gösterildiği ve en üst yöneticisinin kaymakam olarak nitelendirildiği görülmektedir.¹⁶

Çalışma dâhilinde olan 1844-1845 yıllarında tutulan temettuât defterlerinde Eskişehir, Hüdâvendigâr Eyaleti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığı'na bağlı bir kaza olarak gösterilmektedir. Örneğin Büğdüz Köyü'ne ait temettuât defterinin ilk sayfasında: "Hüdâvendigâr Eyaleti mülhâkâtinden Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kazası'na tabî Büğdüz Köyü'nde mukîm ahalinin emlak, arazi ve temettuâtları mübeyyin defteridir"¹⁷; Karapınar Mahallesi'ne ait temettuât defterinde ise: "Hüdâvendigâr Eyaleti'nin havî olduğu kazalardan Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kasabası mahallâtından Karapınar Mahallesi mukîm ahali-i İslâmın emlak, arazi ve temettuâtları mübeyyin defteridir"¹⁸ ibaresi yer almaktadır.

¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Cilt IV, (Çev.: Zuhuri Danışman), İstanbul 1970, s. 207-210.

¹¹ Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XI, İstanbul 1995, s. 400.

¹² Mutasarrıf, eyalet yönetiminde vali ile aynı yetkiye sahip yöneticidir. Devlet vezir olmuş bazı kimselere çeşitli nedenlerle valilik görevi veremeyince, bunların geçimlerini sağlamaları için tıpkı "arpalık"ta olduğu gibi bir veya birkaç sancağın yönetimini bırakmıştır. Bazen de başka görevi olan vezir veya paşaya ek gelir olmak üzere birkaç sancak verilmiştir. Bkz. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 21.

¹³ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s. 21.

¹⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s. 16. Ayrıca Çadircı'nın şu kitabına da bakılabilir: Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 107-117.

¹⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, s. 208-209.

¹⁶ Bu konudaki çalışma için bkz. Ayla Efe, "Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir", *I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2005, s. 63-64; İhsan Güneş, Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007, s. 8-9.

¹⁷ BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7834, s. 2.

¹⁸ BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7858, s. 2.

19. yüzyılın ilk yarısında idari olarak Hüdavendigar Eyaleti Bilecik Kaymakamlığı'na bağlı olan Eskişehir, 1867 yılında çıkarılan *Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi* ile yeniden düzenlenen Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlı bir kaza haline getirilmiştir.¹⁹ 1894 yılında aynı idari durumunu devam ettirmekle birlikte kaza dâhilinde 1 nahiye (Seyitgazi) ve 112 köy bulunmaktadır.²⁰

19. yüzyılda şehri gören bazı seyyahlar, buradan küçük, kirli bir kasaba²¹ olarak söz ederken bazıları ise nispeten büyük, canlı fakat pek mamur bir yer olmadığını yazmıştır. Örneğin 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Eskişehir'e gelen *Charles Texier*, şehrin gelişmeden uzak olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan, şehrin uzaktan görünüşünün güzel olduğunu, evlerin üzerinden yükselen 7-8 minare görülebildiğini, biri evleri, diğeri çarşı ve hamamların bulunduğu ticaret yerlerini içine alan iki mahalleye ayrıldığını, sıcak sularının Asya'da hala meşhur olduğunu, en önemli sanayi dalı olarak lüle taşı işletmesi bulunduğunu belirtmiştir.²²

1890'lı yıllara gelindiğinde Eskişehir'de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Anadolu demiryolu şirketi tarafından Alman sermayesi ile inşa edilen ve Haziran 1892'de İstanbul-Eskişehir, Kasım 1892'den itibaren de İstanbul-Eskişehir-Ankara demiryolu hattının işletmeye açılması, Eskişehir'in tarihsel gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur (Demiryolu hattı için bkz. Harita 2). Bu tarihten itibaren kentin ekonomik, sosyal, kültürel yapısı ile kent dokusunda büyük değişimler başlamıştır.²³

Demiryolu ve cer atölyesinde çalışanlar "işçi" grubunu oluşturmuş ve yavaş yavaş "iş kültürü" gelişmeye başlamıştır.²⁴ Hatta Eskişehir, Ankara, Kütahya, Afyon gibi çevre vilayet ve kaza merkezlerinden çok daha gelişmiş işlek bir kent durumuna gelmiştir. Çevre köylerden gelen ürünün burada toplanması ve bu şekilde başlayan kırsal bölgeler ile kent arasındaki ilişki, kente ticaret merkezi konumunu da kazandırmıştır. Aynı zamanda gelişen ekonomik yaşam, tüccar ve esnafı da Eskişehir'e çekmiştir.²⁵

¹⁹ Metin Menekşe, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir'de Sosyal ve Ekonomik Açından Meslekler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım 2013, 14 (Özel Sayı), s. 196. Eskişehir'in tarihi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", s. 398-401; İhsan Güneş- Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007.

²⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 50. Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1312/1894, s. 605.

²¹ 1853'te *Tehikateheff* ile 1861'de *H. Hart* şehri, fakir, ölü, kirli bir kasaba olarak anlatmaktadırlar. Bkz. Nejat İşcan, *Eskişehir, Tarihin Şehri*, İşcan Yayınları, Eskişehir 2006, s. 12.

²² Charles Texier, *Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), Cilt: II, Ankara 2002, s. 33. *Texier*, Eskişehir ile ilgili gözlemlerini şöyle aktarır; "...Camilerin uzaktan görünüşü güzeldir; evlerin üzerinde yükselen yedi sekiz minare manzara hoş bir tenevvü(çeşitlilik) hâsıl eder. Şehir, biri evlerin ve diğeri büyük çarşının ve hamamların bulunduğu ticaret yerleri olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Bunlar birbirine taştan bina edilmiş uzun birer rıhtım ile bağlıdır. Eskişehir hala Bursa ve İzmir şehirleriyle dahil arasında "transit" yapar ise de kendisinin hiç mamulâtı yoktur." Bkz. Charles Texier, *Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, s. 333.

²³ Ayla Efe, "Eskişehir'de 1893 Kolera Salgını", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I, (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 271.

²⁴ Ayla Efe, "Eskişehir'de 1893 Kolera Salgını", s. 271. "...(*Eskişehir*) civarında dahi denizköpüğü namıyla anılan bir çeşit taş madeni keşfolunmuştur ki civarında bulunan lüle taşı madeninde 2.000'e yakın işçi çalışmaktadır. Bu taştan, Viyana'ya çok gönderilmekte ve orada fincan ve sigara ağızlığı gibi edavât imal olunmaktadır." Bkz. Ali Tefik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiye*, Cilt: III, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318, s. 253.

²⁵ Ayla Efe, "Eskişehir'de 1893 Kolera Salgını", s. 272.

Harita 1: Hüdavendigar Vilayeti Haritası (Eskişehir ve Cıvırı, Demiryolu Güzergâhı)²⁶

²⁶ Memâlik-i Osmaniye'nin Taksimat-ı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita, İstanbul Hilal Matbaası, t.y.

1890'lı yıllar, demiryolu hattının döşenmesinin yanı sıra Balkanlar ile Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçlere²⁷ ev sahipliği yapılması nedeniyle de Eskişehir'in gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Eskişehir, bu dönemden itibaren nüfus bakımından da büyük bir gelişme göstermiştir.²⁸ Nitekim 1844-45 yıllarında kazanın tahmini nüfusu 13.880 olarak hesaplanırken²⁹, *Karpat*'ın vermiş olduğu 1881/82-1893 Osmanlı genel sayımında 58.395 kişi olarak gösterilmiştir.³⁰ Kazanın nüfusu, 1893 yılına ait *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*'nde 31.556 erkek ve 29.414 kadın olmak üzere toplam 60.970 kişi³¹; 1894 yılına ait *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*'nde ise 30.866 erkek ve 29.318 kadın olmak üzere 60.184 kişi³² olarak verilmiştir. Dolayısıyla 1890'lı yıllarda nüfusta önemli bir artış meydana gelmiştir.³³

Demiryolunun inşasıyla birlikte şehrin işlek hale gelmesi, çok sayıda insanın burayı ziyaret etmesi birtakım olumsuzluklara da neden olmuştur. Örneğin Kolera gibi salgın hastalıkların yayılımı artmıştır. Nitekim 1893 yılı yaz aylarında görülmeye başlayan kolera salgını, İzmir, Trabzon, Amasya, Tokat ve çevresi ile birlikte Eskişehir ve Kütahya havalisinde de aralıklarla etkili olmuştur.³⁴ 1894 yılına gelindiğinde Anadolu'nun tüm vilayetlerinde kendini gösteren ve on binlerce insanın yaşamını yitirmesine sebep olan salgın, Eskişehir'i de sarsmıştır.³⁵ 1894 yılının Ağustos ayı başında Eskişehir'e gelen Sıhhiye Müfettişi Doktor Vitalis Efendi ile Sıhhiye Tabibi Mustafa Şükrü Efendi, şehirdeki dört şüpheli hastanın kolera yakalandığını tespit etmişlerdir. 4 Ağustos 1894 tarihinden itibaren de Eskişehir yolcularının İnönü'de karantinaya tabi tutulmalarına karar verilmiştir.³⁶ Bundan sonra gerekli sıhhi tedbirlerin bir kat daha artırılması ve Eskişehir'den çıkacak ahalinin İnönü'de karantina bekletilmeksizin hiçbir yere salıverilmemesi istenmiştir.³⁷ 1894 yılı salgını şehirde yaklaşık bir buçuk ay etkili olmuştur. 1895 yılında ise havaların ısınmasıyla birlikte Adana ve havalisinde ortaya çıkan salgın³⁸, zamanla Kayseri, Maraş, Adıyaman ve Halep dolaylarına,

²⁷ Eskişehir'e yapılan göçler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Engin Kırılı, *19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001. Rumeli muhacirlerinin şehre iskânı nüfusu arttırmış, fizikî gelişmeyi desteklemiş ve ova tarafında yeni mahalleler kurulmuştur. Bkz. Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", s. 400.

²⁸ Selahattin Önder, "2 Nolu Şer'iyye Sicili Işığında 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I*, Eskişehir 2001, s. 249.

²⁹ 1844-45 yıllarına ait Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri'nden hareketle yapılan bir çalışmada, 26 köyde 1.843 hane ve 5 mahallede 933 hane olmak üzere toplam 2.776 hanenin kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Bu hane sayısı Ömer Lütfi Barkan'ın kabul ettiği "5" katsayısı ile çarpıldığında kazanın tahmini nüfusu; 4.665 kişiden oluşan mahalle nüfusu ve 9.215 kişiden oluşan köy nüfusu olmak üzere toplam 13.880 olarak hesaplanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Metin Menekşe, "1844-1845 Yıllarında Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinin Nüfusuna Dair Bazı Bilgiler", *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, Cilt: V, Sayı: 31, 2018, s. 4545-4559.

³⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 278-279.

³¹ *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 316.

³² *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 21. Def'a, Vilayet Matbaası, 1312/1894, s. 370.

³³ 1893 yılına göre 1894 yılında nüfusta az da olsa bir düşüş yaşanmıştır. Bunda 1893-1894 yıllarında meydana gelen kolera vukuatlarının da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bu yıllar, aynı zamanda Eskişehir'de kolera'nın etkili olduğu yıllardır.

³⁴ 1893 yılında Eskişehir'de kolera salgını için bkz. Metin Menekşe, "Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/1, (Mart 2020), s. 52-88.

³⁵ 1894 yılında Eskişehir'de kolera salgını için bkz. Metin Menekşe, "Eskişehir'de 1894 Yılı Kolera Salgını", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kolera*, (Editörler: Fevzi Çakmak vd.), Gece Kitaplığı, Ankara 2020, s. 103-123.

³⁶ *Hüdavendigar*, Sayı: 1601, 27 Temmuz 1310/8 Ağustos 1894.

³⁷ *BOA.*, Y. A. HUS., Dosya No: 305, Gömlek No: 31, 24 Temmuz 1310/5 Ağustos 1894.

³⁸ 26 Mayıs 1895 tarihli belgede; *Tarsus ve civarında zuhur eden kolera'dan dolayı giriş çıkış yapanların karantinaya konulması ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınması* bildirilirken, 3 Haziran 1895 tarihli belgede ise; *Tarsus'ta zuhur eden kolera hakkında fevkalade dikkatli olunması* istenmiştir. Belgeler için sırasıyla bkz. *BOA.*, A. MKT. MHM., Dosya No: 564, Gömlek No: 2, 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895; *BOA.*, İ. HUS., Dosya No: 38, Gömlek No: 9, 9 Zilhicce 1312/3 Haziran 1895.

ardında da evvelki yıl olduğu gibi Sivas, Konya, Ankara ve Hüdavendigar vilayetlerine kadar ulaşarak kendini tekrar göstermiştir.³⁹

Çalışmanın Kaynaklarına Dair

Devletler, hâkim oldukları yerlerdeki askeri ve ekonomik durumun tespiti için sayımlar yapmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti de toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini kontrol ve vergi miktarının tayin ve tespiti için 15. yüzyıldan itibaren çeşitli aralıklarla sayımlar yapmış ve mali kaynaklarını yakından takip etmiştir.⁴⁰ Memleketin sayımına verilen önem, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1638-1643), Sultan İbrahim'e sunduğu bir layihesindeki; "*Tahrir: Memleket yazımı demektir. Gayet lazımdır. Otuz yılda bir kere tahrir-i memleket kanundur. Amma gayet Müslüman ve dindar adamlar tayin olunup cümle mahrusa bir uğruna tahrir lazımdır.*"⁴¹ ifadelerinde görülebilmektedir. Devlet açısından çok önemli kabul edilen bu sayımların kaydedildiği defterlere ise *Tapu Tahrir Defterleri* adı verilmiştir. Divan'da hazine dairesinde tutulan bu defterler, mufassal, evkaf ve icmal olarak tutulmuştur. Defterlerde kişilerin isimleri, statüleri, alınan vergilerin cinsi ve miktarı, toprağın tasarruf şekli ile mülkiyet ve vakıf sistemi kaydedilmiştir.⁴²

Siyasi, idari, sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda pek çok değişimin yaşandığı Tanzimat döneminde, malî politikada da önemli reformlar yapılmıştır. Bu reformlarla birlikte devletin gelirlerinin kontrol altında tutulması, vergi konusunda ahali arasındaki dengesizliğin ve haksızlıkların önüne geçilmesi, vergi verecek kişilerin tespit edilmesi, ağır vergi yükünün hafifletilip halkın refaha kavuşturulması amaçlanmıştır.⁴³ Nitekim bu amaçlar doğrultusunda da 12 Ocak 1840 (19 Zilkade 1255) tarihinde Muhassıllar Nezareti'ne bir talimatname gönderilmiş ve her yerde ahalinin ismi, şöhreti, arazileri, hayvanları, tüccar ve esnafın ise yıllık gelirleri vs. bilgilerinin kaydedildiği defterler tutulması emredilmiştir.⁴⁴ Böylece devlet, herkesten emlak, arazi ve hayvanatı ile esnaf ve tüccar kısmının senelik kazançlarına birer kıymet takdir olunmak üzere binde hesabıyla "*temettü vergisi*" alınması esasını getirmiştir.⁴⁵

Temettü vergisi tahriri, önce 1840 yılında, daha sonra 1844-1845 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Bu tahrirleri içeren "*Temettuat Defterleri*"ne bakıldığında; eyalet, sancak, kaza gibi iskân merkezlerine bağlı köy ve mahallelerin hane hane ele alındığı görülmektedir. Hane sahiplerinin isimleri, yıllık kazançları, arazisi, hayvanatı, gayrimenkûlleri ve bunların kıymeti gibi bilgiler teferruatlı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu sayımlar az da olsa H. 1256/M. 1840 yılını, genellikle de H. 1260-1261/M. 1844-1845 yıllarını kapsadığı için Tanzimat

³⁹ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, s. 456.

⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *TALİD*, 1/1,(2003), ss. 267-286; Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defteri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, İstanbul 1940, s. 29-59.

⁴¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s. 6.

⁴² "Tahrir" ve "Tahrir Defterleri" hakkında bilgi için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IXL, İstanbul 2010, s. 425-429; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 326-332. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 981 numaralı katalog dâhilinde "Tapu Tahrir Defterleri" olarak adlandırılan ve "TT.d." şeklinde kısaltması yapılan defter grubunun analitik envanteri (defterin içeriği hakkında bilgi) mevcuttur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nde, TT.d. dahilindeki defterlerin 1.110 adet olduğu; defterhanede muhafaza edilen tahrir defterleri 1086 adet ise de mükerrer olanlarla birlikte bu sayının 1.100'e kadar ulaştığı ifade edilmektedir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:108, Ankara 2010, s. 99.

⁴³ Mustafa Serin, "Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuat Defterleri", *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998*, Ankara 1998, s. 718.

⁴⁴ Mustafa Serin, "Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuat Defterleri", s. 718.

⁴⁵ Abdurrahman Vefik (Sayın), *Tekâlif-i Kavaidi II*, Ankara 1999, s. 441-442.

Fermanı sonrası Osmanlı Devleti taşrasının sosyo-ekonomik durumunun incelenmesi açısından en önemli kaynaklardandır.⁴⁶

Çalışma kapsamında kullanılan *Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri* H.1260-1261/M. 1844-1845 yıllarında tutulan kayıtları içermektedir. Bu anlamda *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nden temin edilen defter sayısı, 5 mahalle ve 26 köye ait olmak üzere toplam 31 adettir. Bu defterlerin toplam sayfa sayısı ise 854'tür. Defterlerin mahalle ve köylere göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

Tablo 1: Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri (H.1260-1261/M. 1844-1845)				
Defter Numarası	Fon Kodu	Defter Sayfa Sayısı	Yerleşim Yeri	Hane Sayısı
7833	ML.VRD.TMT.d.	7	Kıraçlık Karyesi	24
7834	ML.VRD.TMT.d.	21	Büğdüz Karyesi	63
7835	ML.VRD.TMT.d.	35	Kayı Karyesi	108
7836	ML.VRD.TMT.d.	37	Akçağlan Mahallesi	149
7837	ML.VRD.TMT.d.	27	Ilıca Karyesi	100
7838	ML.VRD.TMT.d.	157	Paşa Mahallesi	386
7839	ML.VRD.TMT.d.	7	Danişment Karyesi	16
7840	ML.VRD.TMT.d.	55	Orta Mahalle	202
7841	ML.VRD.TMT.d.	7	Cimroz Karyesi	22
7842	ML.VRD.TMT.d.	5	Virancık Karyesi	13
7843	ML.VRD.TMT.d.	27	Karayük Karyesi	84
7844	ML.VRD.TMT.d.	19	Dereköy Karyesi	60
7845	ML.VRD.TMT.d.	31	Küplü Karyesi	103
7846	ML.VRD.TMT.d.	11	Kapukaya Karyesi	33
7847	ML.VRD.TMT.d.	15	Ağcahisar Karyesi	48
7848	ML.VRD.TMT.d.	59	Bozan Karyesi	204
7849	ML.VRD.TMT.d.	17	Bozaniç Karyesi	61
7850	ML.VRD.TMT.d.	24	Laçın Karyesi	102
7851	ML.VRD.TMT.d.	25	Muttalip Karyesi	81
7852	ML.VRD.TMT.d.	57	Alpu Karyesi	199
7853	ML.VRD.TMT.d.	35	Gündüzler Karyesi	111
7854	ML.VRD.TMT.d.	17	Sepetçi Karyesi	64
7855	ML.VRD.TMT.d.	17	Kızılcaviran Karyesi	46
7856	ML.VRD.TMT.d.	11	Düz Karyesi	35
7857	ML.VRD.TMT.d.	17	Sekiviran Karyesi	60

⁴⁶ Temettuât Defterleri konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları: Tevfik Güran, "XIX. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnancık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 73-94; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, LIX, Sayı: 225, 1995, s. 395-412; Said Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 4-5, 2000, ss. 537-591; Sait Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *TALİD*, 1/1, (2003), s. 287-304.

7858	ML.VRD.TMT.d.	23	Karapınar Mahallesi	80
7859	ML.VRD.TMT.d.	11	Bey Karyesi	25
7860	ML.VRD.TMT.d.	17	Taycılar Karyesi	52
7861	ML.VRD.TMT.d.	21	Mayıslar Karyesi	75
7862	ML.VRD.TMT.d.	15	Karacaviran Karyesi	54
16023	ML.VRD.TMT.d.	27	Dede Mahallesi	116
Toplam		854		2776

1. Eskişehir Kazası'nda Tarım Alanları

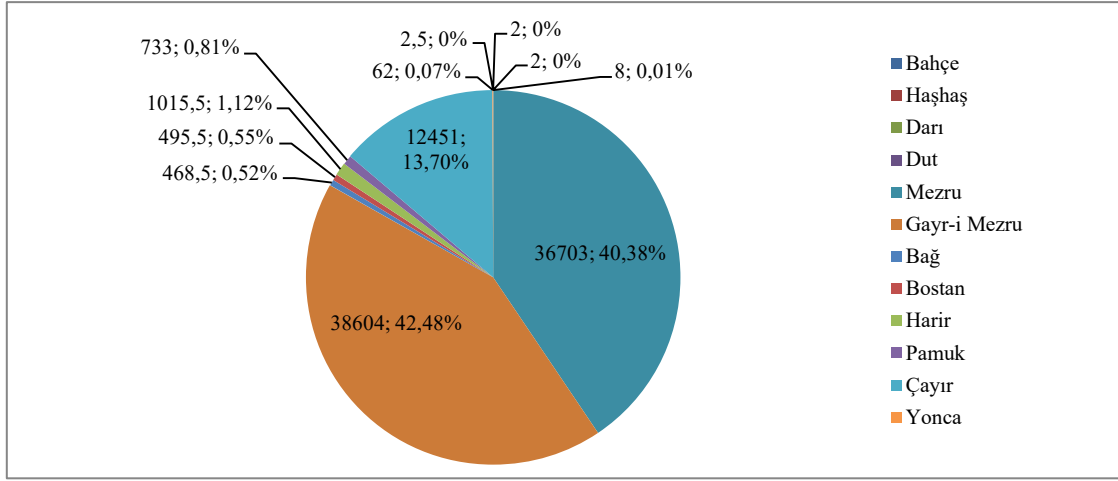
Temettuât defterlerinde yer alan kayıtlardan hareketle tarım alanları ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Nitekim Eskişehir Kazası temettuât defterlerinde hane reislerinin sahip oldukları arazileri ve bunların ne şekilde tasarruf edildiği tespit edilebilmektedir. Çalışmada, arazi miktarları ve oranları (%) gösterilirken virgülden sonraki rakamlar yuvarlanmıştır.

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde toplam 90.885 dönüm ziraî alan bulunmaktadır. 90.885⁴⁷ dönüm ziraî alan içerisinde; % 40,38'ine denk gelen 36.703 dönümlük kısmı ekilebilir yani ziraat edilen “mezru tarla”dır. %42,48'lik bölümü oluşturan 38.604 dönümlük gayr-i mezru tarla mevcuttur. Gayr-ı mezru tarlayı o yıl için ekilmemiş veya ekilememiş arazi olarak ele almakta fayda vardır. Bir diğer deyişle bu araziler kullananlar tarafından nadasa bırakılmış tarlalardır. Bağ miktarı 468,5 (%0,52) dönümdür⁴⁸. Bostan miktarı 495,5 (%0,55) dönüm, hayvanların ot ihtiyacının karşılandığı çayır 12.451 (%13,70) dönüm ve yonca bahçesi 62 (%0,07) dönümdür. İpek kozası yetiştirmek amacıyla ekilen dut bahçeleri yani harir miktarı 1015,5 (%1,12) dönümdür. 733 (%0,81) dönüm pamuk, 212 (%0,23) dönüm sebze bahçesi, 2,5 dönüm bahçe, 8 (%0,01) dönüm dut, 2 dönüm darı ve 2 dönüm haşhaş arazileri bulunmaktadır. Ayrıca bazı arazilerde üretilen ürünlerin aynı arazi üzerinde iki farklı ürün elde edildiği ya da iki farklı arazide ekilmiş olan ürünlerin tek kayıta tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu miktar 126 dönümle yüzdelik dilimde % 0,15 gibi çok az bir yer tutmaktadır. Bunlar; 68,5 (%0,08) dönüm bağ-bostan tarlası, 23,5 (%0,03) dönüm yonca-sebze bahçesi, 6 (%0,01) dönüm yonca-bostan tarlası, 25,5 (%0,03) dönüm pamuk-bostan tarlası, 2,5 dönüm pamuk-sebze bahçesi olmak üzere toplam 126 dönümdür.

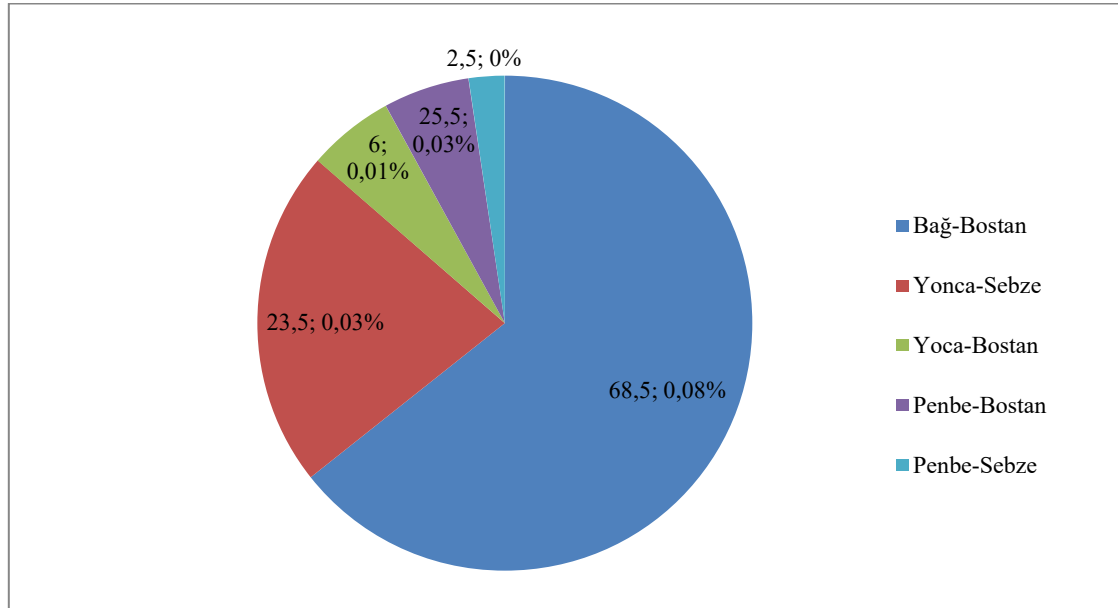
⁴⁷ Evlek; 1. Dönümün dörtte biri. 2. Bir çift öküz ile bir günde işlenebilen arazi. 3. 12829 kg tohum ekilebilen arazi; 400 arşın kare veya 254,8 metrekare dolayında. Bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 239. Eskişehir Kazası'nda toplam tarım arazi alanı 90865,5 dönüm ve 78 evlektir. Bu da 90885 dönüme karşılık gelmektedir.

⁴⁸ 448 dönüm ve 78 evlek bağ bulunmaktadır. Bu da 468,5 dönüme karşılık gelmektedir.

Grafik.1. Ziraat Alanları

Grafik.2. Birlikte Yazılan Ziraat Alanları

Toplam ziraat alanları büyüklüklerine göre ele alındığında bunları küçük işletmeler (0<10), orta işletmeler (11<50) ve büyük işletmeler (51<) olarak üçe ayırmak mümkündür. Bu işletmelerin miktarları ve oranları aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

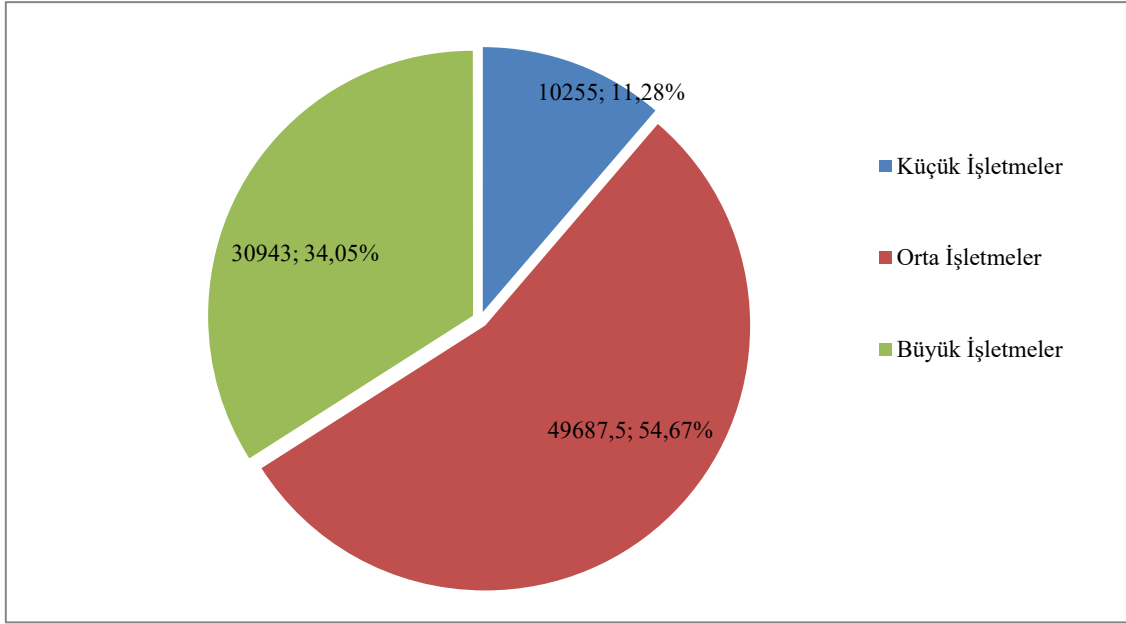
Tablo.2. Tarım Arazileri İşletmeleri								
Tarım Arazileri	İşletmeler							
	Küçük İşletmeler (dönüm)	%	Orta İşletmeler (dönüm)	%	Büyük İşletmeler (dönüm)	%	Toplam (dönüm)	%
	0<10		11<50		51<			

Mezru Tarla	4573	44,60	25178	50,67	6952	22,47	36703	40,38
Gayr-i Mezru Tarla	2604,5	25,40	24058,5	48,42	11941	38,59	38604	42,48
Pamuk Tarlası	583	5,69	60	0,12	90	0,29	733	0,81
Harir Bahçesi	1015,5	9,90	0	0,00	0	0,00	1015,5	1,12
Bağ	450,5	4,39	18	0,04	0	0,00	468,5	0,52
Bostan Tarlası	374,5	3,65	121	0,24	0	0,00	495,5	0,55
Yonca Bahçesi	42	0,41	20	0,04	0	0,00	62	0,07
Sebze Bahçesi	197	1,92	15	0,03	0	0,00	212	0,23
Çayır	286	2,79	205	0,41	11960	38,65	12451	13,70
Bağ-Bostan	68,5	0,67	0	0,00	0	0,00	68,5	0,08
Bahçe	2,5	0,02	0	0,00	0	0,00	2,5	0,00
Dut Bahçesi	8	0,08	0	0,00	0	0,00	8	0,01
Darı	2	0,02	0	0,00	0	0,00	2	0,00
Haşhaş	2	0,02	0	0,00	0	0,00	2	0,00
Yonca-Sebze	11,5	0,11	12	0,02	0	0,00	23,5	0,03
Yonca-Bostan	6	0,06	0	0,00	0	0,00	6	0,01
Penbe-Bostan	25,5	0,25	0	0,00	0	0,00	25,5	0,03
Penbe-Sebze	2,5	0,02	0	0,00	0	0,00	2,5	0,00
Toplam	10255	100	49687,5	100	30943	100	90885	100
%	11,28		54,67		34,05		100	

Eskişehir Kazası'nın mahalle ve köylerinde toplam 90.885 dönüm tarım arazisinin 10.255 (%11,28) dönümünü küçük işletmeler, 49.687,5 (%54,67) dönümünü orta büyüklükte işletmeler ve 30.943 (%34,05) dönümünü büyük işletmeler oluşturmaktadır. Bu verilere bakıldığında Eskişehir Kazası'nda orta büyüklükte işletmelerin daha çok olduğu görülmektedir. Yani tarım arazilerinin yarısından fazlasını kapsamaktadır. Orta işletmeler içerisinde özellikle ekili-dikili alan olan mezru tarla %50,67 oranıyla dikkat çekmektedir. Bir sene toprağın dinlenmesi için nadasa bırakılan gayr-i mezru tarlalarda ise orta işletmeler %48,42 oranıyla ikinci sırada gelmektedir.

Toplam tarım arazileri içerisinde 30.943 dönüm olan büyük işletmeler ise %34,05 oranına sahiptir. Büyük işletmeler içerisinde özellikle 11.960 dönüm olan çayır %38,65 oranıyla ön plana çıkmaktadır. Bunu %38,59 oranıyla 11.941 dönüm olan gayr-i mezru tarla takip etmektedir. Küçük işletmelerin ise %11,28 oranıyla genel anlamda az olduğu dikkat çekmektedir. Küçük işletmeler içerisinde %44,60 oranıyla 4.573 dönüm olan mezru tarla önemli bir paya sahiptir.

Grafik.3. Tarım Arazisi İşletmeleri

1.1. Mezru ve Gayr-i Mezru Tarlalar

Eskişehir Kazası'nın 1844-1845 yıllarında tutulan temettuat kayıtlarında hane reislerinin ekip biçtikleri mezru ve gayr-i mezru tarlaların dönümleri verilmiştir. Eskişehir mahalle ve köylerinde bulunan mezru ve gayr-i mezru tarlaların dönümleri, yüzdelik oranları ve hane başına düşen arazi miktarı ele alınacaktır.

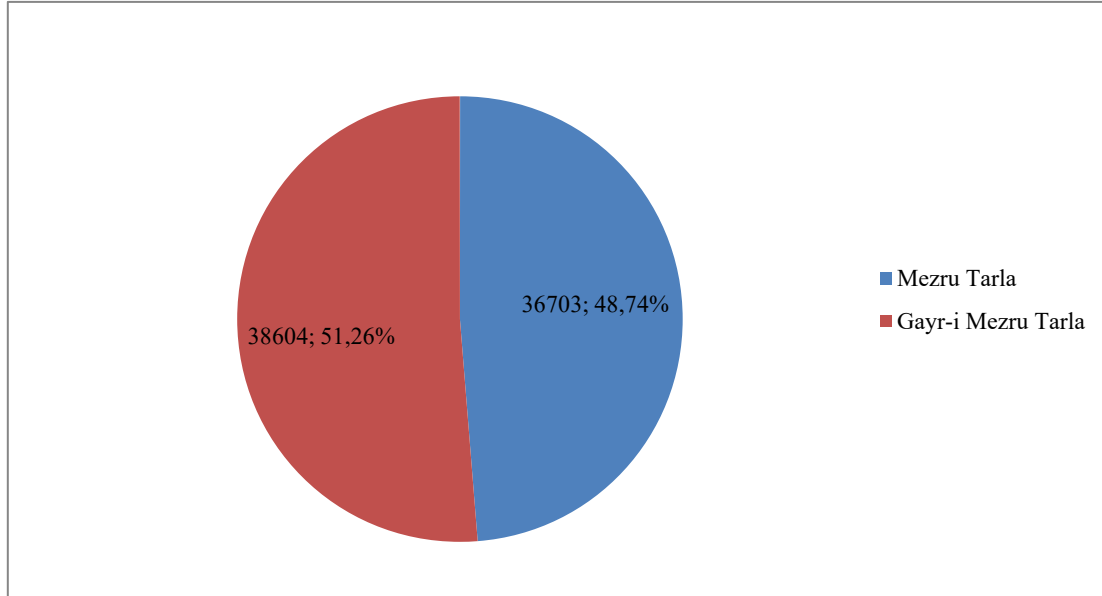
Tablo.3. Mahalle ve Köylerin Mezru ve Gayr-i Mezru Tarla Dönümleri

KÖYLER	Hane	Mezru Tarla Olan Hane	Mezru Tarla (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Tarla (dönüm)	Gayr-i Mezru Tarla Olan Hane	Gayr-i Mezru Tarla (dönüm)	%	Hane Başına Düşen (dönüm)
Kıraçlık	24	18	256	0,70	14,22	3	1016	2,63	338,67
Büğdüz	63	51	807,5	2,20	15,83	50	862,5	2,23	17,25
Kayı	108	98	2036	5,55	20,78	88	1900	4,92	21,59
Ilıca	100	67	536	1,46	8,00	8	93	0,24	11,63
Danişmend	16	12	340	0,93	28,33	11	330	0,85	30,00
Cimroz	22	18	281	0,77	15,61	1	3	0,01	3,00
Virancık	13	12	50	0,14	4,17	0	0	0,00	0,00
Karayük	84	59	1520	4,14	25,76	66	1680	4,35	25,45
Dere	60	43	820,5	2,24	19,08	39	514,5	1,33	13,19
Küplü	103	88	552,5	1,51	6,28	74	443	1,15	5,99
Kapukaya	33	19	30	0,08	1,58	0	0	0,00	0,00
Ağcahisar	48	35	579	1,58	16,54	37	648	1,68	17,51
Bozan	204	131	2930	7,98	22,37	132	2996	7,76	22,70
Bozaniç	61	24	226	0,62	9,42	0	0	0,00	0,00
Laçın	102	70	530,5	1,45	7,58	6	24	0,06	4,00
Muttalib	81	67	2124	5,79	31,70	68	2227	5,77	32,75
Alpu	199	150	3519	9,59	23,46	160	4222	10,94	26,39
Gündüzler	111	97	2292	6,24	23,63	95	2494	6,46	26,25
Sepedci	64	48	745	2,03	15,52	52	868	2,25	16,69

Kızılcaviran	46	37	975	2,66	26,35	40	1067	2,76	26,68
Düz	35	28	255,5	0,70	9,13	2	11	0,03	5,50
Sekiviran	60	52	903	2,46	17,37	49	896	2,32	18,29
Bey	25	18	121,5	0,33	6,75	2	6,5	0,02	3,25
Taycılar	52	33	346,5	0,94	10,50	31	339,5	0,88	10,95
Malıslar	75	58	490	1,34	8,45	0	0	0,00	0,00
Karacaviran	54	35	357	0,97	10,20	16	50	0,13	3,13
MAHALLELER									
Akçağlan	149	57	1735	4,73	30,44	34	1750	4,53	51,47
Paşa	386	154	5299	14,44	34,41	155	6910,5	17,90	44,58
Orta	202	86	3432,5	9,35	39,91	95	4394,5	11,38	46,26
Karapınar	80	50	1612	4,39	32,24	49	1789	4,63	36,51
Dede	116	44	1001	2,73	22,75	44	1069	2,77	24,30
TOPLAM	2776	1759	36703	100	20,87	1407	38604	100	27,44

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde mezru ve gayr-i mezru tarla dönüm miktarlarına bakıldığında 36.703 (%48,74) dönüm mezru tarla, 38.604 (%51,26) gayr-i mezru tarla vardır. 2776 haneli Eskişehir Kazası'nda hane başına düşen tarla miktarını ikiye ayırmak gerekmektedir. Toplam arazi yani mezru tarla ve gayr-i mezru tarla kendi içinde ikiye ayrılıp değerlendirilmiştir. Toplam 36.703 dönüm olan mezru tarlanın ortalaması alındığında hane başına düşen miktar 20,87 dönümdür. Aynı şekilde hane başına düşen ortalama gayr-i mezru 27,44 dönümdür. Mezru tarla mahallelerde 13.079,5 (%35,64) dönüm, köylerde 23.623,5 (%64,36) dönümdür. Gayr-i mezru tarla ise mahallelerde 15.913 (%41,22) dönüm, köylerde 22.691 (%58,78) dönümdür. Verilerden anlaşıldığı üzere köylerde mahallelere göre mezru ve gayr-i mezru tarla miktarı daha çoktur.

Grafik.4. Mezru ve Gayr-i Mezru Ziraat Alanları

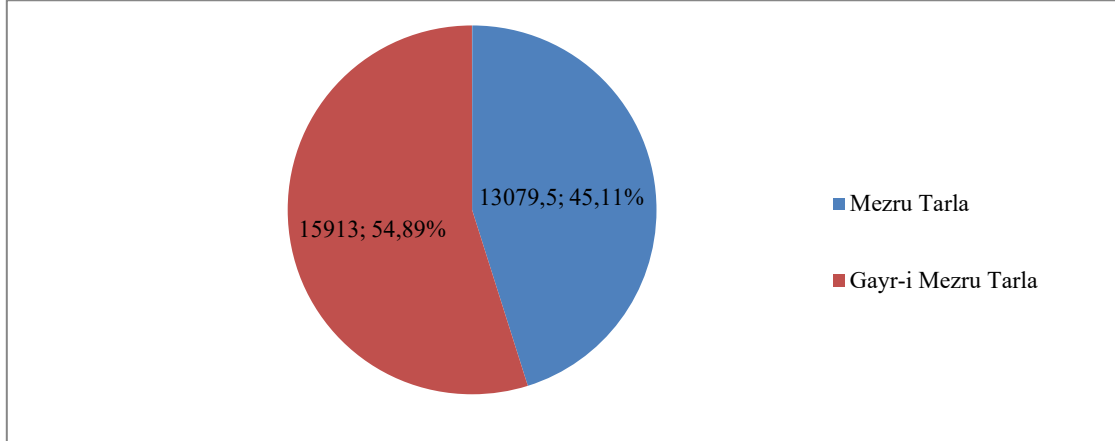

Tablo.4. Mahallelerin Mezru ve Gayr-i Mezru Tarla Dönümleri

MAHALLELER	Hane	Mezru Tarla Olan Hane	Mezru Tarla (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Tarla (dönüm)	Gayr-i Mezru Tarla Olan Hane	Gayr-i Mezru Tarla (dönüm)	%	Hane Başına Düşen (dönüm)
Akçağlan	149	57	1735	13,27	30,44	34	1750	11,00	51,47
Paşa	386	154	5299	40,51	34,41	155	6910,5	43,43	44,58
Orta	202	86	3432,5	26,24	39,91	95	4394,5	27,62	46,26
Karapınar	80	50	1612	12,32	32,24	49	1789	11,24	36,51
Dede	116	44	1001	7,65	22,75	44	1069	6,72	24,30
TOPLAM	933	391	13079,5	100	33,45	377	15913	100	42,21

Eskişehir kasabası mahallelerinde toplam 933 hane mevcuttur. Ayrıca mahallelerde 13.079,5 (%45,11) dönüm mezru tarla, 15.913 (%54,89) dönüm gayr-i mezru tarla vardır. Ekili olmayan tarlaların ekili olanlara göre fazla olduğu görülmektedir. 933 haneli mahallelerde hane başına düşen mezru tarla miktarı 33,45 dönüm, gayr-i mezru tarla miktarı ise 42,21 dönümdür. İlginç bir şekilde Eskişehir kasabası mahallelerinin zirai alan bakımından hane başına düşen ortalama arazi miktarı Eskişehir kazası ortalamasının üzerindedir. Gayr-i mezru tarla ortalaması ise Eskişehir Kaza ortalamasından yaklaşık 15 dönüm daha fazladır. Mezru tarlada Paşa Mahallesi, 5.299 (%40,51) dönüm ile ön plana çıkmaktadır. Paşa Mahallesi'nde hane başına düşen mezru tarla miktarı 34,41 dönüm ile kaza genelinin üstündedir.

Grafik.5. Mahallelerin Mezru ve Gayr-i Mezru Ziraat Alanları

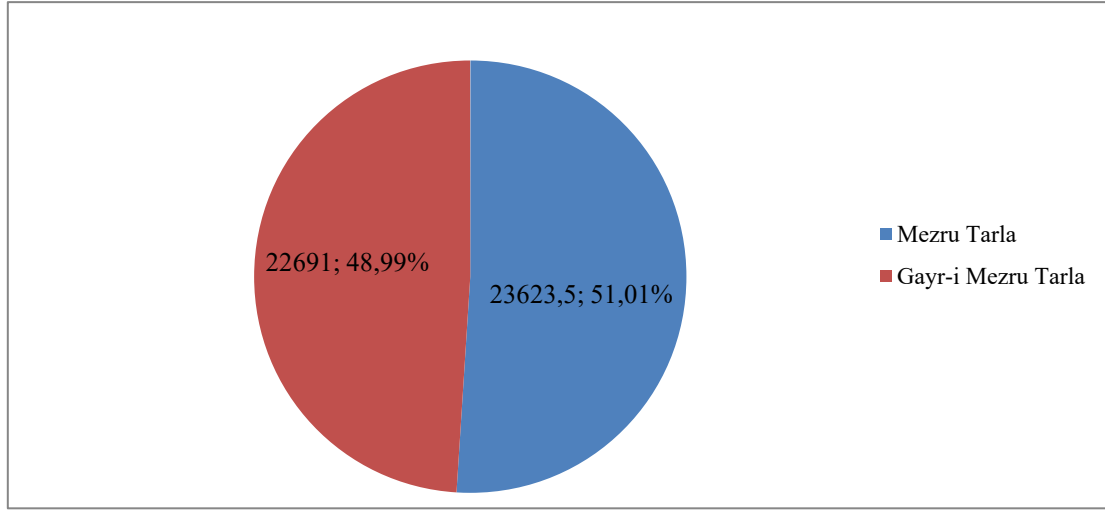

Gayr-i mezru tarlada yine Paşa Mahallesi 6.910,5 (%43,43) dönüm ile ilk sırada yer almakta olup hane başına düşen tarla miktarı 44,58 dönümdür. Eskişehir kasabasında Paşa Mahallesi 386 hane ile en çok nüfusu barındırmakta ve kasaba genelindeki zirai arazinin yaklaşık %40'ından fazlasını elinde bulundurmaktadır. Karapınar Mahallesi'ndeki haneler ise mezru ve gayr-i mezru arazilerde hane başına 20 dönümden fazla araziye sahip görülmektedirler.

Tablo.5. Köylerin Mezru ve Gayr-i Mezru Tarla Dönümleri									
KÖYLER	Hane	Mezru Tarla Olan Hane	Mezru Tarla (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Tarla (dönüm)	Gayr-i Mezru Tarla Olan (dönüm)	Gayr-i Mezru Tarla (dönüm)	%	Hane Başına Düşen (dönüm)
Kıraçlık	24	18	256	1,08	14,22	3	1016	4,48	338,67
Bügdüz	63	51	807,5	3,42	15,83	50	862,5	3,80	17,25
Kayı	108	98	2036	8,62	20,78	88	1900	8,37	21,59
Ilıca	100	67	536	2,27	8,00	8	93	0,41	11,63
Danışmend	16	12	340	1,44	28,33	11	330	1,45	30,00
Cimroz	22	18	281	1,19	15,61	1	3	0,01	3,00
Virancık	13	12	50	0,21	4,17	0	0	0,00	0,00
Karayük	84	59	1520	6,43	25,76	66	1680	7,40	25,45
Dere	60	43	820,5	3,47	19,08	39	514,5	2,27	13,19
Küplü	103	88	552,5	2,34	6,28	74	443	1,95	5,99
Kapukaya	33	19	30	0,13	1,58	0	0	0,00	0,00
Ağcahisar	48	35	579	2,45	16,54	37	648	2,86	17,51
Bozan	204	131	2930	12,40	22,37	132	2996	13,20	22,70
Bozaniç	61	24	226	0,96	9,42	0	0	0,00	0,00
Laçın	102	70	530,5	2,25	7,58	6	24	0,11	4,00
Muttalib	81	67	2124	8,99	31,70	68	2227	9,81	32,75
Alpu	199	150	3519	14,90	23,46	160	4222	18,61	26,39
Gündüzler	111	97	2292	9,70	23,63	95	2494	10,99	26,25
Sepedci	64	48	745	3,15	15,52	52	868	3,83	16,69
Kızılcaviran	46	37	975	4,13	26,35	40	1067	4,70	26,68
Düz	35	28	255,5	1,08	9,13	2	11	0,05	5,50
Sekiviran	60	52	903	3,82	17,37	49	896	3,95	18,29
Bey	25	18	121,5	0,51	6,75	2	6,5	0,03	3,25
Taycılar	52	33	346,5	1,47	10,50	31	339,5	1,50	10,95
Malıslar	75	58	490	2,07	8,45	0	0	0,00	0,00
Karacaviran	54	35	357	1,51	10,20	16	50	0,22	3,13
TOPLAM	1843	1368	23623,5	100	17,27	1030	22691	100	22,03

Eskişehir Kazası'na dâhil 26 köyde 1368 hane 23.623,5 (%51,01) dönüm mezru tarla, 22.691 (%48,99) dönüm gayr-i mezru tarlaların sahibi olarak görülmektedir. Köylerde mezru tarlaların gayr-i mezru tarlalara göre 934,5 dönüm daha fazla olduğu görülmektedir. Köylerde hane başına düşen tarla miktarı, mezru tarlada 17,27 dönüm, gayr-i mezru tarla da ise 22,03 dönümdür. Mezru tarlada özellikle 3.519 (%14,90) dönüm ile Alpu ve 2.930 (%14,36) dönüm ile Bozan köyleri dikkat çekmektedir. Alpu Köyü'nde hane başına düşen ortalama mezru tarla miktarı 23,46 dönüm, Bozan Köyü'nde ise 22,37 dönümdür.

Grafik.6. Köylerin Mezru ve Gayr-i Mezru Ziraat Alanları

Gayr-i mezru tarlada yine Alpu ve Bozan köyleri öne çıkmaktadır. Alpu Köyü'nde 4.222 dönüm gayr-i mezru tarla olup, hane başına düşen tarla miktarı ortalama 26,39 dönümdür. Bozan Köyü'nde 2.996 dönüm gayr-i mezru tarla olup hane başına tarla miktarı ortalama 22,70 dönümdür. Virancık, Kapukaya, Bozaniç ve Malıslar köylerinde gayr-i mezru tarla yoktur.

2. Bağ ve Bostan Tarlaları

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde bağ ve bostan tarlası ziraatının yapıldığı görülmektedir. Bağ dönümünün mahallelerde az, köylerde çok olduğu görülürken, bostan dönümünün ise tam aksine mahallelerde çok, köylerde az olduğu görülmektedir. Bağ ve bostan dönümleri ve hane başına düşen dönüm miktarı aşağıda tabloda görüldüğü gibidir.

Tablo.6. Mahalle ve Köylerin Bağ ve Bostan Dönümleri

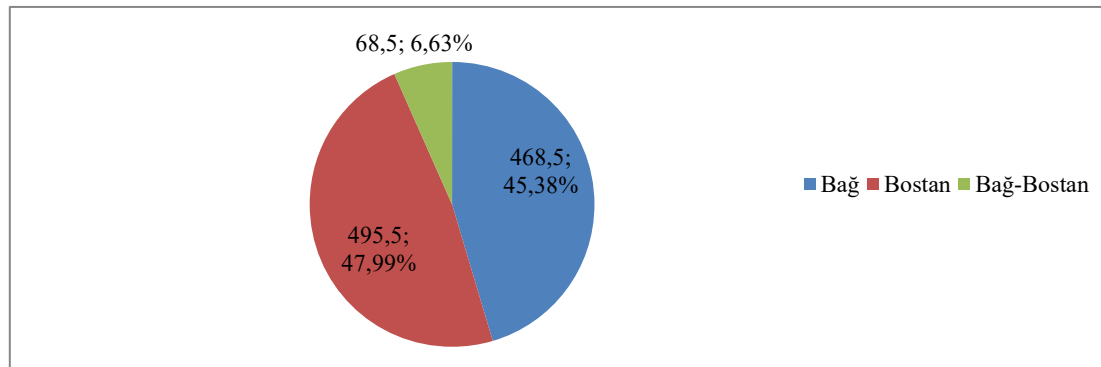
KÖYLER	Hane	Bağ Olan Hane	Bağ (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Bağ (dönüm)	Bostan Olan Haneler	Bostan (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Bostan (dönüm)	Bağ-Bostan Birlikte Yazılan (dönüm)	%
Kıraçlık	24	8	5	0,95	0,63	1	1	0,20	1,00	6	8,76
Büğdüz	63	0	0	0,00	0,00	7	19	3,83	2,71	0	0,00
Kayı	108	70	88	16,70	1,26	34	34	6,86	1,00	6,5	9,49
Ilıca	100	57	62	11,76	1,09	13	11,5	2,32	0,88	0,5	0,73
Danişmend	16	0	0	0,00	0,00	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Cimroz	22	13	9,5	1,80	0,73	0	0	0,00	0,00	0,5	0,73
Virancık	13	10	8	1,52	0,80	0		0,00	0,00	0	0,00
Dereköy	60	0	0	0,00	0,00	16	38,5	7,77	2,41	0	0,00
Küplü	103	13	20,5	3,89	1,58	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Kapukaya	33	26	20	3,80	0,77	0	0	0,00	0,00	0,5	0,73
Bozan	204	0	0	0,00	0,00	35	85	17,15	2,43	0	0,00
Bozaniç	61	38	53	10,06	1,39	2	1	0,20	0,50	0,5	0,73

Laçın	102	67	75,5	14,33	1,13	2	1	0,20	0,50	36	52,55
Muttalib	81	4	5,5	1,04	1,38	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Alpu	199	0	0	0,00	0,00	2	6	1,21	3,00	0	0,00
Gündüzler	111	66	15,88	3,01	0,24	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Sepedçi	64	1	2	0,38	2,00	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Kızılcaviran	46	14	3,62	0,69	0,26	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Düz	35	29	24,5	4,65	0,84	2	3	0,61	1,50	1	1,46
Bey	25	5	3,5	0,66	0,70	0	0	0,00	0,00	11	16,06
Mahıslar	75	40	32,5	6,17	0,81	6	7,5	1,51	1,25	4	5,84
Karacaviran	54	41	31,5	5,98	0,77	1	1	0,20	1,00	2	2,92
MAHALLELER											
Akçağlan	149	149			0,00	2	15	3,03	7,50	0	0,00
Paşa	386	2	5	0,95	2,50	24	204	41,17	8,50	0	0,00
Orta	202	1	3	0,57	3,00	2	6	1,21	3,00	0	0,00
Karapınar	80	80	0	0	0,00	6	54	10,90	9,00	0	0,00
Dede	116	116	0	0	0,00	1	8	1,61	8,00	0	0,00
TOPLAM	2532	850	468,5	88,90	0,55	156	496	100	3,18	68,5	100

19. yüzyıl Eskişehir Kazası'nda bağ ve bostan ziraatına genel olarak bakıldığında, bağın 468,5⁴⁹ dönüm, bostan tarlasının ise 495,5 dönüm olduğu görülmektedir. Eskişehir Kazası'nın toplam ziraî arazisi içinde bağ oranı %0,52, bostan oranı ise %0,55'tir. Sadece bağ ve bostan kendi arasında değerlendirildiğinde bağ %48,56, bostan %51,44 oranına sahiptir. Bağ mahallelerde 8 dönüm, köylerde ise 460,5 dönümdür. Köylerde bağ ziraatının mahallelere göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bostan ise mahallelerde 287 dönüm, köylerde 208,5 dönümdür. Bostan tarlası bakımından mahalle ve köyler arasında fazla fark yoktur.

468,5 dönüm olan bağın, hane başına düşen toprak miktarı 0,55 dönümdür. Bağ ziraatında 88 (%16,70) dönüm ile Kayı, 75,5 (%14,33) dönüm ile Laçın, 63,5 (%12,05) dönüm ile Gündüzler köyleri dikkat çekmektedir. 495,5 dönüm olan bostan tarlalarının hane başına düşen toprak miktarı 3,18 dönümdür. Bostan ziraatında özellikle mahalleler ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda Paşa Mahallesi 204 (%41,17) dönüm ile ilk sırada gelmektedir. Paşa Mahallesi'ni 85 (%17,15) dönüm bostan ziraatının yapıldığı Bozan Köyü takip etmektedir.

Grafik.7. Bağ ve Bostan Ziraat Alanları

⁴⁹ Defterlerdeki toplam bağ rakamı 448 dönüm, 78 evlektir. Bu da 468,5 dönüme karşılık gelmektedir.

Bağ ve bostan dönümlerinin kayıtlarında farklı durumlar da vardır. Ilıca Köyü'nde 9 hane için bağ dönümleri “*bir miktar*” olarak kaydedilmiştir. Ne kadar olduğu belli değildir, fakat defterde ölçü birimi evlek olduğuna göre bir evlekten az olduğu kesindir. Buna Ilıca Köyü'nde kayıtlı olan Kırlioğlu Ahmed örnek gösterilebilir. Kırlioğlu Ahmed'in bağ dönümüne bir miktar yazılmış olup, bundan elde ettiği hâsılat ise 90 kuruş olarak yazılmıştır⁵⁰. Yine Kayı Köyü'nden Kethüdâ oğlu Süleyman'ın bir miktar olarak belirtilen bağından elde ettiği hâsılat 180 guruştur⁵¹. Dolayısıyla bir miktar olarak belirtilen bağdan elde edilen hâsılat farklılık göstermektedir.

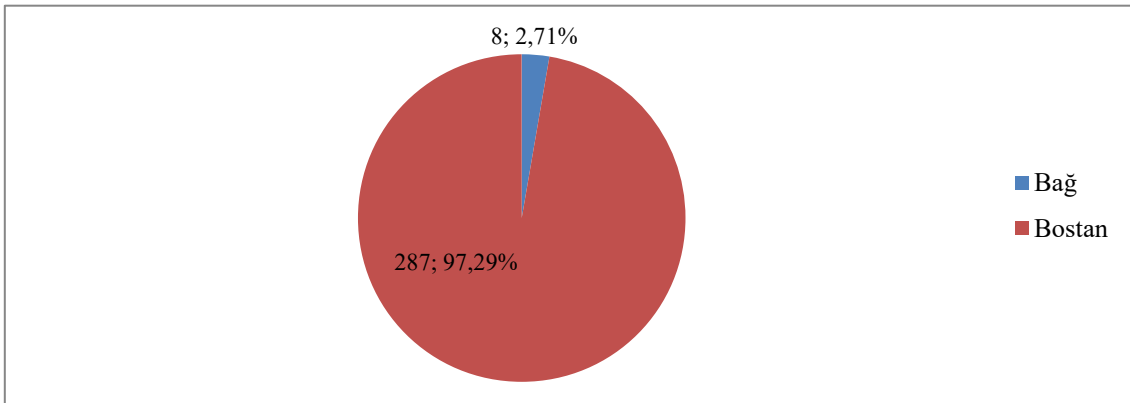
Bazı köylerde bağ ve bostan tarlaları birlikte yazılmıştır. Birlikte yazılan bu bağ ve bostan tarlalarının toplamı 68,5 dönümdür. Birlikte yazılan bağ ve bostan dönümlerinin içerisinde 36 (%52,55) dönüm ile Laçın Köyü önemli bir paya sahiptir.

Tablo.47. Mahallelerin Bağ ve Bostan Dönümleri

KÖYLER	Hane	Bağ Olan Hane	Bağ (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Bağ (dönüm)	Bostan Olan Haneler	Bostan (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Bostan (dönüm)
Akçağlan	149	0	0	0,00	0	2	15	5,23	7,50
Paşa	386	2	5	62,50	2,5	24	204	71,08	8,50
Orta	202	1	3	37,50	3	2	6	2,09	3,00
Karapınar	80	0	0	0,00	0	6	54	18,82	9,00
Dede	116	0	0	0,00	0	1	8	2,79	8,00
TOPLAM	933	3	8	100	2,67	35	287	100	8,20

Toplam 933 hane bulunan mahallelerde 8 dönüm bağ, 287 dönüm bostan kaydedilmiştir. Genel olarak hane başına düşen toprak miktarı bağda 2,67 dönüm olup, bostanda ise 8,20 dönümdür. Bağ ziraatı sadece Paşa ve Orta mahallelerinde yapılmaktadır. Bostan tarlaları mahallelerin genelinde vardır. Paşa Mahallesi 204 (%71,08) dönüm ile ilk sırada gelip, onu 54 (%18,82) dönüm ile Karapınar, 15 (%5,23) dönüm ile Akçağlan, 8 (%2,79) dönüm ile Dede ve 6 (%2,09) dönüm ile Orta mahalleleri takip etmektedir.

Grafik.8. Mahallelerin Bağ ve Bostan Ziraat Alanları

⁵⁰ BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7837, s. 6, Hane: 11.

⁵¹ BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7837, s. 8, Hane: 19.

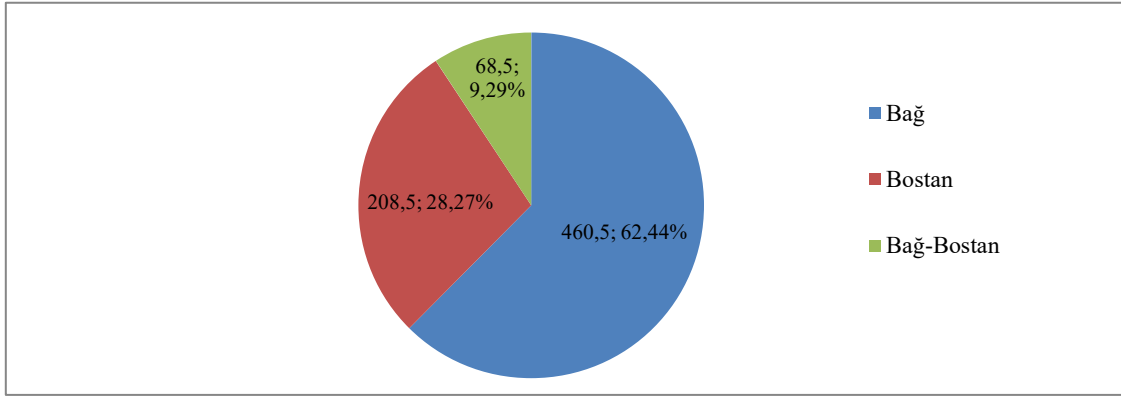
Tablo.8. Köylerin Bağ ve Bostan Dönümleri

KÖYLER	Hane	Bağ Olan Hanele r	Bağ (dönü m)	%	Hane Başına Düşen Bağ (dönü m)	Bostan Olan Hanele r	Bostan (dönü m)	%	Hane Başına Düşen Bostan (dönü m)	Bağ-Bostan (dönü m)	(%)
Kıraçlık	24	8	5	0,96	0,63	1	1	0,48	1,00	6	8,76
Bügdüz	63	0	0	0,00	0,00	7	19	9,11	2,71	0	0,00
Kayı	108	70	88	16,96	1,26	34	34	16,31	1,00	6,5	9,49
Ilıca	100	57	62	11,95	1,09	13	11,5	5,52	0,88	0,5	0,73
Danişmend	16	0	0	0,00	0,00	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Cimroz	22	13	9,5	1,83	0,73	0	0	0,00	0,00	0,5	0,73
Virancık	13	10	8	1,54	0,80	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Dere	60	0	0	0,00	0,00	16	38,5	18,47	2,41	0	0,00
Küplü	103	13	20,5	3,95	1,58	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Kapukaya	33	26	20	3,85	0,77	0	0	0,00	0,00	0,5	0,73
Bozan	204	0	0	0,00	0,00	35	85	40,77	2,43	0	0,00
Bozaniç	61	38	53	10,21	1,39	2	1	0,48	0,50	0,5	0,73
Laçın	102	67	75,5	14,55	1,13	2	1	0,48	0,50	36	52,55
Muttalib	81	4	5,5	1,06	1,38	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Alpu	199	0	0	0,00	0,00	2	6	2,88	3,00	0	0,00
Gündüzler	111	66	15,88	3,06	0,24	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Sepedci	64	1	2	0,39	2,00	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Kızılcaviran	46	14	3,62	0,70	0,26	0	0	0,00	0,00	0	0,00
Düz	35	29	24,5	4,72	0,84	2	3	1,44	1,50	1	1,46
Bey	25	5	3,5	0,67	0,70	0	0	0,00	0,00	11	16,06
Malıslar	75	40	32,5	6,26	0,81	6	7,5	3,60	1,25	4	5,84
Karacaviran	54	41	31,5	6,07	0,77	1	1	0,48	1,00	2	2,92
TOPLAM	1599	502	460,5	88,73	0,92	121	208,5	100	1,72	68,5	100

Karayük, Ağcahisar, Sekiviran ve Taycılar köyleri dışında kalan toplam 22 köyde 460,5 dönüm bağ arazisi, 208,5 dönüm bostan arazisi bulunmaktadır. Bağ arazilerinde hane başına düşen toprak miktarı ortalama 0,92 dönüm, bostan tarlalarında ise hane başına düşen toprak miktarı ortalama 1,72 dönümdür.

Bağ ziraatında 88 (%16,96) dönüm ile Kayı Köyü ilk sırayı almaktadır. Kayı Köyü'nde hane başına düşen tarla miktarı ise ortalama 1,26 dönümdür. Kayı Köyü'nü, 75,5 (%14,55) dönüm ile Laçın, 63,5 (%12,24) dönüm ile Gündüzler köyleri takip etmektedir. Dolayısıyla bu köylerde bağ ziraatı ile uğraşanların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bostan ziraatında ise 85 (%40,77) dönüm ile Bozan Köyü ilk sırada gözükmemektedir. Bozan Köyü'nde hane başına düşen bostan tarlası miktarı ortalama 2,43 dönümdür. Dereköy 38,5 (%18,47), Kayı Köyü ise 34 (%16,31) dönüm bostan arazisine sahiptir.

Grafik.9. Köylerin Bağ ve Bostan Ziraat Alanları

3. Çayır ve Yonca

Eskişehir Kazası çok yağış alan bir yer değildir. Buna rağmen kazada çayır ve yonca tarlalarının bulunduğu temettuât defterlerinde tespit edilmiştir. Bu arazilerin var olmasında iklimin, yağışın ve sulama imkânlarının etkisinin yanı sıra bölgedeki insanların önemli bir kısmının geçimlerinin hayvancılıkla sağlamalarının ve çok sayıda küçükbaş ve büyükbaş hayvanın bulunmasının da etkisi büyüktür.

Tablo.9. Mahalle ve Köylerin Çayır ve Yonca Dönümleri

KÖYLER	Hane	Çayır Olan Hane	Çayır (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Çayır (dönüm)	Yonca Olan Hane	Yonca Bahçesi (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Yonca (dönüm)
Büğdüz	63	9	38	0,31	4,22	0,00	0	0	0
Kayı	108	35	456	3,66	13,03	0,00	0	0	0
Dereköy	60	26	82	0,66	3,15	0,00	0	0	0
Bozan	204	4	820	6,59	205,00	0,00	0	0	0
Alpu	199	1	600	4,82	600,00	0,00	0	0	0
Kızılcaviran	46	4	25	0,20	6,25	0,00	0	0	0
MAHALLELER									
Akçağlan	149	2	1000	8,03	500,00	6	34	54,84	5,67
Paşa	386	7	4520	36,30	645,71	10	14,5	23,39	1,45
Orta	202	3	1600	12,85	533,33	2	4,5	7,26	2,25
Karapınar	80	10	3250	26,10	325,00	1	0	0,00	0,00
Dede	116	1	60	0,48	60,00	1	9	14,52	9,00
TOPLAM	1613	102	12451	100	122,07	20	62	100	3,10

Eskişehir Kazası köy ve mahallelerinde 1613 hanenin, toplam 12.451 dönüm çayırının, 62 dönüm yonca bahçesinin ve 6 dönüm de bostan ile yoncanın beraber yazıldığı tespit edilmiştir. Kaza genelinde bulunan toplam tarım arazisi içinde çayır %13,70, yonca ise %0,07 oranına sahiptir. Mahallelerde 10.430 (%83,77) dönüm olan çayır, köylerde 2021 (%16,23) dönümdür. 62 dönüm ile yonca, sadece mahallelerde görülmektedir. Çayır, hem köylerde hem de mahallelerde görülürken, yonca sadece mahallelerde kaydedilmiştir. Kaza genelinde 12.451 dönüm olan çayırdan hane başına düşen toprak miktarı 122,07 dönümdür. 62 dönüm olan yonca bahçesinden ise hane başına düşen toprak miktarı ortalama 3,10 dönümdür.

Yonca bahçesinin başka tarım arazisi ile birlikte yazıldığı kayıtlar da mevcuttur. Bunların yonca-sebze bahçesi ve yonca-bostan tarlası olmak üzere iki şekilde olduğu görülmektedir. Yonca-sebze bahçesi birlikte yazılanlar 23,5 dönüm olup Akçağlan, Paşa ve Orta mahallelerinde görülmektedir. Yonca-bostan tarlası birlikte yazılanlar ise 6 dönümdür ve sadece Orta Mahallesi'nde görülmektedir.

Tablo.10. Mahallelerin Çayır ve Yonca Dönümleri									
MAHALLELER	Hane	Çayır Olan Hane	Çayır (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Çayır (dönüm)	Yonca Olan Hane	Yonca (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Yonca (dönüm)
Akçağlan	149	2	1000	9,59	500,00	6	34	54,84	5,67
Paşa	386	7	4520	43,34	645,71	10	14,5	23,39	1,45
Orta	202	3	1600	15,34	533,33	2	4,5	7,26	2,25
Karapınar	80	10	3250	31,16	325,00	1	0	0,00	0,00
Dede	116	1	60	0,58	60,00	1	9	14,52	9,00
TOPLAM	933	23	10430	100	453,48	20	62	100	3,10

Mahallelerde toplam 23 hanede 10.430 dönüm çayır tespit edilmiştir. Hane başına düşen ortalama çayır miktarı ise mahallelerde 453,48 dönümdür. Burada dikkati çeken hususların başında ekilen mezru tarlaya yakın çayır dönümünün olmasıdır. Paşa Mahallesi 4.520 (%43,34) dönüm çayıra sahiptir. Paşa Mahallesi'ni 3.250 (%31,16) dönüm ile Karapınar, 1600 (%15,34) dönüm ile Orta, 1000 (%9,59) dönüm ile Akçağlan ve 60 (%0,58) dönüm ile Dede Mahallesi takip etmektedir. Paşa Mahallesi'nde hane başına 645,71 dönüm düşmekte olup, mahallelerdeki hane başına düşen çayır miktarının oldukça üstündedir.

Tablo.11. Köylerin Çayır Dönümleri					
KÖYLER	Hane	Çayır Olan Hane	Çayır (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Çayır (dönüm)
Büğdüz	63	9	38	1,88	4,22
Kayı	108	35	456	22,56	13,03
Dere	60	26	82	4,06	3,15
Bozan	204	4	820	40,57	205,00
Alpu	199	1	600	29,69	600,00
Kızılcaviran	46	4	25	1,24	6,25
TOPLAM	680	79	2021	100,00	25,58

Yukarıda da belirtildiği üzere köylerde yonca bahçesi görülmemektedir. Çayır ise sadece 6 köyde görülmektedir. 680 hanenin olduğu bu 6 köyün sadece 79 hanesi çayır arazisine sahiptir. Çayır arazisine sahip olan bu hanelerde toplam 2021 dönüm çayır arazisi tespit edilmiştir. Hane başına düşen toprak miktarı ise 25,58 dönümdür. Çayır arazisi bakımından 820 (%40,57) dönüm ile Bozan köyü ilk sırada gelmektedir. Bozan köyünü 600 (%29,69) dönüm ile Alpu ve 456 (%22,56) dönüm ile de Kayı Köyü takip etmektedir.

4. Sebze Bahçesi

İnsanların hem kendi yiyecek ihtiyacını karşıladığı hem de pazarlarda satarak gelir sağladığı sebzeçilik, Eskişehir Kazası'nın bazı köy ve mahallelerinde görülmektedir. Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde toplam 212 dönüm sebze bahçesi ve 2,5 dönüm bahçe bulunmaktadır. Ziraî alanlar içerisinde sebze bahçeleri %0,23 oranına sahiptir.

Tablo.12. Mahalle ve Köylerin Sebze Bahçesi ve Bahçe Dönümleri

KÖYLER	Hane	Sebze Bahçesi Olan Hane	Sebze Bahçesi (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Sebze Bahçesi (dönüm)	Bahçe
Ilıca	100	6	6	2,83	1,00	0
Bozaniç	61	6	3,5	1,65	0,58	0
Kızılcaviran	46	28	26,5	12,50	0,95	0
MAHALLELER						
Akçağlan	149	26	54	25,47	2,08	0
Paşa	386	25	68	32,08	2,72	0
Orta	202	24	36	16,98	1,50	2,5
Karapınar	80	1	1	0,47	1,00	0
Dede	116	14	17	8,02	1,21	0
TOPLAM	1140	130	212	100	1,63	2,5

Sebzeçiliğin Eskişehir Kazası genelinde çok yaygın olmadığı görülmektedir. Sebze üretimi mahallelerde mevcuttur. Köylerin ise sadece üçünde sebze üretimi yapılmaktadır. Sebze bahçeleri, kaza genelinde toplam 212 dönümdür. Mahallelerde 176 (%83,02) dönüm, köylerde ise 36 (%16,98) dönüm bulunmaktadır. Kaza genelinde sebze üretimi yapılan toprak miktarı hane başına 1,63 dönümdür. Ayrıca Orta Mahallesi'nde sadece bahçe olarak kayıtlı 2,5 dönüm bulunmaktadır. Bu bahçenin sebze bahçesi olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo.13. Mahallelerin Sebze Bahçesi ve Bahçe Dönümleri

MAHALLELER	Hane	Sebze Bahçesi Olan Hane	Sebze Bahçesi (dönüm)	Toplam Dönüm İçindeki Yüzdeliği (%)	Hane Başına Düşen Sebze Bahçesi (dönüm)	Bahçe
Akçağlan	149	26	54	30,68	2,08	0
Paşa	386	25	68	38,64	2,72	0
Orta	202	24	36	20,45	1,50	2,5
Karapınar	80	1	1	0,57	1,00	0
Dede	116	14	17	9,66	1,21	0
TOPLAM	933	90	176	100	1,96	2,5

933 haneye sahip 5 mahallede 176 dönüm sebze bahçesi bulunmaktadır. Mahallelerde hane başına düşen tarla miktarı ise 1,96 dönümdür. Özellikle Paşa Mahallesi 68 (%38,64) dönüm ile en çok sebze yetiştirmek için tarla ayıran mahalle durumundadır. Bunu 54 (%30,68) dönüm ile Akçağlan, 36 (%20,45) dönüm ile Orta, 17 (%%9,66) dönüm ile Dede ve 1 (%0,57) dönüm ile Karapınar mahalleleri takip etmektedir.

Tablo.14. Köylerin Sebze Bahçesi Dönümleri

KÖYLER	Hane	Sebze Bahçesi Olan Hane	Sebze Bahçesi (dönüm)	Toplam Dönüm İçindeki Yüzdeliği (%)	Hane Başına Düşen Sebze Bahçesi (dönüm)
Ilıca	100	6	6	16,67	1,00
Bozaniç	61	6	3,5	9,72	0,58
Kızılcaviran	46	28	26,5	73,61	0,95
TOPLAM	207	40	36	100	0,90

Toplam 207 hanenin bulunduğu Ilıca, Bozaniç, Kızılcaviran köylerinde sebze bahçesi 36 dönümdür. Hane başına düşen ortalama toprak miktarı ise 0,90 dönümdür. Özellikle Kızılcaviran köyü, 26,5 (%73,61) dönüm ile diğer iki köye göre sebze bahçesinde öndedir. Ilıca köyünde 6 (%16,67) dönüm, Bozaniç köyünde 3,5 (%9,72) dönüm sebze bahçesi bulunmaktadır.

5. Harir Bahçesi

Sanayi ürünü olan haririn 19. yüzyıl ortalarında Eskişehir Kazası'nda mevcut olduğu temettuât defterlerinden anlaşılmaktadır. Köylerde 1015,5 dönüm olan harir bahçelerine mahallelerde hiç rastlanmamaktadır.

Tablo.15. Köylerin Harir Bahçesi Dönümleri

KÖYLER	Hane	Harir Bahçesi Olan Hane	Harir Bahçesi (dönüm)	Toplam Dönüm İçindeki Yüzdeliği (%)	Hane Başına Düşen Harir (dönüm)
Kıraçlık	24	13	19	1,87	1,46
Ilıca	100	86	124	12,21	1,44
Cimroz	22	18	32,5	3,20	1,81
Virancık	13	11	13	1,28	1,18
Küplü	103	69	160,5	15,81	2,33
Kapukaya	33	32	47,5	4,68	1,48
Bozaniç	61	49	98,5	9,70	2,01
Laçın	102	94	200	19,69	2,13
Düz	35	27	47	4,63	1,74
Bey	25	20	46	4,53	2,30
Malıslar	75	69	178	17,53	2,58
Karacaviran	54	49	49,5	4,87	1,01
TOPLAM	647	537	1015,5	100,00	1,89

Tabloda görüldüğü üzere toplam 647 hane bulunan 12 köyde, 1015,5 dönüm harir bahçesi bulunmaktadır. 12 köyde hane başına düşen harir bahçesi miktarı 1,89 dönümdür. Harir bahçesinin esasını oluşturan dut ağacıdır. Ilıca, Bozaniç, Malıslar köylerinde dut ağaçlarının olduğu kaydedilmiştir. Ancak diğer 9 köyde dut ağacı kaydına rastlanmamaktadır.

Harir bahçesi bakımından 200 (%19,69) dönüme sahip olan Laçın Köyü ilk sırada gelmektedir. Laçın Köyü'nü 178 (%17,53) dönüm ile Malıslar, 160,5 (%15,81) dönüm ile Küplü Köyü takip etmektedir. Dolayısıyla harir ihtiyacının %53,03'ü bu üç köyden karşılanmaktadır.

6. Pamuk Tarlası

19. yüzyıl ortalarında Eskişehir Kazası'nda yetiştirilen diğer bir sanayi ürünü penbe yani pamuktur. Osmanlı Devleti'nde özellikle yün ve pamuk önce iplik ve daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgâhlarında kumaş haline getirilmiştir. 19. yüzyıl boyunca ülke nüfusunun %80'inin kırsal alanlarda yaşadığı kabul edilirse, mesela dokuma üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği buna karşılık şehirlerde esnaf tarafından yapılan üretimin çok düşük hacimli olduğu ortaya çıkmaktadır⁵². Eskişehir kazasında da nüfusun %66,04'ünün köylerde yaşadığı görülmektedir ve pamuk üretimi sadece köylerde yapılmaktadır. Kasaba dâhilindeki mahallelerde üretim yoktur.

Tablo.16. Köylerin Pamuk Tarlası Dönümleri

KÖYLER	Hane	Pamuk Tarlası Olan Hane	Pamuk Tarlası (dönüm)	%	Hane Başına Düşen Pamuk (dönüm)	Pamuk-Bostan Tarlası Birlikte Yazılan (dönüm)	Pamuk-Sebze Birlikte Yazılan (dönüm)
Kıraçlık	24	16	60	8,19	3,75	0	0
Ilıca	100	45	95,5	13,03	2,12	19,5	1,5
Cimroz	22	3	2	0,27	0,67	0	0
Virancık	13	9	15,5	2,11	1,72	0	0
Küplü	103	32	38	5,18	1,19	0	0
Kapukaya	33	19	20	2,73	1,05	0	0
Bozaniç	61	27	19,5	2,66	0,72	2,5	1
Laçın	102	77	152,5	20,80	1,98	0	0
Düz	35	28	82,5	11,26	2,95	0	0
Bey	25	22	126,5	17,26	5,75	0	0
Malıslar	75	47	78	10,64	1,66	3,5	0
Karacaviran	54	28	43	5,87	1,54	0	0
TOPLAM	647	353	733	100	2,08	25,5	2,5

Eskişehir Kazası'nın 647 haneye sahip 12 köyünde 353 hanenin toplam 733 dönüm pamuk tarlası bulunmaktadır. Hane başına düşen tarla miktarı 2,08 dönümdür. Bir önceki başlıkta ele alınan harir bahçesinin bulunduğu köyler, aynı şekilde pamuk tarlası içinde geçmektedir. Dolayısıyla harir ve pamuk aynı köylerde üretilmektedir.

⁵² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi(1500-1914)*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1988, s. 224-225.

Harir bahçesinde olduğu gibi pamuk tarlasında da 152,5 (%20,80) dönümle Laçın Köyü ilk sırada gelmektedir. Laçın Köyü'nü 126,5 (%17,26) dönüm ile Bey, 95,5 (%13,03) dönümle Ilıca köyleri takip etmektedir. Pamuk üretiminin %51.09'u bu üç köyden sağlanmaktadır.

Pamuk tarlasının da başka tarım arazileri ile birlikte yazıldığı görülmektedir. Bunlar, pamuk-bostan tarlası birlikte yazılanlar ve pamuk-sebze bahçesi birlikte yazılanlar olmak üzere iki tanedir. Pamuk-bostan tarlası birlikte yazılanlar 25,5 dönüm, pamuk-sebze bahçesi birlikte yazılanlar ise 2,5 dönümdür.

7. Darı, Dut Bahçesi ve Haşhaş Arazileri

Eskişehir Kazası'nda dut bahçesi yok denilecek kadar azdır ve sadece 3 köyde görülmektedir. Bu köyler; Ilıca, Bozaniç ve Malıslar'dır. Toplam 8 dönüm olup, hane başına düşen toprak miktarı ortalama 1,33 dönümdür.

Tablo.17. Köylerin Dut Dönümleri					
KÖYLER	Hane	Dut Olan Hane	Tute (Dut) (dönüm)	Toplam Dönüm İçindeki Yüzdeliği (%)	Hane Başına Düşen Dut Bahçesi (dönüm)
Ilıca	100	3	2,5	31,25	0,83
Bozaniç	61	1	2	25,00	2,00
Malıslar	75	2	3,5	43,75	1,75
TOPLAM	236	6	8	100,00	1,33

Eskişehir Kazası'nda darı yani mısır sadece Kıracık Köyü'nde 2 hanede görülmektedir. Hanenin birinde 2 dönüm olarak verilirken diğer hanede dönüm belirtilmemiş ve sadece hâsılât yazılmıştır.

Haşhaş üretimi Eskişehir kasabasında Karapınar Mahallesi'nde sadece 2 dönüm arazide gerçekleştirilmektedir. Karapınar Mahallesi'nde sakin olan Mızrakoğlu Mehmed'in 2 dönüm haşhaş tarlası bulunmaktadır⁵³.

2. Eskişehir Kazası'nda Tarımsal Üretim

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nde tarım alanlarının geniş olduğu, buna karşılık nüfus yoğunluğunun az olduğu görülmektedir. Pek çok bölgede iskâna elverişli bölgeler bulunmaktadır. Devletin geniş ve verimli topraklarının çok sınırlı bir bölümünde tarım yapılabilmektedir. Bu durum hem üretim kalıplarını hem de üretim tekniklerini etkilemiştir⁵⁴.

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde tarım alanlarının geniş yer tuttuğu görülmektedir. İnsanların daha çok tarım alanında çalıştıkları, geçimlerini bu alandan sağladıkları görülmektedir. Bu anlamda çeşitli ürünler yetiştirilmiştir. Bu ürünler ele alınırken miktarlarının belirtildiği ölçü birimlerine göre bir sınıflandırılma yapılmıştır. Üretimde önemli bir paya sahip olan hububat üretimi kile⁵⁵ olarak verilmiş ve hububat adı altında ölçüsü kile olarak verilen buğday, arpa, burçak ve haşhaş incelenmiştir. Diğer ürünlerden pamuk, susam ve üzüm ise ölçü

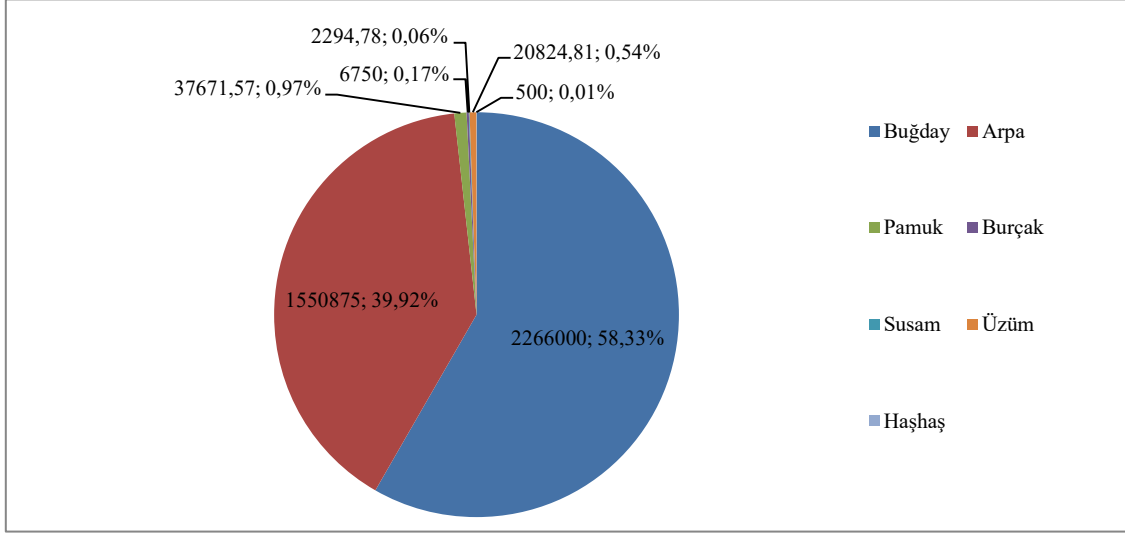
⁵³ BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7858, s. 10, Hane: 29.

⁵⁴ Tevfik Güran, "XIX. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", s. 54.

⁵⁵ Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da, buğdayda kile 20 okka, yani 25,656 kg olarak hesaplanmıştır. Kile, arpa ticaretinde de muhtemelen yaklaşık 22,25 kg üzerinden işlem görmüştür. Un ticaretinde de İstanbul kilesi 20 okka=25,656 kg olarak geçerli olmuştur. 1841 yılından itibaren Türkiye'de kile her yerde 35,27 litredir, yani 20 okkalık eski buğday ağırlığına eşittir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev.: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 51. Bu konuda Halil İnalçık ise şunları aktarmıştır: "Kile kelimesi Osmanlılar tarafından çoğu kez gerçek boyutları ve ağırlığı nazarı itibaren alınmaksızın bütün mahallî hububat ölçüleri için kullanılmıştır. Hâlbuki pirinç kilesi buğday kilesinin yarısı kadardır. Böylece bir birim bir bölgede ölçülen emtianın cinsine göre değişiklik göstermiştir." Bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 73, (Ağustos) 1991, s. 21-50.

birimi kıyye⁵⁶ olarak verilmiştir. Bu ürünler hububat dışında ayrı olarak ele alınmıştır. Bu ürünlerin miktarlarının ortak bir grafikte gösterilmesi kilograma çevrilmiş hali ile mümkün olabilmektedir. Bu da aşağıdaki grafikte görüldüğü gibidir.

Grafik.10. Yetiştirilen Ürünler (Kilogram)

2.1. Hububat Üretimi

Hububat, diğer adıyla tahıl; buğday, arpa, pirinç, mısır, çavdar, yulaf vb. taneli ve besleyici bitkiler için kullanılan bir tabirdir. Eskişehir Kazası'nda hububat üretimi içine buğday, arpa, burçak ve haşhaş üretimi dâhil edilmiştir. Bu ürünlerden aynı olarak öşür alınmıştır. Hububat ürünlerinin değerleri kile olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla ürünlerin ağırlık veya hacim olarak ne kadar üretildiklerini bulmak mümkündür.

Tablo.18. Hububat Üretimi (Kile)

KÖYLER	Toplam Hane	Buğday Üreten Haneler	Buğday Üretimi(Kile)	Arpa Üreten Haneler	Arpa Üretimi(Kile)	Burçak Üreten Haneler	Burçak Üretimi(Kile)	Haşhaş Üreten Haneler	Haşhaş Üretimi(Kile)	Toplam Hububat Üretim	%
Kıraçlık	24	12	340	7	155	0	0	0	0	495	0,32
Bügdüz	63	47	2700	21	435	0	0	0	0	3135	2,05
Kayı	108	89	5150	87	4205	0	0	0	0	9355	6,12
Ilıca	100	60	2210	14	385	2	30	0	0	2625	1,72
Danişmend	16	13	1010	12	415	0	0	0	0	1425	0,93
Cimroz	22	17	375	9	200	3	30	0	0	605	0,40
Virancık	13	11	315	5	80	0	0	0	0	395	0,26
Karayük	84	59	4510	59	4510	0	0	0	0	9020	5,90
Dereköy	60	39	1370	22	475	1	10	0	0	1855	1,21

⁵⁶ 1 kıyye, bir okkaya karşılık gelmektedir. 1 okka ise 1,282 kilogramdır. Bilgi için bkz. Hınz, a.g.e., s. 30.

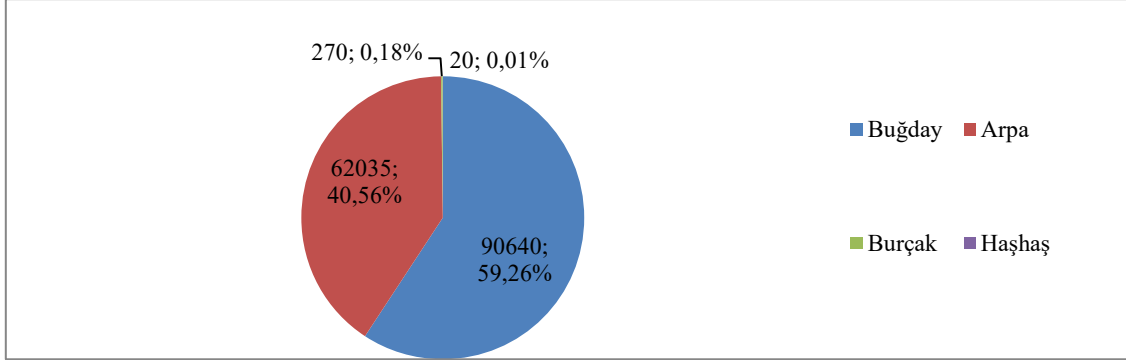
Küplü	103	87	3970	17	560	0	0	0	0	4530	2,96
Kapukaya	33	10	110	16	280	0	0	0	0	390	0,25
Ağcahisar	48	34	1070	23	520	0	0	0	0	1590	1,04
Bozan	204	131	9320	90	3745	0	0	0	0	13065	8,54
Bozaniç	61	20	520	3	100	5	105	0	0	725	0,47
Laçın	102	59	1605	62	2070	0	0	00	0	3675	2,40
Muttalib	81	71	3340	69	6800	0	0	0	0	10140	6,63
Alpu	199	147	8605	146	4370	0	0	0	0	12975	8,48
Gündüzler	111	97	3925	89	3860	0	0	0	0	7785	5,09
Sepedci	64	49	2370	34	1770	0	0	0	0	4140	2,71
Kızılcaviran	46	37	2150	15	2015	0	0	0	0	4165	2,72
Düz	35	24	675	19	265	0	0	0	0	940	0,61
Sekiviran	60	52	3890	48	5090	0	0	0	0	8980	5,87
Bey	25	20	505	9	120	0	0	0	0	625	0,41
Taycılar	52	30	545	19	370	0	0	0	0	915	0,60
Malıslar	75	49	1370	43	1570	0	0	0	0	2940	1,92
Karacaviran	54	26	465	28	555	0	0	0	0	1020	0,67
MAHALLELER											0,00
Akçağlan	149	43	3050	30	1620	0	0	0	0	4670	3,05
Paşa	386	153	10075	119	8335	3	70	0	0	18480	12,08
Orta	202	86	9985	63	3750	2	25	2	20	13780	9,01
Karapınar	80	49	3255	36	2025	0	0	1	0	5280	3,45
Dede	116	45	1860	34	1385	0	0	0	0	3245	2,12
TOPLAM	2776	1666	90640	1248	62035	16	270	3	20	152965	100
%			59,26		40,56		0,18		0,01	100	

Toplam hububat üretimi, aynı öşür miktarının 10 katı olmuştur. Eskişehir Kazası genelinde toplam 15296,5 kile hububat öşrü toplandığına göre, hububat üretimi de 152965 kiledir. Burada kabul edilen kile, asitane kilesi olup bunu yaklaşık 25 kg olarak kabul edersek toplam üretim 3824125 kg olarak gerçekleşmektedir.

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde toplam 152965 kile hububat üretiminin 90640 (%59,26) kilesi buğday üretimine, 62035 (%40,56) kilesi arpa üretimine, 270 (%0,18) kilesi burçak üretimine ve 20 (%0,01) kilesi haşhaş üretimine aittir. Bu verilerden de anlaşılabacağı üzere buğday üretiminin Eskişehir Kazası'nda hububat üretiminin %50'den fazla olduğu görülmektedir.

Hububat üretiminin 45455 (%29,72) kilesi mahallelerden, 107510 (%70,28) kilesi köylerden sağlanmıştır. Hububat üretiminde mahalleler içerisinde Paşa Mahallesi 18480 (%12,08) kile ilk sırada gelirken, köylerden ise 13065(%8,54) kile ile Bozan Köyü ilk sırada gelmektedir.

Grafik.11. Hububat Üretimi

Ziraî verimlilik ise dönüm-ürün ilişkisi çerçevesinde bir dönümden elde edilen ürün miktarıdır. Hububat ürünlerinden elde edilen verimlilik aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir.

Tablo.19. Hububatta Dönüm Başına Elde Edilen Verimlilik (Kile/Dönüm)				
KÖYLER	Dönüm	Toplam Hububat Üretim	Elde Edilen Verimlilik (Kile-dönüm)	Fark
Kıraçlık	256	495	1,93	-2,23
Bügdüz	807,5	3135	3,88	-0,29
Kayı	2036	9355	4,59	0,42
Ilıca	536	2625	4,90	0,73
Danışmend	340	1425	4,19	0,02
Cimroz	281	605	2,15	-2,02
Virancık	50	395	7,90	3,73
Karayük	1520	9020	5,93	1,76
Dereköy	820,5	1855	2,26	-1,91
Küplü	552,5	4530	8,20	4,03
Kapukaya	30	390	13,00	8,83
Ağcahisar	579	1590	2,75	-1,42
Bozan	2930	13065	4,46	0,29
Bozaniç	226	725	3,21	-0,96
Laçın	530,5	3675	6,93	2,76
Muttalib	2124	10140	4,77	0,60
Alpu	3519	12975	3,69	-0,48
Gündüzler	2292	7785	3,40	-0,77
Sepedci	745	4140	5,56	1,39
Kızılcaviran	975	4165	4,27	0,10
Düz	255,5	940	3,68	-0,49
Sekiviran	903	8980	9,94	5,77
Bey	121,5	625	5,14	0,97

Taycılar	346,5	915	2,64	-1,53
Malıslar	490	2940	6,00	1,83
Karacaviran	357	1020	2,86	-1,31
MAHALLELER				
Akçağlan	1735	4670	2,69	-1,48
Paşa	5299	18480	3,49	-0,68
Orta	3432,5	13780	4,01	-0,16
Karapınar	1612	5280	3,28	-0,89
Dede	1001	3245	3,24	-0,93
TOPLAM	36703	152965	4,17	0,00

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde verimlilik bakımından farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Genel anlamda kazada elde edilen verimlilik 4,17'dir. Bu verimliliğin altında kalanlar (-)'ye düşmektedir. Üstünde kalanlar ise verimliliğin iyi oldu yerlerdir. Bu anlamda verimliliğin en yüksek olduğu yer Kapukaya Köyü'dür. Bunu Sekiviran, Küplü ve Virancık köyleri takip etmektedir. En düşük dönüm başı ziraî verimlilik ise Kırachık, Cimroz köylerinde gerçekleşmektedir.

Hububat ve benzeri ürünlerin toplam üretimleri ve dağılımları daha önce de belirtildiği gibi aynî öşür dağılımı ile aynı olmalıdır. Sadece miktarların değişmesi söz konusudur. Eskişehir Kazası'nda hububat ve benzeri ürünlerin kile ve kilogram olarak miktarları ve oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo.20. Hububat Üretimi(kile/kilogram)					
	Buğday	Arpa	Burçak	Haşhaş	Toplam
Kile	90640	62035	270	20	152965
Kg	2266000	1550875	6750	500	3824125
%	59,26	40,56	0,18	0,01	100,00

Hububat ve benzeri ürünlerin toplam üretimleri 152965 kile veya 3824125 kilogram olarak hesaplanmaktadır. Bu ürünlerde en yüksek payı buğday almakta olup bunu arpa üretimi izlemektedir. Diğer ürünlerden burçak ve haşhaşın ise üretim paylarının az olduğu görülmektedir.

2.1.1. Buğday Üretimi

Hububat ürünleri içerisinde en çok üretimi yapılan ürün olan buğday, 90640 kile veya 2266000 kilogram üretimi ile %59,26 oranına sahiptir. Kaza genelindeki toplam buğday üretiminin 28225 (%31,14) kilesi veya 705625 kilogramı mahallelerde, 62415 (%68,86) kilesi veya 1560375 kilogramı köylerde gerçekleşmiştir. Köylerin buğday üretiminde büyük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Kaza genelinde hane başına düşen ortalama buğday üretimi 54,41 kile veya 1360,14 kilogramdır.

Tablo.21. Buğday Üretimi (Kile-Kilogram)

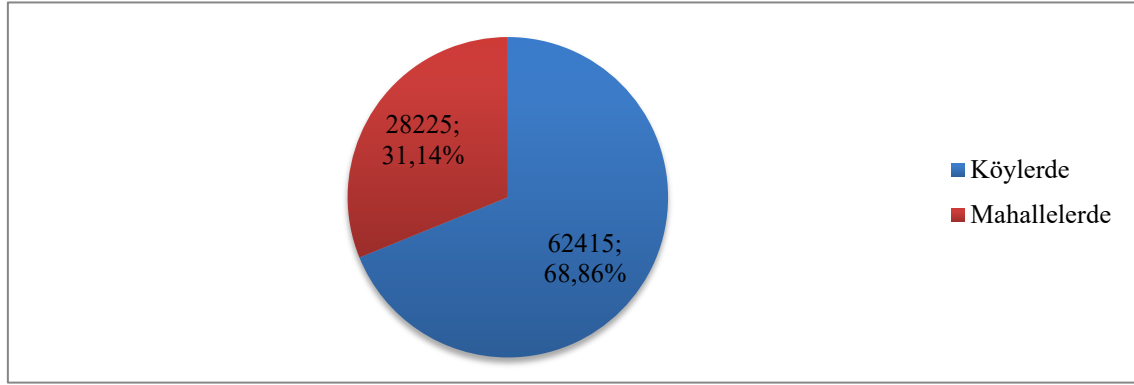
KÖYLER	Toplam Hane	Buğday Üreten Haneler	Buğday Öşür Kilesi	Buğday Üretimi(Kile)	%	Buğday Üretimi (Kilogram)	Buğday Üreten Hane Başına Düşen Buğday (Kile)	Buğday Üreten Hane Başına Düşen Buğday (Kilogram)
Kıraçlık	24	12	34	340	0,38	8500	28,33	708,33
Bügdüz	63	47	270	2700	2,98	67500	57,45	1436,17
Kayı	108	89	515	5150	5,68	128750	57,87	1446,63
Ilıca	100	60	221	2210	2,44	55250	36,83	920,83
Danişmend	16	13	101	1010	1,11	25250	77,69	1942,31
Cimroz	22	17	37,5	375	0,41	9375	22,06	551,47
Virancık	13	11	31,5	315	0,35	7875	28,64	715,91
Karayük	84	59	451	4510	4,98	112750	76,44	1911,02
Dereköy	60	39	137	1370	1,51	34250	35,13	878,21
Küplü	103	87	397	3970	4,38	99250	45,63	1140,80
Kapukaya	33	10	11	110	0,12	2750	11,00	275,00
Ağcahisar	48	34	107	1070	1,18	26750	31,47	786,76
Bozan	204	131	932	9320	10,28	233000	71,15	1778,63
Bozaniç	61	20	52	520	0,57	13000	26,00	650,00
Laçın	102	59	160,5	1605	1,77	40125	27,20	680,08
Muttalib	81	71	334	3340	3,68	83500	47,04	1176,06
Alpu	199	147	860,5	8605	9,49	215125	58,54	1463,44
Gündüzler	111	97	392,5	3925	4,33	98125	40,46	1011,60
Sepedci	64	49	237	2370	2,61	59250	48,37	1209,18
Kızılcaviran	46	37	215	2150	2,37	53750	58,11	1452,70
Düz	35	24	67,5	675	0,74	16875	28,13	703,13
Sekiviran	60	52	389	3890	4,29	97250	74,81	1870,19
Bey	25	20	50,5	505	0,56	12625	25,25	631,25
Taycılar	52	30	54,5	545	0,60	13625	18,17	454,17
Malıslar	75	49	137	1370	1,51	34250	27,96	698,98
Karacaviran	54	26	46,5	465	0,51	11625	17,88	447,12
MAHALLELER								
Akçağlan	149	43	305	3050	3,36	76250	70,93	1773,26
Paşa	386	153	1007,5	10075	11,12	251875	65,85	1646,24
Orta	202	86	998,5	9985	11,02	249625	116,10	2902,62
Karapınar	80	49	325,5	3255	3,59	81375	66,43	1660,71

Dede	116	45	186	1860	2,05	46500	41,33	1033,33
TOPLAM	2776	1666	9064	90640	100	2266000	54,41	1360,14

Eskişehir Kazası mahallelerinde buğday üretiminde Paşa ve Orta mahalleleri ön plana çıkmaktadır. Paşa Mahallesi'nde buğday üretimi 10075 (%11,12) kile veya 251875 kilogram olup hane başına düşen ortalama üretim ise 65,85 kile veya 1646,24 kilogramdır. Orta Mahallesi'nde ise buğday üretimi 9985 kile veya 249625 kilogram olup hane başına düşen ortalama üretim miktarı 116,10 kile veya 2902,62 kilogramdır. Hane başına düşen en yüksek üretim miktarı bu mahallede görülmektedir.

Eskişehir Kazası köylerinde buğday üretiminde Bozan ve Alpu köyleri ön plana çıkmaktadır. 9320 (%10,28) kile veya 233000 kilogram buğday üretiminin olduğu Bozan Köyü'nde, hane başına düşen ortalama buğday üretimi ise 7115 kile veya 1778,63 kilogramdır. 8605 (%9,49) kile veya 215125 kilogram buğday üretiminin olduğu Alpu Köyü'nde, hane başına düşen ortalama üretim miktarı 58,54 kile veya 1463,44 kilogramdır. Köyler içerisinde hane başına düşen ortalama üretim miktarının yüksek olduğu köyler Danişmend, Karayük, Sekiviran köyleridir. Hane başına düşen üretim miktarının az olduğu köyler ise Kapukaya, Karacaviran ve Taycılar köyleridir.

Grafik.12. Mahalle ve Köylerde Buğday Üretimi

2.1.2. Arpa Üretimi

Hububat ürünleri içerisinde üretim miktarı açısından ikinci sırada gelen arpa, 62035 kile veya 1550875 kilogram üretimi ile %40,56 oranına sahiptir. Kaza genelindeki toplam arpa üretiminin 17115 (%27,59) kilesi veya 427875 kilogramı mahallelerde, 44920 (%72,41) kilesi veya 1123000 kilogramı köylerde gerçekleşmiştir. Köylerin arpa üretiminde büyük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Kaza genelinde hane başına düşen ortalama arpa üretimi 49,71 kile veya 1242,69 kilogramdır.

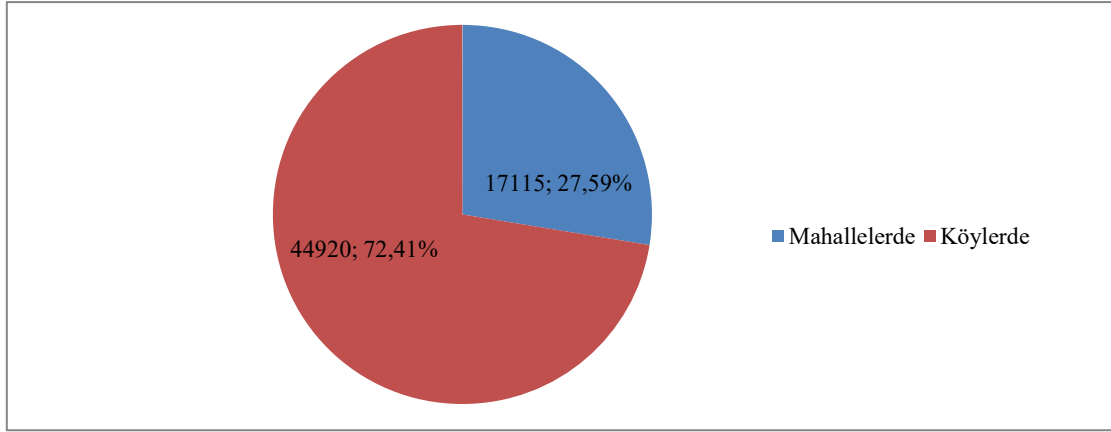
Tablo.22. Arpa Üretimi (Kile-Kilogram)								
KÖYLER	Toplam Hane	Arpa Üreten Haneler	Arpa Öşür Kilesi	Arpa Üretimi (Kile)	%	Arpa Üretimi (Kilogram)	Arpa Üreten Hane Başına Düşen Arpa (Kile)	Arpa Üreten Hane Başına Düşen Arpa (Kilogram)
Kıraçlık	24	7	15,5	155	0,25	3875	22,14	553,57

Bügdüz	63	21	43,5	435	0,70	10875	20,71	517,86
Kayı	108	87	420,5	4205	6,78	105125	48,33	1208,33
Ilıca	100	14	38,5	385	0,62	9625	27,50	687,50
Danişmend	16	12	41,5	415	0,67	10375	34,58	864,58
Cimroz	22	9	20	200	0,32	5000	22,22	555,56
Virancık	13	5	8	80	0,13	2000	16,00	400,00
Karayük	84	59	451	4510	7,27	112750	76,44	1911,02
Dereköy	60	22	47,5	475	0,77	11875	21,59	539,77
Küplü	103	17	56	560	0,90	14000	32,94	823,53
Kapukaya	33	16	28	280	0,45	7000	17,50	437,50
Ağcahisar	48	23	52	520	0,84	13000	22,61	565,22
Bozan	204	90	374,5	3745	6,04	93625	41,61	1040,28
Bozaniç	61	3	10	100	0,16	2500	33,33	833,33
Laçın	102	62	207	2070	3,34	51750	33,39	834,68
Muttalib	81	69	680	6800	10,96	170000	98,55	2463,77
Alpu	199	146	437	4370	7,04	109250	29,93	748,29
Gündüzler	111	89	386	3860	6,22	96500	43,37	1084,27
Sepedci	64	34	177	1770	2,85	44250	52,06	1301,47
Kızılcaviran	46	15	201,5	2015	3,25	50375	134,33	3358,33
Düz	35	19	26,5	265	0,43	6625	13,95	348,68
Sekiviran	60	48	509	5090	8,21	127250	106,04	2651,04
Bey	25	9	12	120	0,19	3000	13,33	333,33
Taycılar	52	19	37	370	0,60	9250	19,47	486,84
Mahıslar	75	43	157	1570	2,53	39250	36,51	912,79
Karacaviran	54	28	55,5	555	0,89	13875	19,82	495,54
MAHALLELER								
Akçağlan	149	30	162	1620	2,61	40500	54,00	1350,00
Paşa	386	119	833,5	8335	13,44	208375	70,04	1751,05
Orta	202	63	375	3750	6,04	93750	59,52	1488,10
Karapınar	80	36	202,5	2025	3,26	50625	56,25	1406,25
Dede	116	34	138,5	1385	2,23	34625	40,74	1018,38
TOPLAM	2776	1248	6204	62035	100	1550875	49,71	1242,69

Eskişehir Kazası mahallelerinde arpa üretiminde Paşa ve Orta mahalleleri ön plana çıkmaktadır. Paşa Mahallesi'nde arpa üretimi 8335 (%13,44) kile veya 208375 kilogram olup hane başına düşen ortalama arpa üretimi ise 70,04 kile veya 1751,05 kilogramdır. Orta Mahallesi'nde ise arpa üretimi 3750 (%6,04) kile veya 93750 kilogram olup hane başına düşen ortalama arpa üretimi miktarı 59,52 kile veya 1488,10 kilogramdır. Hane başına düşen en yüksek üretim miktarı Paşa Mahallesi'nde görülmektedir. Hane başına düşen en az üretim miktarı ise Dede Mahallesi'nde görülmektedir.

Eskişehir Kazası köylerinde arpa üretiminde Muttalib, Sekiviran köyleri ön plana çıkmaktadır. 6800 (%10,96) kile veya 170000 kilogram arpa üretiminin olduğu Muttalib köyünde, hane başına düşen ortalama arpa üretimi ise 98,55 kile veya 2463,77 kilogramdır. 5090 (%8,21) kile veya 127250 kilogram arpa üretiminin olduğu Sekiviran köyünde, hane başına düşen ortalama üretim miktarı 106,04 kile veya 2651,04 kilogramdır. Köyler içerisinde hane başına düşen ortalama üretim miktarının yüksek olduğu köyler Kızılcaviran, Sekiviran ve Muttalib köyleridir. Hane başına düşen üretim miktarının az olduğu köyler ise Bey, Düz, Virancık köyleridir.

Grafik.13. Mahalle ve Köylerde Arpa Üretimi

2.1.3. Burçak Üretimi

Hububat ürünleri içerisinde üretim miktarı açısından üçüncü sırada gelen burçak, 270 kile veya 6750 kilogram üretimi ile %0,18 oranına sahiptir. Kaza genelindeki toplam burçak üretiminin 95 (%35,19) kilesi veya 2375 kilogramı mahallelerde, 175 (%64,81) kilesi veya 4375 kilogramı köylerde gerçekleşmiştir. Köylerin burçak üretiminde de büyük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Kaza genelinde hane başına düşen ortalama burçak üretimi 16,88 kile veya 421,88 kilogramdır. Hane başına düşen burçak üretimi hesaplanırken burçak üretiminin yapıldığı haneler esas alınmıştır.

Tablo.23. Burçak Üretimi (Kile-Kilogram)

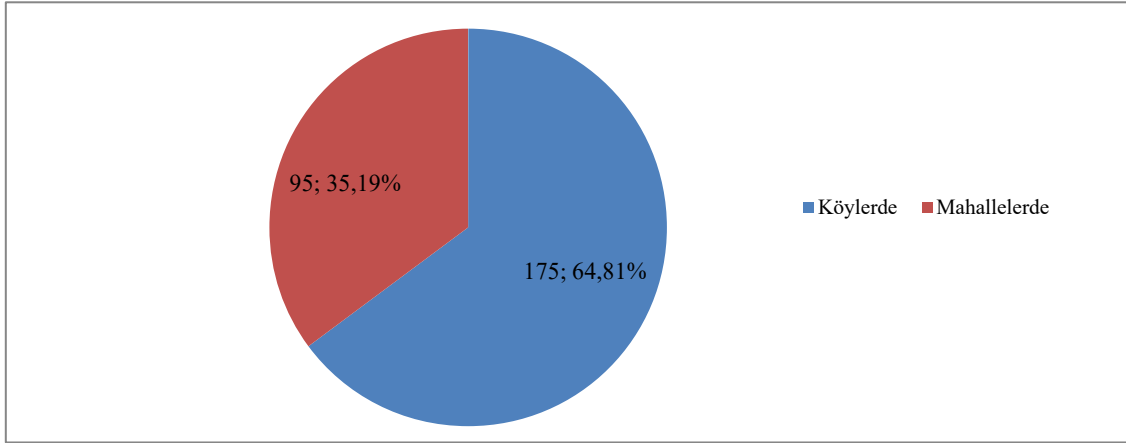
KÖYLER	Toplam Hane	Burçak Üreten Haneler	Burçak Öşür Kilesi	Burçak Üretimi (Kile)	%	Burçak Üretimi (Kilogram)	Hane Başına Düşen Burçak (Kile)	Hane Başına Düşen Burçak (Kilogram)
Ilıca	100	2	3	30	11,11	750	15,00	375,00
Cimroz	22	3	3	30	11,11	750	10,00	250,00
Dereköy	60	1	1	10	3,70	250	10,00	250,00
Bozaniç	61	5	10,5	105	38,89	2625	21,00	525,00
MAHALLELER								
Paşa	386	3	7	70	25,93	1750	23,33	583,33
Orta	202	2	2,5	25	9,26	625	12,50	312,50
TOPLAM	831	16	27	270	100	6750	16,88	421,88

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde burçak üretiminin çok az olduğu görülmektedir. Burçak üretiminin olduğu mahalle ve köylerde toplam 831 hane bulunmaktadır. 831 hanenin sadece 16 hanesi burçak üretimi gerçekleştirmektedir. Bu da çok az bir orandır.

Mahallelerden sadece Paşa ve Orta mahallelerinde görülen burçak üretimi, toplam 95 (%35,19) kile veya 2375 kilogramdır. Bunun 70 kilesi veya 1750 kilogramı Paşa Mahallesi'nde, 25 kilesi veya 625 kilogramı Orta Mahallesi'nde gerçekleşmektedir. Hane başına düşen ortalama burçak kilesi ise Paşa Mahallesi'nde 23,33 kile veya 583,33 kilogram, Orta Mahallesi'nde 12,50 kilo veya 312,50 kilogramdır.

Köylerden Ilıca, Cimroz, Dereköy, Bozaniç köylerinde görülen burçak üretimi, toplam 175 (%64,81) kile veya 4375 kilogramdır. Özellikle Bozaniç köyü burçak üretiminde ilk sırada gelmektedir. Burada burçak üretimi 105 kile veya 2625 kilogram olup hane başına düşen ortalama burçak kilesi 21,00 kile veya 525,00 kilogramdır. Ilıca ve Cimroz köylerinde elde edilen üretim 30'ar kile olmak üzere 60 kile veya 1500 kilogramdır. En az burçak üretiminin olduğu Dereköy köyünde ise üretim 10 kile veya 250 kilogram olup hane başına düşen ortalama burçak kilesi 10 kile veya 250 kilogramdır.

Grafik.14. Mahalle ve Köylerde Burçak Üretimi

2.1.4. Haşhaş Üretimi

Eskişehir Kazası'nda çok az miktarda görülen haşhaş üretimi, sadece Orta ve Karapınar mahallelerinde görülmektedir. Diğer ürünler içerisinde %0,01 oranına sahiptir. Orta Mahallesi'nde 2 hanede görülmekte olup toplam haşhaş üretimi 20 kile veya 500 kilogramdır. Karapınar Mahallesi'nde ise sadece 1 hanede görülmektedir. Burada haşhaş miktarı belirtilmemiştir, sadece öşrü yazılmıştır.

2.2. Pamuk Üretimi

Koza şeklinde olan meyvesinden yatak, yorgan vb. doldurmakta ve iplik yapımında kullanılan bir bitki olan pamuk, Eskişehir Kazası'nın 12 köyünde görülmektedir. Bu köylerde pamuk miktarları kıyye olarak belirtilmiştir. Kıyye, okka ile aynı miktarı ifade etmektedir ve kilogram olarak 1,282 kiloya karşılık gelmektedir. Pamuk üretilen 12 köyde toplam üretim miktarı 29385 kıyye veya 37671,57 kilogramdır.

Tablo.24. Pamuk Üretimi(Kıyye-Kilogram)

KÖYLER	Toplam Hane	Pamuk Üreten Haneler	Pamuk Öşür Kıyyesi	Pamuk Üretimi (Kıyye)	%	Pamuk Üretimi (Kilogram)	Pamuk Üreten Hane Başına Düşen Pamuk (Kıyye)	Pamuk Üreten Hane Başına Düşen Pamuk (Kilogram)
Kıraçlık	24	18	232	2320	7,90	2974,24	128,89	165,24
Ilıca	100	65	361	3610	12,29	4628,02	55,54	71,20
Cimroz	22	5	5,5	55	0,19	70,51	11,00	14,10
Virancık	13	10	139	1390	4,73	1781,98	139,00	178,20
Küplü	103	36	103,5	1035	3,52	1326,87	28,75	36,86
Kapukaya	33	20	163,5	1635	5,56	2096,07	81,75	104,80
Bozaniç	61	26	51,5	515	1,75	660,23	19,81	25,39
Laçın	102	77	710,5	7105	24,18	9108,61	92,27	118,29
Düz	35	29	362	3620	12,32	4640,84	124,83	160,03
Bey	25	20	312	3120	10,62	3999,84	156,00	199,99
Malıslar	75	49	436,5	4365	14,85	5595,93	89,08	114,20
Karacaviran	54	28	61,5	615	2,09	788,43	21,96	28,16
TOPLAM	647	383	2938,5	29385	100,00	37671,57	76,72	98,36

Pamuk üretiminin gerçekleştiği 12 köyde toplam 647 hane bulunmaktadır. Bu toplam hanenin sadece 383 hanesi pamuk üretimi yapmaktadır. Yani bu köylerde pamuk üretimi yapan hanelerin oranı %59,19 olarak görülmektedir. Pamuk üretimi yapan bu hanelerde hane başına düşen ortalama pamuk kıyyesi 76,72 kıyye veya 98,36 kilogramdır.

Pamuk üretimi yapan köyler içerisinde Laçın Köyü 7105 (%24,18) kıyye veya 9108,61 kilogram pamuk üretimi ile ilk sırada gelmektedir. Laçın Köyü'nü 4365 (%14,85) kıyye veya 5595,93 kilogram ile Malıslar Köyü takip etmektedir. Hane başına düşen ortalama pamuk kıyyesinin en yüksek olduğu köy 156 kıyye veya 199,99 kilogram ile Bey Köyü'dür. Hane başına düşen ortalama pamuk kıyyesinin en az olduğu köy ise 11,00 kıyye veya 14,10 kilogram ile Cimroz Köyü'dür.

Pamuk ekilin arazi miktarı ve elde edilen üründen hareketle verimliliği ortaya koymak mümkündür. Eskişehir Kazası'nın pamuk üretimi yapılan 12 köyünde 733 dönüm pamuk tarlası bulunmaktadır. 733 dönüm pamuk tarlasından 29385 kıyye veya 37671,57 kilogram pamuk üretimi gerçekleşmiştir. Dolayısıyla genel olarak pamuk üretiminden elde edilen verimlilik 40,09 kıyyedir.

Tablo.25. Pamukta Dönüm Başına Elde Edilen Verimlilik (Kile/Dönüm)

KÖYLER	Dönüm	Toplam Pamuk Üretimi (Kıyye)	Elde Edilen Verimlilik	Fark
Kıraçlık	60	2320	38,67	-1,42
Ilıca	95,5	3610	37,80	-2,29
Cimroz	2	55	27,50	-12,59
Virancık	15,5	1390	89,68	49,59

Küplü	38	1035	27,24	-12,85
Kapukaya	20	1635	81,75	41,66
Bozaniç	19,5	515	26,41	-13,68
Laçın	152,5	7105	46,59	6,50
Düz	82,5	3620	43,88	3,79
Bey	126,5	3120	24,66	-15,43
Malıslar	78	4365	55,96	15,87
Karacaviran	43	615	14,30	-25,79
TOPLAM	733	29385	40,09	0,00

Eskişehir Kazası köylerinde verimlilik bakımından farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Genel olarak elde edilen verimlilik 40,09'dur. Bunun altında kalanlar (-)'ye düşmekte, bu da verimliliğin az olduğunu göstermektedir. Kazada pamuk üretiminde verimliliğin en yüksek olduğu yer Virancık Köyü'dür. Bunu Kapukaya, Malıslar ve Laçın köyleri takip etmektedir. En düşük dönüm başı ziraat verimlilik ise Karacaviran ve Bey köylerinde gerçekleşmiştir.

2.3. Susam Üretimi

Beyaz çiçekli, otsu bitki ve küçük, yağlı tohum olan susam, Eskişehir Kazası'nda 5 köyde görülmektedir. Susamın, pamukta olduğu gibi ürün miktarı kıyye olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla 1 kıyye susam 1,282 kilogram susama karşılık gelmektedir.

Tablo.26. Susam Üretimi (Kıyye-Kilogram)

KÖYLER	Toplam Hane	Susam Üreten Haneler	Susam Öşrü Kıyyesi	Susam Üretimi (Kıyye)	%	Susam Üretimi (Kilogram)	Hane Başına Düşen Susam (Kıyye)	Hane Başına Düşen Susam (Kilogram)
Kıraçlık	24	7	23	230	12,85	294,86	32,86	42,12
Virancık	13	8	24	240	13,41	307,68	30,00	38,46
Düz	35	16	89	890	49,72	1140,98	55,63	71,31
Bey	25	10	28	280	15,64	358,96	28,00	35,90
Karacaviran	54	3	15	150	8,38	192,30	50,00	64,10
TOPLAM	151	44	179	1790	100	2294,78	40,68	52,15

Susam üretiminin yapıldığı köylerde toplam 151 hane bulunmaktadır. Toplam hanede susam üretimi yapan hane sayısı ise 44'dür. Yani 5 köydeki hanelerin %29,13'ü susam üretimi yapmaktadır. Susam üretiminin bu 5 köyde 1790 kıyye veya 2294,78 kilogram olduğu görülmektedir. Genel anlamda hane başına düşen ortalama susam kıyyesi ise 40,68 kıyye veya 52,15 kilodur. Susam üretiminin en yüksek olduğu köy Düz Köyü'dür. Toplam üretim 890 kıyye veya 1140,98 kilogramdır. En düşük üretim ise 150 kıyye veya 192,30 kilogram ile Karacaviran Köyü'nde gerçekleşmiştir.

2.4. Üzüm Üretimi

Üzüm üretim miktarı ile ilgili bilgi yok denilecek kadar azdır. Sadece Küplü Köyü'nde üzüm üretim miktarı iki hanede belirtilmiştir. Genel olarak öşür miktarları verilmiştir. Küplü Köyü'nde üzüm miktarı belirtilen iki hanede toplam 8 kıyye üzümünden 2 guruş öşür vergisi

alınmıştır. Bu hanelere bakıldığında, 24 numaralı hanede Damadı Ali olarak kayıtlı şahıstan 4 kıyye üzüm için 1 gurus öşür alınmıştır. Yine 28 numaralı hanede Koca Karındaş Zevcesi olarak kayıtlı olan şahıstan 4 kıyye üzüm için 1 gurus öşür alınmıştır⁵⁷. Dolayısıyla 4 kıyye üzüm için 1 gurus öşür alınmıştır. Diğer köylerde üzüm öşrü miktarlarından yola çıkarak kıyyelerine ulaşmak mümkündür. Yani öşür miktarının 4 ile çarpılması ürün miktarına ulaşılacaktır.

Tablo. 27. Üzüm Üretimi (Kile-Kilogram)								
KÖYLER	Toplam Hane	Üzüm Üreten Haneler	Üzüm Öşrü (grş)	Üzüm Üretimi (Kıyye)	%	Üzüm Üretimi (Kilogram)	Üzüm Üreten Hane Başına Düşen Üzüm (Kıyye)	Üzüm Üreten Hane Başına Düşen Üzüm (Kilogram)
Kıraçlık	24	1	40	160	0,98	205,12	160,00	205,12
Ilıca	100	34	513	2052	12,63	2630,66	60,35	77,37
Cimroz	22	5	49	196	1,21	251,27	39,20	50,25
Küplü	103	2	2	8	0,05	10,26	4,00	5,13
Kapukaya	33	11	263	1052	6,48	1348,66	95,64	122,61
Bozaniç	61	2	30	120	0,74	153,84	60,00	76,92
Laçın	102	75	2453	9812	60,40	12578,98	130,83	167,72
Düz	35	26	291	1164	7,17	1492,25	44,77	57,39
Bey	25	5	60	240	1,48	307,68	48,00	61,54
Malıslar	75	18	340	1360	8,37	1743,52	75,56	96,86
Karacaviran	54	2	20	80	0,49	102,56	40,00	51,28
TOPLAM	634	181	4061	16244	100	20824,81	89,75	115,05

Üzüm miktarının da kıyye olarak belirtildiği görülmektedir. Eskişehir Kazası'nın 11 köyünde toplam üzüm üretimi 16.244 kıyye veya 20.824,81 kilogramdır. Üzüm üretiminin olduğu köylerde toplam 634 hane bulunmaktadır. Bu 634 hanenin 181 hanesi üzüm üretimi gerçekleştirmektedir. Yani toplam hanenin %28,54'ü üzüm üretimi ile uğraşmaktadır.

Üzüm üretiminde 9.812 (%60,40) kıyye veya 12.578,98 kilogram ile Laçın Köyü çok büyük bir paya sahiptir. Laçın Köyü'nü 2.052 (%12,63) kıyye veya 2.630,66 kilogram ile Ilıca Köyü takip etmektedir. Üzüm üretiminin az olduğu köyler ise Küplü, Karacaviran, Bozaniç ve Kıraçlık köyleridir.

SONUÇ

1844-1845 yıllarında Eskişehir Kazası, Hüdâvendigâr Vilayeti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığı'na bağlı bir kaza durumundadır. Kaza içerisinde 5 mahalle ve 26 köy bulunmaktadır. 5 mahallede toplam 933 hane, 26 köyde ise toplam 1843 hane olup Eskişehir Kazası genelinde toplam 2776 hane bulunmaktadır.

Eskişehir Kazası'nın 1844-1845 yıllarına ait temettuât kayıtlarına bakıldığında, kazada yaşayanların büyük bir bölümünün temel geçim kaynağının ziraat olduğu anlaşılmaktadır. Ziraatla uğraşan hanelerin genellikle ekilebilir araziye sahip olduğu söylenebilir. Ancak birçok

⁵⁷ BOA. ML. VRD. TMT. d., no: 7845, s. 8, Hane:24 ve s. 9, Hane: 28.

hanenin de ellerindeki imkânların yetersizliği nedeniyle geçimlerini taşıcılık, amelelik, hizmetkârlık, çobanlık gibi yoğun emek gerektiren ek işler yaparak sağladığı görülmüştür.

Eskişehir Kazasında özellikle tahıl ziraatının yapıldığı görülmektedir. 90.885 dönüm ziraî alan içerisinde; % 40,38'ine denk gelen 36.703 dönümlük kısmı ekilebilir yani ziraat edilen “mezru tarla”dır. %42,48'lik bölümü oluşturan 38.604 dönümlük gayr-i mezru tarla mevcuttur. Hayvanların ot ihtiyacının karşılandığı çayır 12.451(%13,70) dönümdür. İpek kozası yetiştirmek amacıyla ekilen dut bahçeleri yani harir miktarı 1.015,5(%1,12) dönümdür. Bostan miktarı 495,5(%0,55) dönüm, bağ miktarı 468,5(%0,52) dönüm ve pamuk 733(%0,81) dönümdür. 212(%0,23) dönüm sebze bahçesi, 62(%0,07) dönüm yonca bahçesi, 2,5 dönüm bahçe, 8 (0,01) dönüm dut, 2 dönüm darı ve 2 dönüm haşhaş arazileri bulunmaktadır. Ayrıca ikili olarak yazılan araziler de bulunmaktadır. Bunlar; 68,5(%0,08) dönüm bağ-bostan tarlası, 23,5(%0,03) dönüm yonca-sebze bahçesi, 6(%0,01) dönüm yonca-bostan tarlası, 25,5(%0,03) dönüm pamuk-bostan tarlası, 2,5 dönüm pamuk-sebze bahçesi olmak üzere toplam 126 dönümdür.

Hububat ürünleri içerisinde en çok üretimi yapılan ürün olan buğday, 90640 kile veya 2266000 kilogram üretimi ile %59,26 oranına sahiptir. Hububat ürünleri içerisinde üretim miktarı açısından ikinci sırada gelen arpa, 62035 kile veya 1550875 kilogram üretimi ile %40,56 oranına sahiptir. Hububat ürünleri içerisinde üretim miktarı açısından üçüncü sırada gelen burçak, 270 kile veya 6750 kilogram üretimi ile %0,18 oranına sahiptir. Eskişehir Kazası'nda çok az miktarda görülen haşhaş üretimi, sadece Orta ve Karapınar mahallelerinde görülmektedir. Diğer ürünler içerisinde %0,01 oranına sahiptir. Pamuk üretilen 12 köyde toplam üretim miktarı 29385 kıyye veya 37671,57 kilogramdır. 733 dönüm pamuk tarlasından 29385 kıyye veya 37671,57 kilogram pamuk üretimi gerçekleşmiştir. Dolayısıyla genel olarak pamuk üretiminden elde edilen verimlilik 40,09 kıyyedir. Susam üretiminin bu 5 köyde 1790 kıyye veya 2294,78 kilogram olduğu görülmektedir. Genel anlamda hane başına düşen ortalama susam kıyyesi ise 40,68 kıyye veya 52,15 kilodur. Eskişehir Kazası'nın 11 köyünde toplam üzüm üretimi 16.244 kıyye veya 20.824,81 kilogramdır. Üzüm üretiminin olduğu köylerde toplam 634 hane bulunmaktadır. Bu 634 hanenin 181 hanesi üzüm üretimi gerçekleştirmiştir. Yani toplam hanenin %28,54'ü üzüm üretimi ile uğraşmıştır.

Eskişehir Kazası mahalle ve köylerinde verimlilik bakımından farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Genel anlamda kazada elde edilen verimlilik 4,17'dir. Bu verimliliğin altında kalanlar (-)'ye düşmektedir. Üstünde kalanlar ise verimliliğin iyi oldu yerlerdir. Bu anlamda verimliliğin en yüksek olduğu yer Kapukaya Köyü'dür. Bunu Sekiviran, Küplü ve Virancık köyleri takip etmektedir. En düşük dönüm başı ziraî verimlilik ise Kıracılık, Cimroz köylerinde görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), *Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri (ML. VRD. TMT. d.. no: 7833.; no: 7834.; no: 7835.; no: 7836.; no: 7837.; no: 7838.; no: 7839.; no: 7840.; no: 7841.; no: 7842.; no: 7843.; no: 7844.; no: 7845.; no: 7846.; no: 7847.; no: 7848.; no: 7849.; no: 7850.; no: 7851.; no: 7852.; no: 7853.; no: 7854.; no: 7855.; no: 7856.; no: 7857.; no: 7859.; no: 7860.; no: 7861.; no: 7862.; no: 7858.; no: 16023.*

BOA., *A. MKT. MHM., Dosya No: 564, Gömlek No: 2, 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895.*

BOA., *İ. HUS., Dosya No: 38, Gömlek No: 9, 9 Zilhicce 1312/3 Haziran 1895.*

BOA., *Y. A. HUS., Dosya No: 305, Gömlek No: 31, 24 Temmuz 1310/5 Ağustos 1894.*

Kaynak Eserler

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavaidi II*, Ankara 1999.

Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiye*, Cilt: III, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.

Evliya Çelebi; *Seyahatnâme*, Cilt IV, (Çev.: Zuhuri Danışman), İstanbul 1970, s. 207-210.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 21. Def'a, Vilayet Matbaası, 1312/1894.

Hüdâvendigâr, Sayı: 1601, 27 Temmuz 1310/8 Ağustos 1894.

Kâtip Çelebi; *Cihannümâ*, Darü't-Tıbaati'l-Âmire (İbrahim Müteferrika Matbaası), İstanbul 1732.

Memâlik-i Osmaniye'nin Taksimat-ı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita, İstanbul Hilal Matbaası, t.y.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 50. Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1312/1894.

Araştırma Eserler

Afyoncu, Erhan; "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *TALİD*, 1/1,(2003), s. 267-286.

Albek, Suzan; *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, No:89, Eskişehir 1991.

Ayar, Mesut; *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007.

Barkan, Ömer Lütfi; "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defteri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, İstanbul 1940, s. 29-59.

Başar, Fahamettin; "Osmanlılar'ın Karacahisarı Fethi ve Eskişehir Civarına Hâkim Olmaları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 122-125.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:108, Ankara 2010.

Çadircı, Musa; "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, XXXIV/135, TTK Yayınları, Ankara 1970, s. 409-412.

Çadircı, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Çadircı, Musa; *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Demir, İsmet; "Temettü Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", *Osmanlı*, Cilt VI, Ankara 1999, s. 315-317.

Doğru, Halime; *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, AFA Yayınları, İstanbul 1992.

Efe, Ayla; "Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2005, s. 63-64.

Efe, Ayla; "Eskişehir'de 1893 Kolera Salgını", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I, (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 261-275.

Emecen, Feridun, M.; *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Ertin, Gaye; *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1994.

Güneş, İhsan; Yakut, Kemal; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007.

Güran, Tevfik; "XIX. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnancık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 73-94.

Heyet; "Eskişehir", *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt IV, Anadolu Yayınları, İstanbul 1982, s. 2814-2850.

Hinz, Walther; *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev.: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

İnalcık, Halil; "Osmanlı Metrolojisine Giriş", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 73, (Ağustos) 1991, s. 21-50.

İşcan, Nejat; *Eskişehir, Tarihin Şehri*, İşcan Yayınları, Eskişehir 2006.

Karal, Enver Ziya; *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995.

Karpat, Kemal H.; *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kırlı, Engin; *19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001.

Kütükoğlu, Mübahat S.; "Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, LIX, Sayı: 225, 1995, s. 395-413.

Menekşe, Metin; "1844-1845 Yıllarında Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinin Nüfusuna Dair Bazı Bilgiler", *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, Cilt: V, Sayı: 31, 2018, s. 4545-4559.

Menekşe, Metin; "Eskişehir'de 1894 Yılı Kolera Salgını", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kolera*, (Editörler: Fevzi Çakmak vd.), Gece Kitaplığı, Ankara 2020, s. 103-123.

Menekşe, Metin; "Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/1, (Mart 2020), s. 52-88.

Menekşe, Metin; "XIX. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir'de Sosyal ve Ekonomik Açından Meslekler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım 2013, 14 (Özel Sayı), s. 195-229.

Oğuzoğlu, Yusuf – Emecen, Feridun; "Eskişehir", *DİA.*, Cilt XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 398-401.

ORTAYLI, İlber; *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Önder, Selahattin; "2 Nolu Şer'iyye Sicili Işığında 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I*, Eskişehir 2001, s. 233-257.

Öz, Mehmet; "Tahrir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IXL, İstanbul 2010, s. 425-429.

Öztürk, Said; "Temettuat Tahrirleri ", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, İstanbul 2011, s. 537-590.

Öztürk, Said; "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *TALİD*, 1/1, (2003), s. 287-304.

Pamuk, Şevket; *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi(1500-1914)*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1988.

Serin, Mustafa; "Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuat Defterleri", *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998*, Ankara 1998, s. 717-728.

Texier, Charles; *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt II, (Çev.: Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Tunçdilek, Necdet; "Eskişehir ve Tekâmülü", *İ.Ü.C.E. Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 8, İstanbul 1957, s. 35-36.

Ünal, Mehmet Ali; *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011.

THE ROLES of INTERIM ENVOYS in the CONTEXT of the PROBLEMS in 19th CENTURY OTTOMAN-IRANIAN RELATIONS

XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerindeki Sorunlar Bağlamında Geçici Elçilerin Roller

Eralp Yaşar Azap

Dr., T.C. Cumhurbaşkanlığı, Türkiye
e-mail: eralpyasarazap@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8113-294X

Near East Historical Review

13/4, October / Ekim 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 11.08.2023
Accepted Date - Kabul Tarihi : 15.10.2023
Pages - Sayfa : 327 - 340
doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.71663>

Citation - Atıf : Eralp Yaşar Azap, “The Roles of Interim Envoys in the Context of the Problems in 19th Century Ottoman-Iraian Relations”, *Near East Historical Review*, 13/4, October, 2023, pp. 327 – 340.

THE ROLES of INTERIM ENVOYS in the CONTEXT of the PROBLEMS in 19th CENTURY OTTOMAN-IRANIAN RELATIONS*

XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerindeki Sorunlar Bağlamında Geçici Elçilerin Roller

Eralp Yaşar Azap

Dr., Muğla T.C. Cumhurbaşkanlığı, Türkiye
e-mail: eralpyasarazap@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8113-294X

Öz

XVIII. yüzyılın sonunda Kaçar Hanedanı'nın İran'da iktidara gelmesi, Osmanlı ve İran devletleri arasında geçmişten beri devam eden sorunlara çözüm getirmemişti. İran özellikle, Osmanlı Devleti'ne bağlı Bağdat bölgesinde siyasi hâkimiyet elde etmek adına, bölgedeki Kürt beylerini yanına çekmeye çalışmakta ve bu sayede sınırına yakın coğrafyada otorite tesis etmeye çabalamaktaydı. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin geçilmesinin ardından Bağdat sorununa eklenen tüccarlar, aşiretler, sınır ve İranlı hacılar ile ziyaretçilerin artan problemleri de Osmanlı ve İran arasında büyük anlaşmazlıklara sebep oldu. Tüm bu sorunlar yaşanırken her iki devlet, anlaşmazlıkların başladığı sürecin başından itibaren geçici elçiler vasıtasıyla problemlerini çözmeye çalıştı. Bugünkü anlamda diplomat kimliği olmayanların da aralarında bulunduğu geçici elçilerin sorunlara getirmeye çalıştığı çözümler veya yarattıkları çözümsüzlükler, devletlerarasındaki ilişkilere de doğrudan tesir etti. XIX. yüzyılın ilk yarısında her iki devletin başkentlerinde sefaretlerin açılmasına kadar gelen süreçte geçici elçiler kanalıyla yürütülen diplomatik ilişkilerde elçiler ve bu elçilerin Osmanlı-İran arasında yaşanan siyasi krizlere çözüm çabaları, bu çalışmanın konusudur. Çalışmanın kaynakları; Farsça/Türkçe kronikler ile literatürde yer alan eserler ve Osmanlı arşiv belgelerinden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elçi, İran, Kaçar Hanedanı, Osmanlı Devleti.

Abstract

The Qajar Dynasty rule in Iran in the late 19th century did not solve the ongoing historical problems between the Ottoman and Iranian empires. Iran attempted to establish a political front with the Kurdish leaders, especially for political dominance in the Baghdad region, which was under the Ottoman rule, and establish its authority in bordering regions. After the first quarter of the 19th century, the increasing problems experienced by merchants, tribes, and Iranian pilgrims and visitors that appended to the Baghdad problem led to significant disagreements between the Ottoman and Iranian states. During these problems, both states attempted to solve the problems via interim envoys since the beginning of the disagreements. The remedies or the obstacles introduced by the interim envoys, including those who were not diplomats, directly affected the relations of these states. In the first half of the 19th century, the diplomatic relations were conducted through interim envoys before the states permanent embassies in the capitals of each other, and the this present study focuses on the efforts of these envoys to solve the political crises between the Ottoman Empire and Iran referring to the Iranian/Turkish chronicles, Ottoman archives and secondary literature.

Keywords: Envoy, Iran, Ottoman Empire, Qajar Dynasty.

* This paper was based on the online proceeding presented at the 1st International Conference of Iranian Studies organized in June 15-18, 2023, and improved with new findings and recent research.

Introduction

The Qajar Dynasty, who seized power after they ended the rule of the Zend Dynasty in Iran in 1795, remained in power until 1925. Agha Muhammed Khan, the first Qajar shah, moved the state capital to Tehran and took some steps to establish political unity within a short time. Fath-Ali Shah, who succeeded Agha Muhammed after his death shortly after he came to power, tried to strengthen the rule of the Qajar Dynasty and ensure political unity, like his uncle. His rule that lasted several years was a product of these efforts.

Political and diplomatic relations between the Ottoman and Iranian dynasties had started under the Safavid rule in Iran.¹ When Fath-Ali Shah came to power in Iran, Selim III reigned in the Ottoman Empire. During his long reign, Fath-Ali Shah conducted diplomatic relations with Mustafa IV for a short time and mostly with Mahmud II.² For the Ottoman and Iranian states, these relations were mainly underlined by political disagreements. These tense relations were due to the authoritarian policies that both states adopted in Iraq, sectarian concerns, and the political power struggle in the east. Since the outcomes of these policies affected the subjects of both states, especially in terms of trade, both attempted to find solutions to these problems by exchanging of envoys. Even though those who participated in diplomatic efforts and related officials were considered envoys, they were recorded as "charge d'affaires, middle envoys, undersecretaries, executive managers, and consorts" since they were labeled as such by their states. These so-called diplomats were mainly military personnel or scholars. These individuals were generally referred to as interim envoys, because, up to a certain time, there were no professional permanent envoys in both the Ottoman and Iranian empires. It was reported that the first interim envoy sent by the Ottoman Empire to Iran in 1810 was Yasincizade Abdulvehhab Efendi, who was the first Ottoman ambassador in contemporary sense.³ Then, in 1835, Sahaflar Şeyhizade Mehmed Assad Efendi, who was an Anatolian Military Judge, was appointed to Iran as an envoy.⁴ Then, Sarim Efendi, the former Undersecretary of the Grand Vizier, was appointed as an interim envoy.⁵ Furthermore, another important development of the period was the appointment of the first permanent mission of the Ottoman Empire in Iran on February 14, 1840, which was called "Tabriz Trade Consulate".⁶ Ottoman Embassy in Tehran was inaugurated on June 12, 1848, and the first appointed diplomatic envoy was Ali Namık Bey, Trade Consul of Tabriz, with the title of charge d'affaires. Subsequently, Mustafa Sami Bey, who was an interim envoy but enjoyed the title of ambassador, was assigned to Tehran in 1849. In 1851, he became the first permanent Ottoman Ambassador to Tehran.⁷ Iran acted based on the principle of reciprocity after Ottomans appointed a permanent ambassador to Iran, and

¹ Ahmet Acar, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliğinin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, p. 64.

² Eralp Yaşar Azap, "XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Derin Bir Krizin Tahlili: Tüccar Malları ve Alacak Meselesi", *İran Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 2022, p. 65.

³ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968, p. 206.

⁴ Ziya Yılmaz, "Esad Efendi Sahaflar Şeyhizade", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Volume: 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, p. 342.

⁵ Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Tarihi Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, p. 287.

⁶ Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Tarihi Gelişimi: Hariciye Nezareti*, p. 287.

⁷ Ahmet Acar, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliğinin Kuruluşu*, pp. 99, 101, 174.

appointed its first permanent ambassador, Hacı Mirza Ahmed Han-ı Hoyi to Istanbul in 1851.⁸ However, Iran only constructed a building for the embassy in Istanbul later on after several buildings were rented.⁹

The study thematically aimed at classifying the Iranian-Ottoman problems from the early 19th century to 1851, when both nations appointed mutual envoys to corresponding capitals, and investigate the solution efforts of interim envoys. Thus, the categorical themes were determined as political, religious and border problems.

The Efforts of Interim Envoys to Solve Political and Religious Problems

At early 19th century, Fath-Ali Shah, who was the nephew of Agha Muhammed Khan, fought with Russians in the Caucasus and competed with France and the UK in the region against the Russians. Russians desired to confine Iran to a narrow basin by expanding their Caucasian borders, and Iran employed all political mechanisms, including war, to continue its influence in the region.¹⁰ The efforts of Iran, which struggled with three great powers, to conspire with all parties against the others to benefit from the conflicts between those proved to be beneficial in preserving the territorial integrity of the Iranian State. The first significant development that led to the first conflict between the Ottoman and Iranian states in early 19th century was the raid on Karbala by the Wahhabis (1802). In this raid, Hussein's office was destroyed, and his treasure was stolen.¹¹ Several Iranian pilgrims were killed in this region, which was considered sacred by Shiites, and Fath-Ali Shah initiated an expedition to Haas and Najd regions.¹² Ottomans tried to calm the tensions, leading to a major milestone in the strict policies of Iran in the region.

After these developments in Karbala, Iran declared war to Russia, which lasted for thirteen years. During this period, Iranian politics over the Ottoman Empire partly included tensions and partly efforts to establish an alliance. As Iran tried to force Caucasian khans to remain in political unity with Iran, it required the assistance of the Ottoman S. Iranian Crown Prince Abbas Mirza, who tried to contain Iranian political refugee movements to Ottoman Empire, desired to collaborate with Ottoman pashas in border regions. Ottoman pashas refrained from supporting Iran, a second major political tension emerged. Ali Khan, Iranian ambassador to Ottoman Empire, demanded the repatriation of the fugitive Hoy Khan Cafer Kulu, and refusal of all other refugees.¹³ Due to undiplomatic actions of Ambassador Ali Khan, the Ottoman Empire persevered and did not return Iranian refugees, further increasing the tensions.¹⁴

⁸ Behmen Hoseyinpoor, *Haterat-ı Serkonsol-i Comhori-i İslami-i İran der İstanbul*, Merkez-i Çap ve Entesharat-ı Vezaret-i Umur-ı Hariciye, Tahran 1387, p. 83; *Gozide-i Esnad-ı Siyasi-i İran ve Osmani Dovre-i Kacariye (1211-1270)*, Vezaret-i Harice Defter-i Motelaat ve Beynolmileli, Tahran 1369, p. 83.

⁹ Han Melik Sasani, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, (Çev: Hakkı Uygur), Klasik Yayınlar, İstanbul 2006, p. 7.

¹⁰ Özgür Türker, *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 138.

¹¹ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahse'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, p. 34.

¹² Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler (1744-1819)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, pp. 137-138.

¹³ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2009, p. 113.

¹⁴ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, p. 114.

These attitudes of Ambassador Ali Khan that provoked the tensions, and problems in Ottoman-Iranian relations necessitated the Ottoman Empire to develop a policy of negotiation with Iran in relation to the regional affairs as Russo-Iranian war continued. Because the reflections of the political ambitions of the United Kingdom, France and Russia in Iran directly affected the Ottoman Empire. France attempted to form a political and military alliance with Iran, and desired the same from the Ottoman Empire. Thus, the Ottoman Empire appointed Seyyid Mehmed Refi Efendi, who has qualifications in terms of political and diplomatic, to Iran.¹⁵ Refi Efendi died in 1809, leaving an exemplary tradition of diplomacy behind and a manifesto to the palace that detailed his meetings in Iran during 1807.¹⁶ Similarly, Iran appointed Hacı İbrahim Efendi as an envoy to carry out the negotiations with the Ottoman Empire.¹⁷ The main objective for the appointment of İbrahim Efendi was to ensure cooperation between the two states act together towards their enemies and allies.¹⁸ Later, Iran also appointed Asker Khan as an envoy to the Ottoman Empire.¹⁹ Although the construct of Refi Efendi's ambassadorship was stated as the improvement of the relations with Iran in the official Ottoman correspondence,²⁰ as mentioned above, the main objective of France was to achieve a triple alliance. However, Refi Efendi's efforts in Iran were against this alliance. Refi Efendi's efforts in Iran led to the failure of this alliance due to the problems between France and Ottoman Empire after the French invasion of Egypt and his distrust in France.²¹

Another important issue negotiated by Refi Efendi in Iran was the Iraqi problems. Due to the disagreements between Baghdad Governor Ali Pasha and Baban Sanjak Governor Abdurrahman Pasha, Iran intervened in the affairs of the region, and Ali Pasha declared war to Iran without consulting the capital. The independent behavior of Mamluk governors without consulting the capital and the disagreements between the governor of Baban sanjak, a fief administration, and provincial governors, sustained these problems until the centralization of the government by Mahmud II.²² Refi Efendi could have contributed to the solution of these problems during his negotiations with Iran.²³ Both states distanced themselves from the policies adopted by the French, and after the Ottoman Empire signed the Treaty of Sultaniye Castle with the British in 1809, Iran appointed Abul Hasan to Istanbul to closely monitor the

¹⁵ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, p. 204.

¹⁶ Filiz Güney, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2005, p. 67.

¹⁷ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, p. 138.

¹⁸ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun (HAT)*. Dosya No: 797, Gömlek No: 36963, H. 29.12.1222 (27.02.1808).

¹⁹ Fahri Maden, "Mehmed Refi Efendi'nin İran Elçiliği", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti*, (Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, p. 440.

²⁰ İsmail Safa Üstün, "Osmanlı Sefaretnameleri ve İran'a Sefaretle Giden Refi' Efendi'nin İki Sefaretnamesi (1222/1807), *İslam Tarihinin Problemleri Kolokyumu*, 2008, p. 83.

²¹ Fahri Maden, "Mehmed Refi Efendi'nin İran Elçiliği", p. 440.

²² Süheyla Yenidünya Gürgeç, *Devletin Kahyası Sultanın Efendisi Mehmed Said Haled Efendi*, Dergâh Yayınları, Ankara 2018, p. 205.

²³ İsmail Safa Üstün, "Osmanlı Sefaretnameleri ve İran'a Sefaretle Giden Refi' Efendi'nin İki Sefaretnamesi (1222/1807), p. 88.

developments.²⁴ Subsequently, Iran established good political and military relations with the UK and ended French influence on Iran.²⁵

Ottomans hoped that the problems between the two states in the Baghdad be resolved with the efforts of Yasincizade Abdülvehhab Efendi, who was appointed as an envoy to Iran in 1810. Abdülvehhab Efendi's appointment turned into establishment of an embassy, similar to the appointment of Refi Efendi. Abdülvehhab Efendi, who was a scholar and would become the sheikh al-Islam later on, was greeted with respect in Iran. While he was on his way from Istanbul, gifts were sent to Iran.²⁶ The real demand of Iran was the appointment of the governors of Deir ez-Zor after consulting Iran, due to the actions of Baghdad governors that displeased Iran. In return, the Ottomans wanted to ensure that the corrupt pashas were not supported by Iran.²⁷ Furthermore, Iran officially desired an alliance with the Ottoman Empire against Russia, with whom they were at war at that time.²⁸ However, the Bucharest Treaty signed by the Ottoman Empire and Russia in 1812 to end the Russo-Ottoman war, and the treaty clause that assigned the role of an mediator to the Ottoman Empire in the problems between Iran and Russia reversed the efforts of the envoys appointed to Iran.²⁹ Abdülvehhab Efendi reported that this attitude of Russia, which signed peace treaties with both states, concerned the Iranians.³⁰

Image 1: Yasincizâde Abdülvehhab Efendi³¹

²⁴ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, p. 156.

²⁵ Abdorreza Hoşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran ez İbtida-yı Dovran-ı Safeviye ta Payan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cehani (1500-1945)*, Entesharat-ı Emir Kebir, Tahran 1355, p. 208.

²⁶ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Hariciye (C. HR.)*, Dosya No: 106, Gömlek No: 5266, 11. 09. 1225 (10.10.1810).

²⁷ Cahit Bilim, "Elçi, M. Seyid Abdülvahab Efendi, Yazar, Sefaret Tercümanı Bozoklu Osman Şakir Efendi Musavver İran Sefaretnamesi, *OTAM*, 13, p. 267.

²⁸ BOA, *HAT.*, D. 1, G. 25, 29. 12. 1226 (14.01.1812).

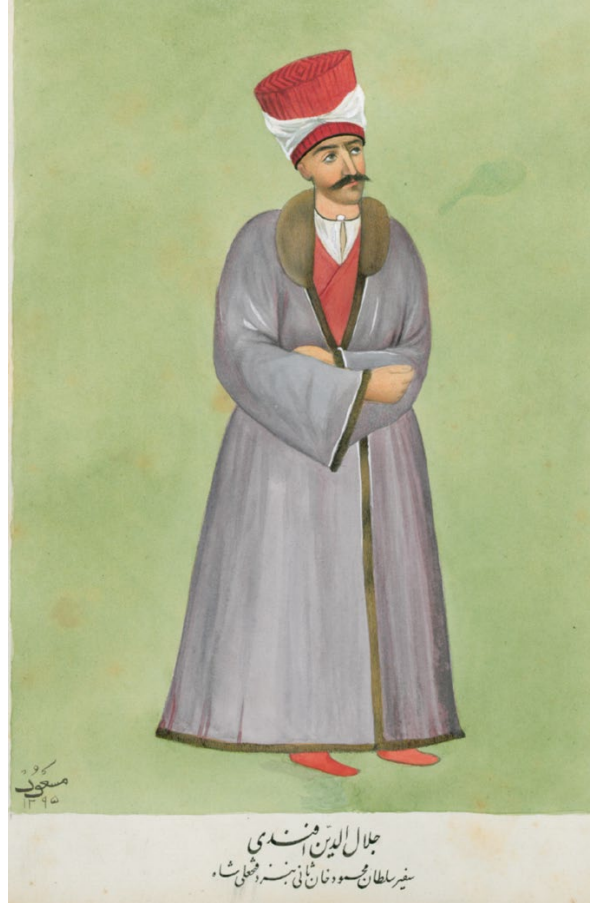
²⁹ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Muahedeler (MHD)*, Dosya No: 20, (16.05.1812).

³⁰ BOA, *HAT.*, D. 282, G. 16833-A, 05.10.1227 (12.10.1812).

³¹ Mehmed Tahir Münif Paşa, *Feth Ali Şah Zamanında İran'daki Osmanlı Sefaret Erkanının Resimlerini Havidir*, 1295.

Due to the failure of the Iranian efforts to enter an alliance with the Ottoman Empire against Russia, Iran started to plunder the Ottoman lands in the Baban region with long-standing problems. The Ottoman Empire appointed Celaleddin Efendi as an envoy following Abdülvehhab Efendi, to solve these problems, but could not achieve a positive outcome due to his strict attitude. In fact, the most important factor behind this attitude was the closure of the door of negotiation by the Crown Prince Abbas Mirza.³² Due to Iran's negative attitudes towards the Ottoman Empire, Celaleddin Efendi considered it unnecessary to appoint an envoy to this country. This idea by Celaleddin Efendi affected Mahmud II, and the latter stated that an ordinary Tatar should be assigned to the Iranian envoy instead of a guide.³³ The envoy Celaleddin Efendi, who was assigned by the Ottoman Empire to solve the problems associated with Baghdad, could not achieve a positive outcome both due to the unwillingness to negotiate attitude of Iran and himself.³⁴ Similarly, Iranian envoy Nasrullah Han, who was appointed to Istanbul after Celaleddin Efendi and stayed for a while, failed to normalize relations.³⁵

Image 2: Celaleddin Efendi³⁶

³² BOA, *HAT.*, D. 803, G. 37118-B, 09.10.1228 (5.10.1813).

³³ BOA, *HAT.*, D. 795, G. 36882, 29.12.1228 (23.12.1813).

³⁴ BOA, *HAT.*, D. 803, G. 37119-L, 24.08.1229 (11.08.1814).

³⁵ BOA, *HAT.*, D. 1, G. 18, 29.12.1230 (2.12.1815); BOA, *C. HR.*, D. 127, G. 6306, 03.08.1227 (12.08.1812).

³⁶ Mehmed Tahir Münif Paşa, *Feth Ali Şah Zamanında İran'daki Osmanlı Sefaret Erkanının Resimlerini Havidir.*

Tensions between two states continued until 1818. To end the tensions, Iran appointed Muhibb Ali Khan to Istanbul as an envoy in 1818. The Ottoman Empire the Iranian Ambassador Muhibb Ali Khan in diplomatic courtesy and to arrange the relations.³⁷ Iran initially appointed the envoy as a sign of goodwill, and he was accompanied by an elephant as a gift. Although this gift, which was not a usual diplomatic move, was welcomed by the Ottoman Empire, but the events that conspired after the arrival of the elephant led to its exile from Istanbul to Edirne. Cevdet Pasha noted the following on these events:

The Iranian State even sent a huge elephant to Dersaadet, along with the appointment of Muhibb Ali Khan as the ambassador, to resolve the coldness, natural due to these kinds of treatments. Muhibb Ali Khan arrived in late spring and brought a large elephant called Madmoudi. It was transferred with difficulty onto a wooden raft at Öküz Harbor near Uskudar and transported to Vezir Pier in Istanbul, and from there, to the Fildamı reserved for elephants next to Obelisk at Square, and stayed there for a long while, it was a new entertainment for Istanbulites, every day they thanked and enjoyed the elephant, and many came to watch the elephant and crowded the area; however, certain bad things happened after the arrival of the elephant. Meanwhile, as several were exiled rightly or wrongly, the elephant was exiled to Edirne to prevent gossip...³⁸

When Muhibb Ali Khan appeared before Mahmud II, he requested the alliance that could not be established against Russia before, to end the mistreatment of Iranian pilgrims in Hejaz, and the levy of similar taxes to Iranian merchants and other Muslim merchants. In return, the Ottoman State conveyed to the envoy that Iran should not interfere in Baban sanjak. Furthermore, Iran had to repair the destroyed Satmanis Castle on the Ottoman border.³⁹ Although both parties agreed on all these verbal demands, which were communicated meticulously by Muhibb Ali Khan, all efforts were in vain due to the tensions between Iranian Prince Mohammad Ali Mirza Dowlatshah and Baghdad Governor Davud Pasha, and none of the necessary steps were taken.⁴⁰ Subsequently, the Ottoman Empire appointed Chief of Military Cabinet Süleyman Efendi to Baghdad in 1820 to prevent potential military operations of Iranian Prince Mohammed Ali Mirza and normalize the relations.⁴¹ However, these efforts of the Ottoman Empire to preserve its territorial integrity were not reciprocated, which led to a three-year war.

Iran started to attack the Ottoman lands on the Eastern and Baghdad borders in 1820. During the war that lasted for three years, several Iranian envoys held talks with Ottoman counterparts mainly to end the war. The Iranian envoy Agha Mustafa, who arrived at Istanbul at the start of the war, conveyed his demands to the Ottoman Empire with a diplomatic style that emphasized Iran's military superiority to make it clear that the war would not stop unless the specified conditions were met. These conditions included safe entry of Iranian pilgrims into

³⁷ BOA, *HAT.*, D. 795, G. 36900, 29.12.1233 (30.10.1818); BOA, *HAT.*, D. 798, G. 37022, 29.12.1233 (30.10.1818); BOA, *HAT.*, D. 799, G. 37052, 29.12.1232 (9.11.1817).

³⁸ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. X, (Haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu). Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları, Ankara 2017, pp. 2980, 2981; Şanizâde Mehmed Ataulлах Efendi, *Şanizâde Târihi*, C. II., (Haz. Ziya Yılmaz), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, p. 814.

³⁹ Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. V., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, p. 2867; BOA, *C. HR.*, D. 49, G. 2422, 29.09.1233 (2.08.1818).

⁴⁰ BOA, *HAT.*, D. 796, G. 36953-B, 23.01.1235 (11.11.1819).

⁴¹ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, p. 275.

Ottoman lands, and the return of the Kurdish tribes to Iranian lands.⁴² Similarly, Iran specially commissioned Muhammed Ali Bey in 1821 to change the attitude of the Ottoman pashas on the eastern border, which he considered a reason for war.⁴³ However, the Ottoman pashas who served in the east did not change their attitude but sent envoys, who lacked diplomatic formation, as ambassadors to persuade Iran, leading to the prolongation of the issues for a long time.⁴⁴

The war, which started with Iranian attacks, ended with a peace due to the mediation of the UK and the cholera epidemic in the Iranian army in 1823.⁴⁵ Both Crown Prince Abbas Mirza and Iranian Shah Fath-Ali appointed several envoys to Ottoman Empire to end the war. Fath-Ali Shah appointed Iranian chronicler Muhammed Sadik to meet with Baghdad Governor Davud Pasha and to eliminate the issues in Baghdad that lasted for several years. Although negotiations were held for the return of the Najaf treasure stolen in the 1802 Wahhabi raid and to ensure safe practice of Iranian religion, the efforts were in vain.⁴⁶ However, the envoy Mirza Haji Kasım, appointed by Abbas Mirza to Erzurum, and Hicabizade Hüseyin Efendi, appointed by the Ottoman Empire to Tabriz, succeeded to end the conflicts and played a role in the road to peace.⁴⁷ After the exchange of envoys, although Mirza Taki, appointed as an envoy to Ottoman Empire by Iran could not manage the process well, Mirza Muhammed Ali Ashtiani, who was later appointed as an executive,⁴⁸ became the most important figure in the establishment of peace with the Ottoman Empire. Also, the goods captured from Iranian merchants during the war were returned to their owners via the Iranian envoy Kasım Khan.⁴⁹

One of the important political development that required exchange of envoys between the Ottoman and Iranian states was the enthronement of Muhammad Shah, the grandson of Fath-Ali Shah 1834. Iran sent an envoy to the Ottoman Empire, who was not a scholar but a commoner, to report this important event rather than an issue. Hudadad Khan, who was appointed to personally convey the news to the Ottoman Empire, arrived at Istanbul on 26 June 1835.⁵⁰ The arrival of Hudadad Khan in Istanbul could be described as a regular visit of an envoy for the first time after the problems experienced since the turn of the century. The way Hudadad Khan was greeted in Istanbul and the interest he received in the Ottoman Empire were beyond the regular diplomatic courtesy and protocol. Hudadad Khan was hosted at Hashim Agha's mansion in Istanbul. He presented his manifest to Mahmud II. The latter prioritized this appointment and ordered a great feast in his honor. The feast featured singers, folk songs and acrobats, and

⁴² Abdorrezzak Big Dunbuli, *Measir-i Soltaniye Tarih-i Cengha-yı Evvel-i İran ve Rus be Zamime Tarih-i Cengha-yı Dovre-i Dovvom ez Tarih-i Zolkarneyn*, Rozname-i İran, Tahran 1383, p. 459.

⁴³ BOA, HAT., D. 816, G. 37293-C.

⁴⁴ Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, p. 146.

⁴⁵ Eralp Yaşar Azap, *Şah Mat 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023, pp. 288, 289.

⁴⁶ Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasiri Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Feth Ali Şah*, Tahran 1380, pp. 7804, 7805.

⁴⁷ Yahya Kalantari, *Feth Ali Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Son Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1976, p. 156.

⁴⁸ Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmaz), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2000, p. 229.

⁴⁹ Eralp Yaşar Azap, "XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Derin Bir Krizin Tahlili: Tüccar Malları ve Alacak Meselesi", p. 72.

⁵⁰ Faik Reşit Unat, "Hüseyin Paşa'nın İran Elçisi Hudadad Han Hakkında Bir Arz Tezkeresi", *Tarih Vesikaları*, (5)1, 1942, p. 369.

Hudadad Khan stayed in Istanbul for about a year. Before his return to Iran in 1836, he was accepted into the presence of Mahmud II and awarded with a jeweled badge of honor, and in return he gifted the odes he composed for the Sultan.⁵¹ The style of Hudadad Khan, was based on the praises for Mahmud II. Hudadad Khan mentioned the extraordinary nature of both the Ottoman army and the Sultan's administration,⁵² inciting the love of his counterparts. These traits of Hudadad Khan, which were personal and raised the relations to a next level, also had diplomatic repercussions in the Ottoman Empire. The Ottoman Empire appointed Assad Efendi as an envoy to respond to the diplomatic gesture of Iran.⁵³

Before and after Esad Efendi's appointment to Iran, the internal turmoil in Iran due to the opposition of the princes to the new shah, Mohammed, led to a struggle for the throne until these princes took refuge in the Ottoman. This greatly dissipated the newly established good Ottoman-Iranian relations. Several Iranian princes remained in Ottoman regions, especially in Istanbul, and Iran protested these acts via its envoy in Istanbul, which was contrary to bilateral agreements. Iranian envoy Mirza Cafer Khan sent letters to the Ottoman authorities, but did not accomplish any outcome, and the crisis was once more significant in Ottoman-Iranian relations.⁵⁴ Similarly, Mirza Cafer Khan's efforts to resolve the issues such as the continuance of the problems associated with the tribes and monetary demands for the burial of Iranians in Baghdad region did not resolve these problems for a long time.⁵⁵

The Efforts of Interim Envoys to Solve Border Problems

One of the problems that Ottoman Empire experienced in the first half of the 19th century was the inability to establish a concrete borderline between the countries. Historically, the borders have been determined based on castles, and exact border lines had remained uncertain for years due to Iranian attacks on the Baghdad region and other eastern Ottoman lands. These uncertainties became prevalent after the First Erzurum Treaty, when Iran did not return the lands that it had to according to the treaty. During the war, Iran had captured several castles in Van and Hakkari, but did not withdraw, and violated treaty conditions. The continued Iranian occupation of several Ottoman castles between 1823 and 1826 was noticed by Galib Pasha, who was the governor of Erzurum. Galib Pasha, informed Istanbul to settle the issue after discussing the situation with the Iranian envoy Mirza Fazlullah.⁵⁶ The Ottoman Empire sent an envoy to Iranian Crown Prince Abbas Mirza, who refused to surrender the castles, to ensure the delivery of the castles with a separate protocol.⁵⁷ However, Iran continued to resist the execution of its treaty obligations. On the other hand, the Ottoman Empire preferred not to surrender certain castles that it was supposed to surrender due to the Russo-Iranian war that started in 1826.⁵⁸

⁵¹ Faik Reşit Unat, "Hüsrev Paşa'nın İran Elçisi Hudadad Han Hakkında Bir Arz Tezkeresi", p. 370; BOA, *HAT.*, D. 835, G. 37674, 29.12.1251 (16.04.1836); BOA, *HAT.*, D. 804, G. 37136, 29.12.1253 (26.03.1838); BOA, *HAT.*, D. 835, G. 37690-2, 29.12.1250 (28.04.1835); BOA, *HAT.*, D. 804, G. 37139, 29.12.1251 (16.04.1836); BOA, *HAT.*, D. 804, G. 37144, 29.12.1251 (16.04.1836).

⁵² Faik Reşit Unat, "Hüsrev Paşa'nın İran Elçisi Hudadad Han Hakkında Bir Arz Tezkeresi", p. 372.

⁵³ Ziya Yılmaz, "Esad Efendi Sahaflar Şeyhizade", p. 342.

⁵⁴ BOA, *HAT.*, D. 806, G. 37158-B, 04.03.1254 (28.05.1838).

⁵⁵ BOA, *HAT.*, D. 1421, G. 58089, 15.09.1253 (13.12.1837); BOA, *C.HR.*, D. 88, G. 4360, 29.01.1254 (24.04.1838).

⁵⁶ BOA, *HAT.*, D. 772, G. 36215, 03.05.1242 (03.12.1826).

⁵⁷ BOA, *HAT.*, D. 1315, G. 51269-A, 29.12.1250 (28.04.1835).

⁵⁸ BOA, *HAT.*, D. 1091, G. 44307, 09.11.1243 (23.05.1828).

This preference and the resistance of Iran transferred the border issues into the 20th century, preventing the delivery of certain castles for many years.

As the issue of the castles on the eastern border of the Ottoman Empire could not be resolved despite the efforts of the envoys, another important problem arose about the borders and territorial integrity of the Ottoman Empire in the Baghdad region. The Ottoman Empire was disturbed by the domination of the Mamluks in Baghdad and the independent behavior of Kurdish chiefs in the Baban region. Both the Ottoman Empire and Iran had a common approach, especially against the Mamluk governors. The Ottoman Empire ended the Mamluk rule in the region in alliance with Iran in 1831 and eliminated a long-standing problem in bilateral relations.⁵⁹ However, this development led to new problems for the Ottoman Empire in Baghdad. In 1835, the attack of the Kurdish chiefs on the eastern border castles led to new tensions in bilateral relations. In 1837, Ali Rıza Pasha, who was appointed as Baghdad governor after Davud Pasha, attacked Khorramshahr,⁶⁰ leading to a new war.

Iran appointed Mirza Cafer Khan to Ottoman Empire as an envoy to reduce the tensions that turned into a military conflict.⁶¹ Due to the strain of the tensions between the tribes on the relations, the Iranian Ambassador Cafer Han arrived at Erzurum and negotiated a solution for a while. Then, Cafer Han went to Istanbul and presented his arguments about the issues with the Ottoman Empire to the bureaucrats. According to Iran, the most significant issue was the unrest of the tribes, which should be resolved urgently.⁶² Due to Cafer Khan's efforts, the Ottoman Empire appointed Sarim Efendi to Iran in 1839 to solve these issues. However, the Sarim Efendi's appointment without comprehensive negotiation instructions led to a difficult situation for the envoy in Iran.⁶³ Furthermore, the damages induced by the border violations of the Djalili tribes led to an increase in tensions.

The meetings held by the Ottoman envoy Sarim Efendi in Iran revealed several potential issues. Iran presented a fourteen-item list of demands to Sarim Efendi and gave the Ottoman Empire a certain time to resolve these problems. The problems mainly included border problems induced by tribes.⁶⁴ However, the aim of the Ottoman Empire was to gain time due to the Egyptian problem. In 1841, Iran continued to interfere in the appointment of governors to Baghdad, an ever-existing bilateral problem, and invaded Ottoman lands. Similarly, the next year, Iran demanded that the tribe issue should be resolved with the efforts of the Iranian Charge d'affaires Mohammed Khan, who negotiated with Sarim Efendi before.⁶⁵ As the long-standing political tensions between the two states turned into a war, Russia and the UK tried to mediate the redefinition of the Turco-Iranian border. Iran accepted that its long-standing military and political intervention in Sulaymaniyah was a mistake and accepted to participate in a border conference in Erzurum, initiating the diplomatic process that led to the 2nd Erzurum Treaty.⁶⁶

⁵⁹ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, p. 93.

⁶⁰ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, p. 93.

⁶¹ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, p. 397.

⁶² Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, p. 400.

⁶³ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, p. 25.

⁶⁴ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, p. 29.

⁶⁵ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, p. 43.

⁶⁶ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, p. 99.

The Ottoman Empire prioritized the efforts under the mediation and supervision of the UK and Russia. Because the person who would execute the negotiations should have diplomatic experience and defend the rights of the Ottoman Empire at the table. Thus, the capitol decided to select either Nafi Efendi, the Minister of the Council of State, or Nuri or Shekip Efendi, members of the highest Ottoman court.⁶⁷ Nafi and Shekip Efendi, were eliminated due to certain reasons, and Nuri Efendi was appointed as the executive negotiator. He was trained at the Imperial Council and was familiar with foreign affairs. The sudden death of Nuri Efendi, who was a previous undersecretary and ambassador in Foreign Ministry, prevented his appointment. Ottoman Empire appointed Enveri Efendi, who was a clerk in the Foreign Office.⁶⁸

Iran's selection was more meticulous than the Ottoman Empire. Mirza Taki Khan, aka Emir Kebir, who was one of the most famous statesmen of the period and who would be appointed as the grand vizier later, was appointed as the Iranian delegate in the commission. The comments of the British members of the commission were interesting about him. According to the British, Mirza Taki Khan was the most interesting among the commission members in Erzurum, and he and his delegation was received with high regards in Erzurum.⁶⁹

Although the report by Enveri Efendi prioritized the reorganization of Ottoman-Iranian border, Iran had other demands. The historical problems such as the repatriation of the refugee princes in the Ottoman Empire, the nationality of the tribes, the determination of the customs duties for the merchants, and the elimination of the negative treatment of the Iranian pilgrims were the issues discussed by the commission.⁷⁰ For the solution of the problems, the information conveyed in the diplomatic reports by Enveri Efendi and Mirza Taki was significant. Because Enveri Efendi shared important anecdotes about his dialogues with Mirza Taki on the issues. On border issues, for example, Enveri Efendi's efforts to prove land ownership based on Sulaymaniyah maps and Mirza Taki's inability to respond to these facts other than just repeating his instructions, as well as Enveri Efendi's efforts about the territorial integrity of the Zuhab sanjak, and Enveri Efendi's efforts about Khorramshahr were significant issues in border negotiations.⁷¹ The 2nd Erzurum Treaty, signed after the efforts of the envoys and under the supervision of the commission member state representatives initiated a map- and measurement-based solution to the border issues.⁷² However, it failed to resolve the border issues between the two states and the solution of these issues was delayed until the next century. After the 2nd Erzurum Treaty, the Ottoman Empire and Iran continued to maintain diplomatic relations through permanent envoys appointed to the two capitals and the embassies in these locations.

Conclusion

The problems experienced between the dynasties that rules the Ottoman and Iranian empires were based on the same factors throughout several centuries. The competition between both states for power in the east and their efforts to achieve superiority over their political rivals

⁶⁷ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, p. 72.

⁶⁸ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, p. 72, 73, 74.

⁶⁹ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, p. 130.

⁷⁰ Şükriye Akdemir, *El-Enveri Seyyid Sadullah'ın İran Sefaretnamesi (1259-1262/1843-1846)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, pp. 12-20.

⁷¹ Şükriye Akdemir, *El-Enveri Seyyid Sadullah'ın İran Sefaretnamesi (1259-1262/1843-1846)*, pp. 14, 16.

⁷² Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, p. 187.

by acquiring more land made it difficult to determine the borders between these nations for many years. Furthermore, the sectarian differences between the two states led to disagreements about the protection of holy sites, pilgrims, and implementation of legal religious norms. Also, the problems experienced by the subjects of both states, especially the Iranians, due to the attitudes of the Ottoman statesmen and custom levies in the regions where Iranians traded led to problems for several years.

The above-mentioned problems led to several wars between Ottomans and Iranians. These wars, the reasons of which were almost similar, continued in the 19th century, and the last war between the two states took place in the first half of the 19th century. Most of the crises experienced before and after this war were induced by the uncertainty of the borders and the Ottoman Empire's disapproval of Iran's approach to the holy sites. Ottoman Empire and Iran tried to solve their problems via interim envoys until the war became a reality. In this period, there was no foreign affairs tradition in the modern sense, and the envoys were generally selected from the military, bureaucrat or scholar classes, and both states could not solve their problems due to the individual attitudes of these envoys. Before the establishment of permanent diplomatic relations in the mid-19th century, the ability of the envoys to solve these issues was as important as the significance of the issues. The envoys appointed by both Iran and the Ottoman Empire until the 2nd Erzurum Treaty tried to solve these problems; however, a permanent solution was not possible due to their inability to master the diplomatic rules of the foreign ministry and lack of negotiation skills. Thus, in the 1830s that could be described as a transitional period before the 2nd Erzurum Treaty, the bureaucratic experiences and qualifications of the envoys appointed to both capitals were relatively superior when compared to the previous years. These interim envoys prevented war during intense border issues between the two states by spending efforts to reach an agreement. During the transition to the permanent diplomatic relations between the two states, during the negotiations in Erzurum, where several problems, primarily border issues, were negotiated, the participants could reach an agreement to solve these issues with the contribution of the British and Russian diplomats.

Bibliography

Archival Documents

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Cevdet Hariciye (C. HR.)

Hatt-ı Hümayun (HAT).

Muahedeler (MHD).

Research

Abdorrezzak Big Dunbuli, *Measir-i Soltaniye Tarih-i Cengha-yı Evvel-i İran ve Rus be Zamime Tarih-i Cengha-yı Dovre-i Dovvom ez Tarih-i Zolkarneyn*, Rozname-i İran, Tahran 1383.

Acar, Ahmet; *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliğinin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

Akdemir, Şükriye; *El-Enveri Seyyid Sadullah'ın İran Sefaretnamesi (1259-1262/1843-1846)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.

Ateş, Sabri; *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

Aykun, İbrahim; *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

Azap, Eralp Yaşar; “XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Derin Bir Krizin Tahlili: Tüccar Malları ve Alacak Meselesi”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 2022, s. 63-84.

Azap, Eralp Yaşar; *Şah Mat 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı (Siyaset-Harekât-Lojistik/Organizasyon)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.

Bilim, Cahit; “Elçi, M. Seyid Abdülvahab Efendi, Yazar, Sefaret Tercümanı Bozoklu Osman Şakir Efendi Musavver İran Sefaretnamesi, *OTAM*, 13, 261-286.

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. X, (Haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu). Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları, Ankara 2017.

Çakmak, Aydın; *Türk Dışişleri Teşkilatının Tarihi Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Çelik, Yüksel; *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Gozide-i Esnad-ı Siyasi-i İran ve Osmani Dovre-i Kacariye (1211-1270), *Vezalet-i Harice Defter-i Motelaat ve Beynolmüleli*, Tahran 1369.

Güner, Selda; *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil: Vehhabi-Suudiler (1744-1819)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Güney, Filiz; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2005.

Hoseyinpoor, Behmen; *Haterat-ı Serkonsol-i Comhori-i İslami-i İran der İstanbul*, Merkez-i Çap ve Entesarat-ı Vezaret-i Umur-ı Hariciye, Tahran 1387.

Kalantari, Yahya; *Feth Ali Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Son Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1976.

Kurşun, Zekeriya; *Necid ve Ahşâ'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Maden, Fahri; “Mehmed Refi Efendi'nin İran Elçiliği”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti*, (Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 421-466.

Mehdevi, Abdorreza Hoşeng; *Tarih-i Revabit-ı Harici-i İran ez İbtida-yı Dovran-ı Safeviye ta Payan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cehani (1500-1945)*, Entesarat-ı Emir Kebir, Tahran 1355.

Mehmed Tahir Münif Paşa, *Feth Ali Şah Zamanında İran'daki Osmanlı Sefaret Erkanının Resimlerini Havidir*, 1295.

Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasiri Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Feth Ali Şah*, Tahran 1380.

Sasani Han Melik; *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, (Çev: Hakkı Uygur), Klasik Yayınlar, İstanbul 2006.

Sertoğlu, Midhat; *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C. V., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmaz), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2000.

Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi, *Şani-zâde Târihi*, C. II., (Haz. Ziya Yılmaz), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Türker, Özgür; *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Uluerler, Sıtkı; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2009.

Unat, Faik Reşit; "Hüsrev Paşa'nın İran Elçisi Hudadad Han Hakkında Bir Arz Tezkeresi", *Tarih Vesikaları*, (5)1, 1942, s. 369-373.

Unat, Faik Reşit; *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968.

Üstün, İsmail Safa; "Osmanlı Sefaretnameleri ve İran'a Sefaretle Giden Refi' Efendi'nin İki Sefaretnamesi (1222/1807)", *İslam Tarihinin Problemleri Kolokiyumu*, 2008, s. 74-90.

Yenidünya Gürgen, Süheyla; *Devletin Kahyası Sultanın Efendisi Mehmed Said Haled Efendi*, Dergâh Yayınları, Ankara 2018.

Yılmaz, Ziya; "Esad Efendi Sahafı Şeyhizade", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 341-345.

OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNDE HALEB VİLAYETİNDE ASKERİ RÜŞDİYE’NİN AÇILMASI VE GELİŞİMİ

*Opening And Development Of Military Rushdiye In Aleppo Province In The
Ottoman Modernization Process*

Songül Yılmaz Derin-Fatih Demirel

Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye-Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi
e-mail: songulyilmazderin@gmail.com-fatihdemirel@uludag.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2721-1989-0000-0002-2098-4786

Near East Historical Review

13/4, October / Ekim 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 05.09.2023
Accepted Date - Kabul Tarihi : 11.09.2023
Pages - Sayfa : 341 - 348

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.72299>

Citation - Atıf : Songül Yılmaz Derin, Fatih Demirel, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Halep Vilayetinde Askeri Rüştiye’nin Açılması Ve Gelişmesi”, *Near East Historical Review*, 13/4, October, 2023, pp. 341 – 348.

OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNDE HALEB VİLAYETİNDE ASKERİ RÜŞDİYE’NİN AÇILMASI VE GELİŞİMİ *

*Opening And Development Of Military Rushdiye In Aleppo Province In
The Ottoman Modernization Process*

Songül Yılmaz Derin-Fatih Demirel

Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye-Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi
e-mail: songulyilmazderin@gmail.com-fatihdemirel@uludag.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2721-1989-0000-0002-2098-4786

Öz

Osmanlı Devleti’nde eğitim alanındaki değişim askeri okullarla başlamıştır. 18. Yüzyılın son çeyreğinde açılan Mühendishaneler ilk örneklerdir. II. Mahmud tarafından açılan Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ve Muzika-i Hümayun orduya tabip, subay ve bando takımı yetiştirmek için tasarlanmışlardır. Adı geçen okullar geliştirilip, birer yüksek öğretim kurumu statüsüne kavuşturulunca o okullardaki derslere hazır öğrenci yetiştirebilmek için hazırlık mahiyetinde askeri idadiler açılmıştır. Ancak, 1845 yılında açılmış olan askeri idadilere giden öğrencilerde yeterlilik problemi ile karşılaşılınca donanımlı askerler yetiştirmek için farklı birtakım arayışlara gidilmiştir. Bu doğrultuda atılan adımlardan birisi de 1875 yılından itibaren askeri idadilere öğrenci hazırlamak üzere askeri rüşdiyelerin açılmaya başlanması olmuştur. Halep Askeri Rüşdiyesi de o çerçevede açılan okullardan birisidir. Çalışmada, ulaşılabilen veriler doğrultusunda Halep Askeri Rüşdiyesi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Askeri Mektepler, Halep Askeri Rüşdiye Mektebi.

Abstract

The change in education in the Ottoman Empire started with military schools. The first examples are engineering workshops opened in the last quarter of the 18th century. II. Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye, and Muzika-i Hümayun, opened by Mahmud, were designed to train doctors, officers, and bands for the army. When the mentioned schools were developed and gained the status of higher education institutions, military high schools were opened to prepare students for the courses in those schools. However, when students attending the military high schools, which were opened in 1845, encountered a qualification problem, different searches were made to train well-equipped soldiers. One of the steps taken in this direction was the opening of military high schools to prepare students for military high schools starting in 1875. Aleppo Military Rushdie is one of the schools opened in that context. In the study, Aleppo Military Rushdie was examined in line with the available data.

Keywords: Aleppo Military Rushdie, Ottoman State, Military Schools

* Bu makale Prof.Dr. Fatih DEMİREL danışmanlığında, Songül YILMAZ DERİN tarafından Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Sosyal Bilimler Eğitimi/ Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Ana Bilim Dalında yapılan Doktora Çalışmasından üretilmiştir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yeni tarz eğitim kurumları ilk olarak askeri alanda açılmıştır. Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun askeriye'nin mühendis ihtiyacını karşılamak üzere açılmışlardır. Sultan II. Mahmud Yeniçeri Ocağını kaldırıp yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı yeni bir ordu kurunca o ordunun tabip ihtiyacını karşılamak için 1827'de Mekteb-i Tıbbiyye'i açtırmıştır. Yeni ordunun subay ihtiyacını karşılamak için de 1834'te Mekteb-i Harbiyye'i kurdurmuştur. Mekteb-i Harbiye ilk on yıl içerisinde önemli bir gelişim göstermiş, ancak subaylık eğitimi açısından istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Tanzimat Dönemi başlarında (1841) mektep komutanı olan Emin Paşa, öğretim programında yaptığı düzenlemelerle okulda verilen eğitimin niteliğini artırmaya çalışmıştır. Emin Paşa öğrencilerin Mekteb-i Harbiyye kabul edilmeden önce hazırlık sınıflarında eğitim almaları gerektiği düşüncesinde olmuştur. Paşa'nın girişimleri sonucunda 1845'te Mekteb-i Harbiye öğretim süresinin 4 yıl olmasına ve Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye adıyla hazırlık okullarının kurulmasına karar verilmiştir. Öğrenim süresi 5 yıl olacak idâdîde eğitimlerini tamamlayanlar sınavla Mekteb-i Harbiyye alınacaklardı. Kararların alınışından sonra, Mekteb-i Harbiye öğrencileri sınava tabi tutulmuşlardır. Aldıkları sonuçlara göre yüksek derecede başarı gösterenler Harbiye, orta derecede başarı gösterenler idâdî, düşük not alanlar ise ihtiyat sınıfı öğrencisi olarak kabul edilmişlerdir. Maçka Kışlası'nda eğitime başlayan idâdî ile askeri liselerin ilk örneği açılmıştır.¹

Askeri idadilerin sayısı zamanla artırılmıştır. Ancak bu defa da öğrencilerin idâdî eğitimine hazır olmamaları problemi ile karşılaşmıştır. İlk örnekleri 1839'da açılmış olan mülkî rüşdiye mekteplerinden mezun olanlar genellikle kalemlerde çalışmayı tercih ettiklerinden askeri idâdîler için bir öğrenci kaynağı oluşturamamışlardır.² Problemi çözmek için 4 yıl süreli olan askeri idâdîlere ihtiyat birinci ve ihtiyat ikinci adlarıyla iki hazırlık sınıfı eklenerek öğrenciler idâdî sınıflarına hazırlanmaya çalışılmıştır. Fakat, çeşitli nedenlerle açılan o hazırlık sınıflarından verim alınamamıştır. İhtiyat sınıfına alınan öğrencilerin ancak yarısı Harbiyenin son sınıfına ulaşabilmiştir.³ Askeri idâdîlere öğrenci hazırlamak için bir diğer teşebbüs 1864 yılında Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye adında bir okulun açılmasıdır. Ancak bu okuldan da beklenen verim alınamamıştır. Nihayetinde, işin kesin çözümü 1875 yılında askeri okulların ilk basamağı olarak askeri rüşdiye mekteplerinin açılması kararı ile sağlanmıştır. İlk etapta İstanbul'da 9 adet askeri rüşdiye mektebi açılmıştır. Okulların taşrada açılması ve yayınlştırılması ise Sultan II. Abdülhamid zamanında gerçekleştirilmiştir.⁴ 20. yüzyıl başlarında İstanbul ve vilayetlerde askeri rüşdiyelerin sayısı 27'ye ulaşmıştır.⁵

Askeri rüşdiyeler kuruluşunda 3 yıl öğretim süreli olarak tasarlanmışlardır. Daha sonra öğretim süresi 4 yıla çıkarılmıştır. Ancak 1897'de yeniden 3 yıla indirilmiştir. 1905 yılında öğretim süresi 5 yıla çıkarılmıştır.⁶

Halep Askeri Rüşdiyesi

Halep Askeri Rüşdiyesi 1885 yılında açılmıştır. Belediyenin mahalli gelirleri ve yardımseverlerin desteğiyle Halep'te bir askeri rüşdiye mektebi açılması için okul binası

¹ İsmail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara, 1991, ss. 54-58

² Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s. 161.

³ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1310, s.179.

⁴ Askeri rüşdiye mektepleri ile ilgili bakınız: Emrah Berkant Patoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Rüşdiyeler*. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), 2018.

⁵ Uğur Ünal, "20. YY Başında Osmanlı Askeri Mektepleri". *Belleten*, 73/267, 2009, s.591, 593.

⁶ Emrah Berkant Patoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Rüşdiyeler*, s. 204, 207, 211, 213.

inşasına başlanmıştır. İnşaat tamamlanma aşamasına geldiğinde açılacak okul için gerekli öğretmenlerin tayin edilerek maaşlarının 1885 yılı bütçesine konulması Halep valisi tarafından istenmiştir. Okulun açılması için ihtiyaç duyulan muallimler ve hizmetliler için aylık 2.500 kuruşa ihtiyaç olduğu hesaplanmıştır. 17 Mayıs 1885 tarihli irade ile ihtiyaç duyulan harcamaların yapılmasına izin verilmiştir⁷.

Kararın akabinde okul eğitim-öğretim faaliyetlerine hemen başlamıştır. Bir müdür ve 6 öğretmenle eğitime başlayan okuldaki muallimlerin çoğunluğu muvazzaf askerlerdir. Yalnızca Arapça ve hüsn-i hatt muallimleri sivildir. Fransızca muallimliği ise münhaldır. Halep Askeri Rüşdiyesinde oldukça ciddi bir kadroyla eğitime başlanmıştır. Riyaziye, lisan, coğrafya, Arapça ve hüsn-i hatt muallimleri ve okul müdüründen başka üç kişiden oluşan dahiliye zabıtları (subay) ilk yılın kadrosunu oluşturmuşlardır⁸. İki yıl sonra eğitim kadrosu genişlemiş, okula resim, Farsça, Kavaid-i Osmani (Türkçe dil bilgisi), İmla-i Türki hocaları atandığı gibi Arapça muallimlerinin sayısı ikiye çıkarılmıştır. Ancak Fransızca hocalığı kadrosu yine boş kalmıştır. Öğrenci sayısındaki artışa paralel olarak okulun dahiliye zabiti sayısı da artırılmıştır⁹. 1895 yılına gelindiğinde, Fransızca, Fransızca güzel yazı, hendese, İslam tarihi, defter tutma usulü, esma-i Türkiye, Türkçe mütalaa dersleri için muallim tayin edilmiştir. Sonraki tarihlerde, hikâye, Türkçe konuşma, Osmanlı elif-bası, Türkçe güzel yazı, ilmihal, tarih, jimnastik, okuma, dersleri için de muallim görevlendirmeleri yapılmıştır.¹⁰ Yukarıdaki veriler, okulun öğretim kadrosunun yanı sıra programı hakkında da bilgi vermektedir.

Halep Askeri Rüşdiyesi 4 yıl süreli bir eğitim kurumu olarak faaliyete geçmiştir. 1887'de dört sınıfta da öğrenci mevcuttur. 1890/1891 yılında Halep Askeri Rüşdiyesinde bir de ihtiyat sınıfı açılmıştır.¹¹ Böylece hazırlık sınıfıyla birlikte öğretim süresi 5 yıla çıkmıştır. 1893/1894'te öğretim süresi toplamda yine 5 yıl olmakla birlikte ibtidâî 2. ve ibtidâî 1. sınıf oluşturulmuştur. Rüşdiye sınıfları ise 3 yıldır.¹² 1902'de ibtidâî sınıfları bire indirilmiştir rüşdiye sınıfları ise 3 yıl olarak devam etmiştir.¹³ 1903 yılında ise rüşdiye sınıfları 4 yıla çıkarılmıştır. İbtidâî sınıfı tek sınıf olarak varlığını korumuştur.¹⁴ 1906'da ibtidâî sınıfı kaldırılarak rüşdiye sınıfları 5 yıl üzerine tertip edilmiştir.¹⁵ Anlaşılabacağı üzere Halep Askeri Rüşdiyesi öğretim süresi hazırlık sınıfları ile birlikte 4 ile 5 yıl arasında değişim göstermiştir.

⁷BOA. İ. DH. 951/75270, 5 Mayıs 1301/17 Mayıs 1885.

⁸ *Salname-i Vilayet-i Halep* [Bundan sonra SVH], 15. Def'a, H.1303/1885-1886, s.142.

⁹ SVH, 16. Def'a, H.1305/1887-1888, s.141.

¹⁰ SVH, 22. Def'a, H.1313/1895-1896, s.144, 145; SVH, 24. Def'a, H. 1314/1896-1897, s. 146, 147; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s.1113; SVH, 34. Def'a, H.1324/1906-1907, s.182-183.

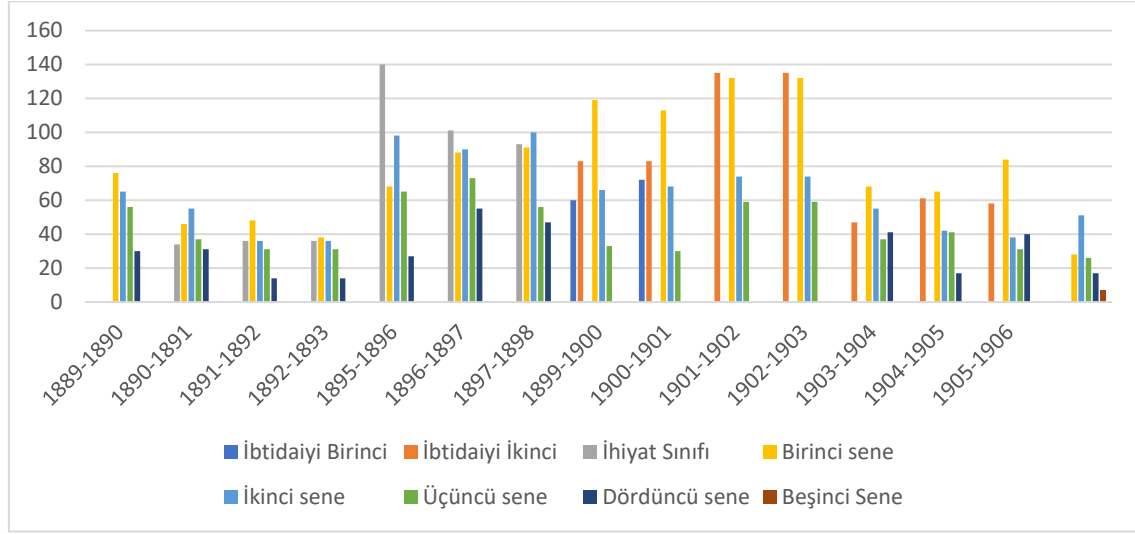
¹¹ SVH, 19. Def'a, H.1308/1890-1891, s.117

¹² SVH, 22. Def'a, H.1311/1893-1894, s.157.

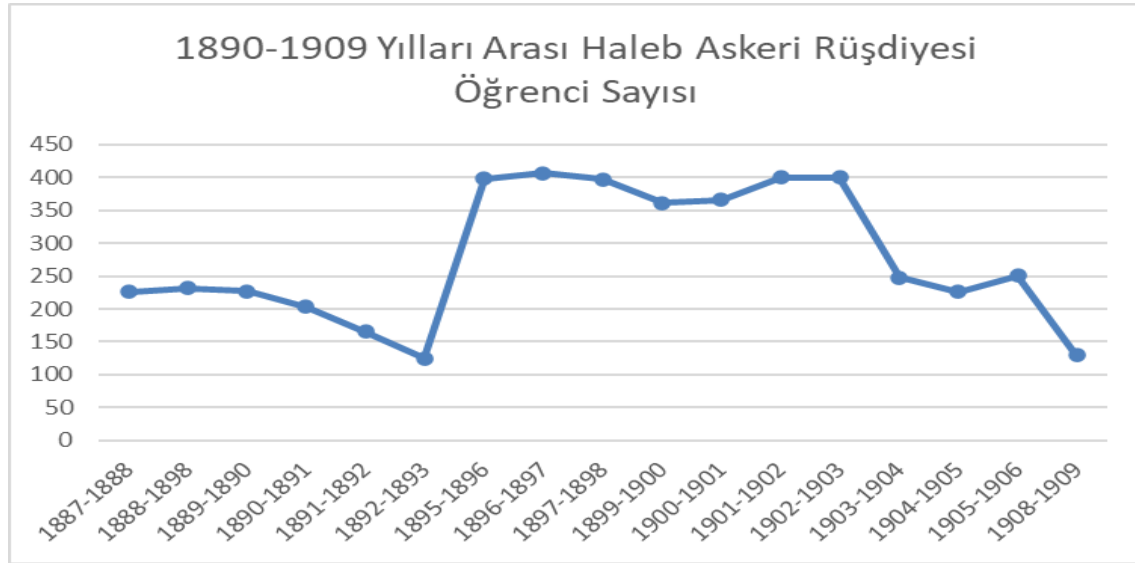
¹³ SVH, 30. Def'a, H.1320/1902, s.178.

¹⁴ SVH, 31. Def'a, H.1321/1903, s. 180

¹⁵ SVH, 34. Def'a, H.1324/1906, s.183.

Grafik 1: Halep Askeri Rüşdiyesi Öğrencilerinin Sınıflara Dağılımı

Kaynak: (SVH,18. Def'a, H.1307/1889-1890, s. 104; SVH, 19. Def'a, H.1308/1890-1891, s.117-118; SVH, 20. Def'a, H. 1309/1891-1892, s. 85; SVH, 21. Def'a, H.1310/1892-1893, s. 152; SVH, 23. Def'a, H.1313/1895-1896, s. 233; SVH, 24. Def'a, H. 1314/1896-1897, s. 146; SVH, 25. Def'a, H.1315/1897-1898, s. 123-133; SNMU, 1316, H.1316/1898-1899, 3.Def'a, s. 1008; SVH, 30. Def'a, H.1320/1902-1903, s. 178; SVH, 31. Def'a, H.1321/1903-1904, s. 180; SVH, 32. Def'a, H.1322/1904-1905, s. 184; SVH, 33. Def'a, H.1323/1905-1906, s. 193)

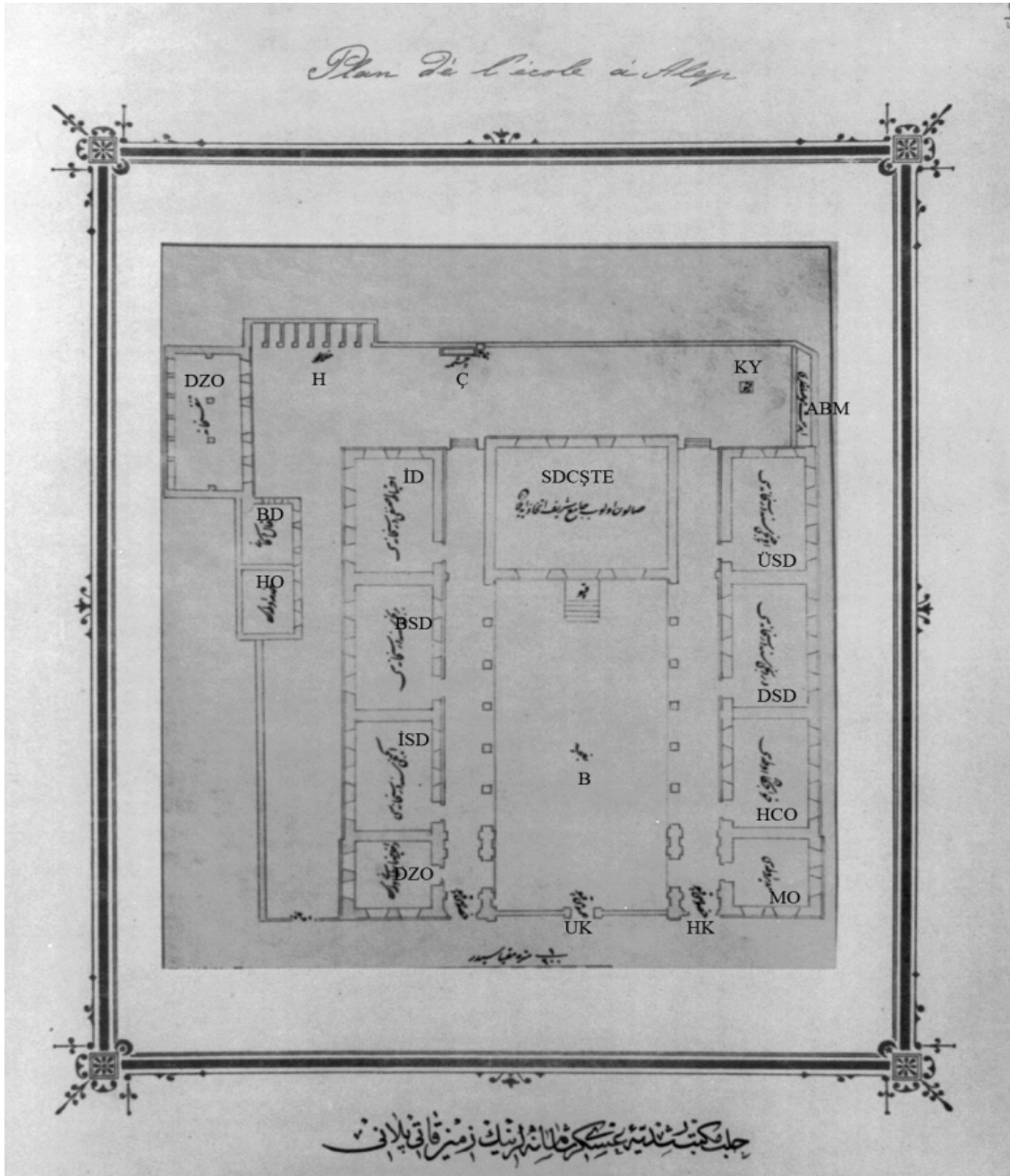
Grafik 2: Halep Askeri Rüşdiyesi Yıllar İtibari ile Öğrenci Sayıları

Kaynak: (SVH,16. Def'a, H.1305/1887-1888, S. 141; SVH,17. Def'a, H.1306/1888-1889, S. 136; SVH,18. Def'a, H.1307/1889-1890, s. 104; SVH, 19. Def'a, H.1308/1890-1891, s.117-118; SVH, 20. Def'a, H. 1309/1891-1892, s. 93; SVH, 21. Def'a, H.1310/1892-1893, s. 178; SVH, 23. Def'a, H.1313/1895-1896, s. 233; SVH, 24. Def'a, H. 1314/1896-1897, s. 123; SVH, 25. Def'a, H.1315/1897-1898, s. 123-133; SNMU, 1316, H.1316/1898-1899, 3. Def'a, s. 1008; SVH, 30. Def'a, H.1320/1902-1903, s. 178; SVH, 31. Def'a, H.1321/1903-1904, s. 180; SVH, 32. Def'a, H.1322/1904-1905, s. 184; SVH, 33. Def'a, H.1323/1905-1906, s. 193; SVH,35. Def'a, H.1326/1908-1909, s. 178).

Yukarıdaki grafik incelendiğinde Halep Askeri Rüşdiyesi öğrenci sayısında azalış ve artışlar dikkati çekmektedir. Öğrenci sayısındaki azalışın en önemli nedeni, üst sınıflara gittikçe azalan sayıda öğrencinin geçebilmesidir. Örneğin 1889 yılında 1. sınıfa alınan 76 öğrenciden

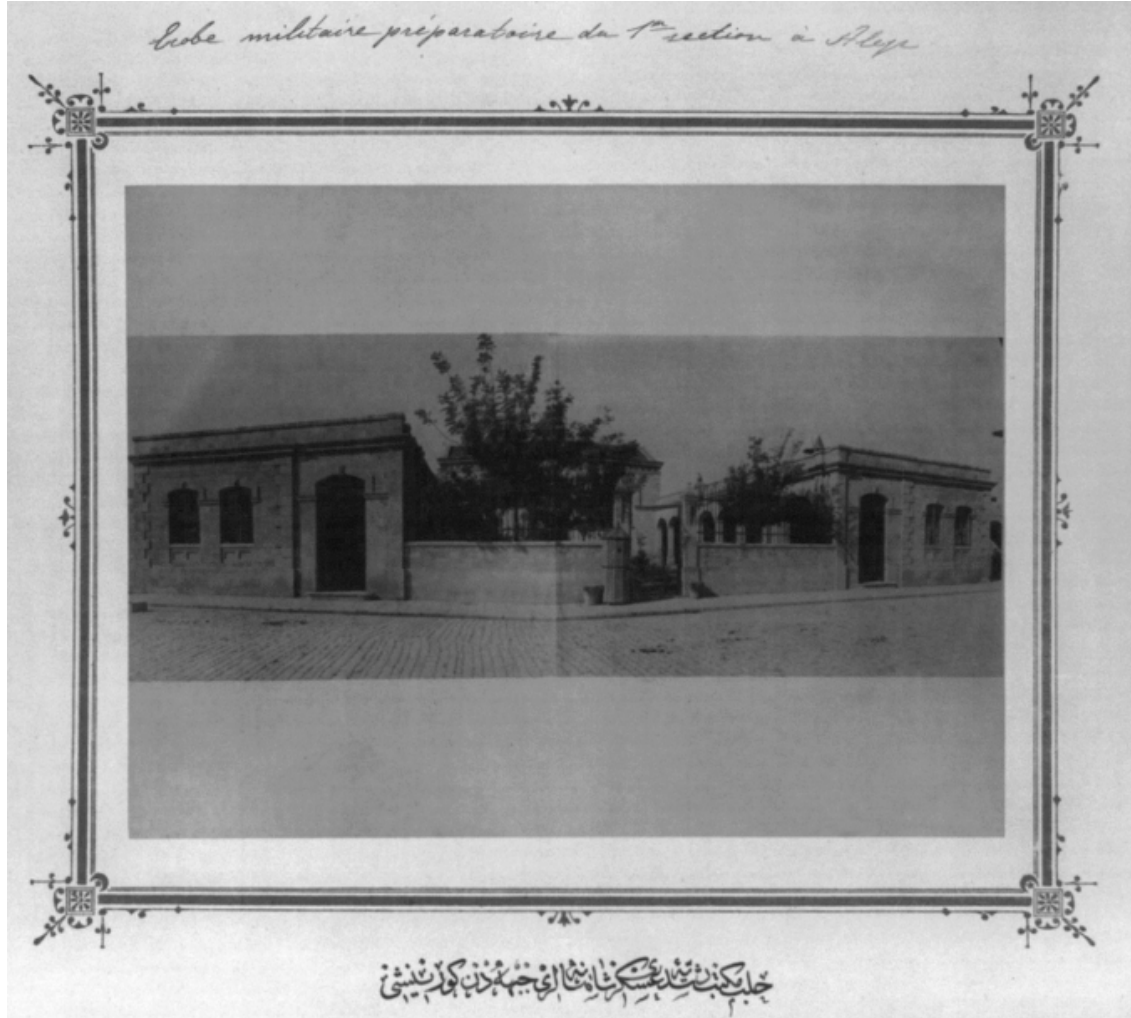
ancak 14'ü 4. yani son sınıfa ulaşabilmiştir. 1895 yılında, öğrenci sayısındaki ani artışın nedeni ise o yıl ihtiyat sınıfına diğer yıllardan farklı olarak 140 öğrencinin alınmasıdır. 1893 yılındaki keskin düşüşün nedeni ise ihtiyat sınıfına önceki yıldan önemli sayıda daha az öğrenci alınması ile yaklaşık 200 öğrencinin sınıfta kalmış olması etkili olmuştur. Anlaşılabacağı üzere daha önce askeri idâdilerde yaşanan öğrencilerin niteliğiyle ilgili problemlerle askeri rüşdiyelerde de karşı karşıya kalınmıştır. Elbette askeri rüşdiyelerin açılış amaçlarından birisi de öğrencilerin idâdî sınıflarına daha hazır ve nitelikli olarak gelmeleri olduğu düşünüldüğünde bu durum normal karşılanmalıdır.

Resim 1: Halep Askeri Rüştîyesi Planı

Plandan anlaşılacağı üzere Halep Askeri Rüşdiye Binası dört ana bölümden oluşmuştur. Bu bölümler revaklı avlu, cami, birbirinden bağımsız iki eğitim bloğundan oluşmaktadır. Servis ile hizmet birimlerinin yer aldığı yapı "L" şeklinde saran bir dış bahçeye sahiptir.¹⁶

Resim 2: Halep Askeri Rüşdiye Binası

Kaynak: Library Of Kongress, Catalog, 9512, no. 40.

Halep Askeri Rüşdiyesi, kesme taş kullanılarak, yerel mimariye uygun, tek katlı olarak inşa edilmiş bir yapıdır.¹⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanındaki modernleşme askeri alanda açılan okullarla başlamıştır. 18. Yüzyılın son çeyreğinde açılan mühendishanelerle başlayan süreç Sultan II. Mahmud'un padişahlığı zamanında Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ile devam etmiştir. Orduya subay yetiştirmek üzere 1834'te eğitime başlanan Mekteb-i Harbiye açılışını takip eden ilk on yılda önemli gelişmeler kat etmiş olsa da gerekli niteliğe sahip öğrencileri okula dahil

¹⁶ Library Of Kongress, Catalog , 9512, no. 39.

¹⁷ A.g.t., s. 222.

edilemediğinden istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu doğrultuda Harbiyeye öğrenci hazırlamak üzere 1845 yılında hazırlık okulu mahiyetinde askeri idâdilerin açılması kararlaştırılmıştır. İdâdilerin açılmasıyla problem tam anlamıyla çözülememiştir. Zira askeri idâdilerde verilen dersler için öğrenci hazırlayacak kurumlar henüz oluşturulamamıştır. Her ne kadar sivil alanda açılmış rüşdiye mektepleri yaygınlaşmışsa da oradan mezun olanların tercihi kalemlerde memur olmak yönünde olmuştur. Çözüm, askeri idâdilere ihtiyat sınıfı adıyla hazırlık sınıfları eklemekte aranmış; ancak bunda da başarılı olunamamıştır. O süreçte Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye adında yine askeri mekteplere hazırlık mahiyetinde bir okul açılmış; fkat yine istenilen sonuç alınamamıştır. Tarihi süreçte kazanılan tecrübe ve çalışmalar sonucunda askeri idâdilere hazırlık okulu olarak Sultan Abdülaziz zamanında, 1875 yılında askeri rüşdiyelerin ilk örnekleri açılmıştır. İstanbul'da açılan ilk örneklerden sonra askeri rüşdiyelerin vilayetlerde de açılmaya başlanması Sultan II. Abdülhamid'in padişahlığı zamanında olmuştur.

Halep Askeri Rüşdiye Mektebi de o okullardan birisidir. 1885 yılında, inşa edilen okul binasında açılan kurum kısa sürede geliştirilmiş ve dört sınıfın tamamında eğitime başlanmıştır. Askeri idâdilere hazırlık okulu olması sebebiyle okulda verilen dersler dil ve matematik ağırlıklı olmuştur. Okulun eğitim kadrosu kısa sürede atanmış ve tarihi süreçte devamlı genişletilmiştir. Okulda görev yapan öğretmenler muvazzaf askerlerin yanı sıra ilmiye sınıfından ve mülkiyeden de seçilmişlerdir. Öğrenci sayısında yıllara göre büyük artışlar ve düşüşler olmuştur. Öğrencilerden başarısız olanların sayıca çok olması düşüşlere neden olmuştur. Okul için hazırlık sınıflarının açılması ve hazırlık için fazla sayıda öğrenci alınması bir taraftan öğrenci sayısında hızlı bir artışa neden olurken öğrencilerin başarısız olmaları hızlı bir düşüşü de beraberinde getirmiştir. Halep Askeri Rüşdiyesi her halükârda verdiği mezunlarla askeri okulların, dolayısı ile ordunun gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA. İ. DH. 951/75270-21/R/1302.

BOA. MF. İBT. 491/58-11/05/1332.

Sürelî Yayınlar

SNMU, İstanbul, 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.

SVH,15. Def'a, H.1303/1885-1886,

SVH,16. Def'a, H.1305/1887-1888,

SVH,17. Def'a, H.1306/1888-1889,

SVH,18. Def'a, H.1307/1889-1890,

SVH,19. Def'a, H.1308/1890-1891,

SVH, 20. Def'a, H. 1309/1891-1892,

SVH, 21. Def'a, H.1310/1892-1893,

SVH, 23. Def'a, H.1313/1895-1896,

SVH, 24. Def'a, H. 1314/1896-1897,

SVH, 25. Def'a, H.1315/1897-1898,

SVH,29. Def'a, H.1319/1901-1902,

SVH,30. Def'a, H.1320/1902-1903,

SVH,31. Def'a, H.1321/1903-1904,

SVH,32. Def'a, H.1322/1904-1905,

SVH,33. Def'a, H.1323/1905-1906,

SVH,34. Def'a, H.1324/1906-1907,

SVH,35. Def'a, H.1326/1908-1909,

Kütüphane Katalogları:

Library Of Kongress, Catalog , 9512, no. 39.

Library Of Kongress, Catalog , 9512, no. 40.

Tetkik Eserler

Altınova Şahin, Ayşegül, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Yay. Haz. A. S. Güneyçal, Aydın Kitabevi Yayınları, 1995, Ankara.

Kurtcephe, İsmail; Balcıoğlu Mustafa, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara, 1991.

Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiyye*, İstanbul Artin Matbaası, İstanbul, 1310; MSB, 2000.

Patoğlu, Emrah Berkant, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Rüştîyeler*. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), 2018.

Ünal, Uğur, “20. YY Başında Osmanlı Askeri Mektepleri”. *Belleten* ss.581-604.

ÇEMİŞGEZEK ERMENİ OKULU MUALLİMİ BEDROS ATAMYAN'IN İTİRAFLARI

Cemisgezec Armenian School Teacher Bedros Atamyan's Confessions

Taner Aslan

Prof.Dr., Aksaray Üniversitesi, Türkiye

e-mail: taner0aslan@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8207-3224

Near East Historical Review

13/4, October / Ekim 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 17.08.2023

Accepted Date - Kabul Tarihi : 15.10.2023

Pages - Sayfa : 349 - 360

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.71855>

Citation - Atıf : Taner Aslan, “Çemişgezek Ermeni Okulu Muallimi Bedros Atamyan’ın İtirafı”, *Near East Historical Review*, 13/4, October, 2023, pp. 349 – 360.

ÇEMİŞGEZEK ERMENİ OKULU MUALLİMİ BEDROS ATAMYAN'IN İTİRAFLARI

Cemisgezek Armenian School Teacher Bedros Atamyan's Confessions

Taner Aslan

Prof.Dr., Aksaray Üniversitesi, Türkiye
e-mail: taner0aslan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8207-3224

Öz

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde azınlık okulları kurulmaya başlamıştır. Bu okullar Maarif Nezareti'nin eğitim-öğretim programına göre faaliyet göstermesi beklenirken, devletin egemenliğini hiçe sayan uygulamaların odağı haline gelmiştir. Bunlar Ermeni şirketleri ve cemiyetleri tarafından kurulmuş ve desteklenmişlerdir. Ülkenin birçok yerinde kurulan Ermeni okullarından biri de Çemişgezek Ermeni Okuludur. Bu okulda diğer Ermeni okulları gibi Ermeni gençlerinde milli hislerin gelişimine yönelik program takip edilmekteydi. Bu okulun müzik öğretmeni olan Bedros Atamyan, Ermeni gençlerine milli kimliğe yönelik şarkılar söyletmekteydi. Okulda yapılan tahkikat ve Atamyan'ın evinde yapılan incelemelerde muzır evraklara rast gelinmiş ve gözüaltına alınmıştır. Atamyan gözüaltındayken güvenlik güçlerine bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgiler diğer Ermeni okullarında yapılan uygulamalarla paralellik göstermesi açısından dikkati muciptir. Bu itiraflar Ermeni okulları ve muallimlerinin Ermeni ihtilallerinin odağında olduklarını ortaya koyması ve desteklemesi açısından önemi haizdir.

Anahtar Kelimeler: Bedros Atamyan, Ermeni Okulu, İtiraf.

Abstract

In the 19th century, minority schools began to be established in the Ottoman Empire. While these schools were expected to operate according to the education program of the Ministry of Education, they became the focus of practices that disregard the sovereignty of the state. They were established and supported by Armenian companies and societies. One of the Armenian schools established in many parts of the country is the Çemişgezek Armenian School. In this school, as in other Armenian schools, a program aimed at the development of national feelings in Armenian youth was followed. Bedros Atamyan, the music teacher of this school, made Armenian youth sing songs about national identity. During the investigation made at the school and the examinations made at Atamyan's house, harmful documents were found and he was taken into custody. Atamyan gave some information to the security forces while he was in custody. This information was important in that it paralleled the practices in other Armenian schools. These confessions are also important in terms of revealing and supporting that Armenian schools and teachers are at the center of the Armenian revolutions.

Keywords: Bedros Atamian, Armenian School, Confession.

1.Giriş

Ermeniler arasında milli ihtilal fikirlerinin oluşumu ve gelişiminin muharrik unsurları arasında öğretim faaliyetleri önemli bir yer teşkil eder.¹ Ermeni milliyetçiliğinin önemli propaganda vasıtalarından biri olan Ermeni okulları, Ermeni kimliğini yaşatma ve geliştirmenin birer mekânları haline getirilmişlerdir.² Zira “ihtiyaç halindeki insanlar psikolojik olarak telkinlere daha müsaittirler”.³ Bu okulların açılmasında Ermeni kilisesi, din adamları, Ermeni şirketleri ile bu şirketlerin birleşmesiyle oluşturulmuş dernek ve cemiyetlerin mühim rolü olmuştur.⁴ Okulların mali finansmanı Ermeni şirketlerince karşılanmaktaydı.

Mısır'da 1906 tarihinde Boğos Nubar Paşa tarafından kurulun ve bir hayır cemiyeti olma özelliğini haiz “Ermeni Cemiyet-i Hâyriye-i Umûmiyesi” (Ermeni Hayırsever Cemiyeti)⁵ gibi kuruluşlar, Ermenilerin sosyal, kültürel sorunlarını çözmek ve öğretimlerine katkı sunmak maksadına matuf teşekkül edilen ve hiçbir siyasi oluşum içerisinde yer almamaları gerektiği halde,⁶ Ermeni ihtilaline katkıda bulunduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁷

Ermeni cemaati 1906 tarihinde kurulan söz konusu hayır cemiyetinden önce de buna benzer yapıların kurulmasına önem vermiş, bu bağlamda ilk örgütlü sayılabilecek cemiyeti 1860 tarihinde İstanbul'da kurmuştur. Benevolent Union (Hayırseverler Cemiyeti)'da bir hayır cemiyeti olarak görünmektedir.⁸ Sosyal, iktisadi ve eğitim gibi önemli hizmet kalemlerinde çalışmalar yürüttüğü belirlenmiş olsa da faaliyet alanı olarak seçtiği Adana bölgesinin stratejik açıdan durumu layıkıyla tetkik edildiğinde Ermeni gençlerinde milli bilinç uyandırmak amacıyla hareket ettiği gözlenmektedir. Zira cemiyetin amacı Kilikya'yı yükseltmekti.⁹ Genellikle yardım maksadıyla kurulan cemiyetlerin, sosyal, kültürel ve maddi açıdan ihtiyaçları olan insanlar psikolojik açıdan telkine daha müsait olduklarından dolayı, onları etkilemek amacıyla bu yolu seçtikleri ileri sürülebilir.¹⁰

Sosyal cemiyet adıyla kurulan Van'da Araratlı, Muş'ta Okulseverler ve Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar cemiyeti bu bağlamda değerlendirilebilir.¹¹ Amaçları Ermenilerde milli bilinç uyandırmak suretiyle ihtilal zemini oluşturmaktır.¹² Bunlardan Ararat Cemiyeti (Araratean

¹ Ahmet Eyicil, “1895 Maraş ve Zeytin İsyanı”, *OTAM*, 11, 2000, s. 157-159; Osman Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, (edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014, s. 5.

² Vahe Taşçıyan, “Dersim-Okullar”, Çeviren: Sevan Değirmenciyan, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/egitim-ve-spor/okullar.html> erişim tarihi: 12.04.2023.

³ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1991, s. 66.

⁴ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul 1982, s. 133-135.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.)*, 126/55-5; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM)*, 2. Şube, 20/44; BOA, *DH.İD.*, 126/55-5; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, (1914-1915), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, ATASE, A ½, D 86, F1.

⁶ “Cem’iyyet her günâ sıfât ve mâhiyet-i siyâsiyeden ‘arî olub sebeb-i teşekkül sırf vazîfe-i insâniyetkârânenin ifâsıdır.” (Madde 1). “Cem’iyyet hiç bir sıfât ve mahiyet-i siyâsiyeyi hâ’iz değildir.” (Madde 7). BOA, *DH.İD.*, 126/55-2.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Kalemi Hususi (DH.EUM.KLH.)*, 2/26-2; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri...*, ATASE, A ½, D 50, F 1-3.

⁸ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 186.

⁹ Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 266; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 186.

¹⁰ Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s. 66.

¹¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 186.

¹² Halaçoğlu, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları...”, s. 266

Enkerutian) Paris'teki Ermeni aydınları tarafından 1849 tarihinde Ermenilerin eğitimin yaygınlaştırmak ve okullar açılmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. İstanbul'da birçok kültür cemiyetine öncülük etmiştir.¹³ Ermeni cemiyetlerinin İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun muhtelif yerlerinde eğitim faaliyetleri başlatmaları üzerine bir süre çalışmalarına ara veren. Hasköy'deki Nersesyan Ermeni Eğitim Derneği'nin yeniden örgütlenerek faaliyetine başladığı görülmektedir. Ayrıca İstanbul'da kurulan Senekerim Ermeni Eğitim Derneği (Senekerimyan Ingenutyen) Sivas'ta bir şubesini açarak Anadolu'ya da açılmıştır. Anadolu'nun üçra yerlerine kadar faaliyet sahalarını genişletmişlerdir. Trabzon Tuğluçesme'de de Ermeni cemaat okulu da açılmıştır.¹⁴

Ermeni milli kimliğinin inşasına yönelik eğitim öğretim vermek amacıyla kurulan eğitim kurumları ve dernekleri Ermeni tarihini Ermeni gençlerine öğretmek, onların milli benliklerini kazanmalarına katkı sağlamıştır. Yardımcı Ermeni Eğitim Derneği, Okuma Severler Derneği, Ermeni Kıraatperverler ve Sahakyan Ermeni Öğrenciler Birliği isimleriyle kurulan dernekler, Ermeniler arasında eğitim, okuma ve kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu derneklerin Ermenilerin milli kimliği ve uyanışının zeminini oluşturdukları söylenebilir. Bunların bir örneğine de Yozgat'ta rastlamaktayız. Yozgat'taki ilk Ermeni Kültür Derneği Yozgat Murahhası Rahip M. Dikranyan'ın önderliğinde Aydınlatıcı Dernek adıyla kurulmuştur. Adana'da kurulan Ermeni Eğitim Derneği, Adana ve havalisinde Ermenilerin kültürel ve eğitim açısından gelişimlerine destek vermeyi hedeflemiştir. Muş'ta ise Mikhitaryan Ermeni Okulu'da aynı amaca hizmet etmekteydi.¹⁵ Ermeni Fedakar Eğitim Derneği Anadolu'dan İstanbul'a gelen Ermenilere Pazar günleri Ermeni milli tarihini ve kültürünü öğretmek amacıyla kurulmuştur.¹⁶

Ermeni okullarının sayısının giderek artması ve tek merkezden idare edilmesi ile aynı eğitim programının uygulanması amacıyla bu okullar Ermeni Okulları Birliği adıyla birleştirilmişlerdir.¹⁷ Bu birleşimde Ermeni kilisesinin önemli rolü vardır. Zira Ermeni Patriği Patrik Nerses Varjabetyan 1879 tarihinde yayınladığı bir genelgede Ermeni okullarının ve muallimlerinin oynayacağı siyasi, kültürel ve ayrılıkçı role vurgu yapmıştır.¹⁸ Ermeni kilisesi Ermeni okullarının Ermeni gençlerinde milli bilinç uyandırmasından dolayı bu okulların sayısının artırılmasına destek vermiştir.¹⁹

Patriklik genelgesi Ermeni cemiyetleri, okulları ve muallimleri üzerinde önemli bir tesir icra etmiş, manevi bir güç kazandırmıştır. Bu bağlamda bir Ermeni muallimi olan Bedros Atamyan'ın da söz konusu genelge mucibince faaliyet yürüttüğü arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bedros Efendi'nin görev yaptığı Ermeni okulu Miatsyal Derneği'nin verdiği mali desteklerle kurulmuş ve geliştirilmiştir. Çalışmada Ermeni Muallimi Bedros Atamyan'ın itiraflarından Ermeni okullarının eğitim öğretim faaliyetlerinin meydana getirdiği soruna yer verilmiştir.

2. Ermeni Muallimi Bedros Atamyan

Hakkında oldukça mahdut bilgiye sahip olduğumuz Çemişgezek doğumlu Bedros Atamyan 1870'li yıllarda İstanbul'da öğrenim görmüş, Anadolu'da özellikle milliyetçi

¹³ Selcuk Aksin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", <https://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.Pdf>, s. 6; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 186.

¹⁴ Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C. II, Pars Yayın ve Tic., İstanbul 2004, s. 4, 12.

¹⁵ Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C. II, s.12-13.

¹⁶ Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C. II, s. 326.

¹⁷ Mustafa Murat Öntüç, "Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. III., Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS) 22-24 Mayıs 2008, Kayseri 2009, s. 275.

¹⁸ Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 133-134.

¹⁹ Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, Öncü Kitap, Basım yeri yok, 2011, s. 41.

Ermeniler tarafından açılmış okullarda görev almıştır. Sımpatyan Cemiyeti'nin kurmuş olduğu Sımpatyan Ermeni Mektebi'nde müdürlük görevinde bulunmuştur. Bu okulda öğretmenlik yapanlar, batılı eğitim kurumlarında okuduklarından dolayı daha ziyade geleneksel Ermeni öğretim yöntemi yerine Batı tarzı modeli tercih ederek, Batılılaşmacı etkilerde bulunmuşlardır.²⁰ Daha sonra Diyarbakır'da bulunan Ermeni okuluna müdür tayin edilmiştir. Burada dokuz yıl görev yaptıktan sonra²¹ Çemişgezek Ermeni Okuluna muallim olarak atanmıştır. Müzik öğretmeni olan Bedros Efendi aynı zamanda tiyatro eserleri de yazmış, kendisine ait özel bir tiyatro kurmuştur. Aralarında "Hayg ve Pel", "Kral Bab", "Vartanların Savaşı" isimlerinde tarih konulu tiyatro eserleri de bulunmaktadır. Müzik öğretmeni olması hasebiyle şarkılar yazardı ya da bestelerdi. Hem kendi yazdığı ve hem de yazılmış şarkıları öğrencilere söyletir ve ezberlettirirdi.²²

Bedros Efendi her Pazar öğrencileriyle toplanır ve onlara müzik dersi verirdi. Öğrencilere ezberlettiği şarkılar umumiyetle Ermeni gençlerinde milli kimlik ve hislere yönelik şarkılar olmasıyla dikkat çekmektedir. Öğrenciler "Özgür Tanrı, Vatanımız, Eğer Vatanın, Yeter Evladlar, Şimdi de mi Susalım?, Essin Rüzgar, Ey Muhteşem Dil" adlı vatanperver şarkıları hep bir ağızdan söylerler ve öğrenirlerdi.

Çemişgezek Ermeni Okulunu kuran Miatsyl Derneği'nin faaliyetlerine ara vermesinden sonra okulun eğitim öğretim faaliyetleri yerel yönetimin himayesinde yürütülmüştür. Okulun müdürlüğüne Bedros Atamyan, yardımcılığına da Yeğya Arsenyan getirilmiştir. Bedros Efendi vatanperver şarkıları ve Leon Alişan'ın Sisvan isimli eseri ile muzır neşriyat bulundurma gerekçesiyle gözaltına alınmıştır. Yargılama neticesinde 15 yıl²³ hapse mahkum edilmiştir. Erzurum Garin Hapishanesinde 6 yıl hapis yattıktan sonra Padişah tarafından affedilmiştir. Ermeni komiteciler arasında işbirlikçi olarak tesmiye edilmesinden dolayı Çemişgezek'e giderken Bayburt civarında öldürülmüştür. Okul idaresi Bedros Efendi'nin tutuklanmasından sonra muzır neşriyatları ve tiyatro dekorlarını kaldırmıştır.²⁴

Bedros Efendi güvenlik güçlerine verdiği ifade tutanağında Osmanlı Devleti'ne sadık bir Osmanlı vatandaşı olduğunu belirtmektedir. Verdiği ifadelerin kesinlikle ifşa edilmemesini, bunun duyulmasının hayatını tehlikeye sokacağını ısrarla vurgulamaktadır. Sorgusunda daha önce gelip bilgi vereceğini söylemekte ancak bundan korktuğunu belirtmektedir. "*Muzır fikir ve harekette bulunan bazı kimseler ise aleyhimde bulunurlar mütalaasıyla gelemiyordum*" demektedir. Erzurum Hapishanesinden çıktıktan sonra Bayburt yolunda öldürülmesi haklılığını ortaya koymaktadır. Ermeni örgütleri sadık Ermenilere ve Osmanlı güvenlik güçlerine itirafta bulunan Ermenilere suikast düzenleyerek, özellikle sadık Ermenilere korku salmıştır.²⁵

3. Bedros Atamyan'ın İtirafları

3.1. Miatsyl Şirketi'nin Kurduğu Ermeni Eğitim Kurumları

Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların kurulmasını müteakip özellikle 1856 Islahat Fermanı'nın Osmanlı gayrimüslimlerine tanıdığı bazı haklar arasında eğitim öğretim faaliyetlerinin Maarif Nezareti'nin tespit ve tayin ettiği program çerçevesinde yürütülmesi ve

²⁰ Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", s. 5.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (YPRK. AZN), 4/5-2, s. 4.

²² BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 1.

²³ Hüseyin Nâzım Paşa Bedros Atamyan'ın 10 yıl kalebend cezasına çarptırıldığını belirtir. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 42.

²⁴ Vahe Taşçıyan, "Dersim-Okular", Çeviren: Sevan Değirmenciyan, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/egitim-ve-spor/okullar.html> erişim tarihi: 12.04.2023.

²⁵ Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 4, 5, 14, 15

bunun takibinin ve denetiminin yine aynı Nezaret tarafından yapılacağı hükmüne riayet etmek koşuluyla Anadolu'nun muhtelif yerlerinde azınlık okulları ihdas edilmiştir.²⁶ Bunlar arasında Ermeni cemaatinin açmış olduğu okulların mahiyeti devletin hükümlerine ve iç asayışı açısından mahzur oluşturmıştır.²⁷ Gayrimüslim okullarının birçoğu ruhsatsız açılmıştır.²⁸ Ermeni cemaatinin açmış olduğu okullar umumiyetle Ermeni dernekleri ve şirketlerinin manevi ve maddi destekleriyle hayat bulmuştur. Çemişgezek Ermeni Okulu da bu minvalde açılan bir okuldur. Bu okul eğitim öğretim programını bütün azınlık okullarının uyması gerektiği eğitim öğretim programına göre yapmayarak, Ermeni gençlerinde milli hisleri galeyana getirerek ihtilal çıkarmaya yönelik bir program takip ettiği yapılan tahkikatlar neticesinden anlaşılmaktadır. Ermeni okullarının Ermeni milliyetperverliğinin önemli propagandist faaliyetlerinin sahası olması hasebiyle, Osmanlı güvenlik güçleri söz konusu okullarda denetimi sıklaştırmış, muhtelif tahkikatlarda ateşli silahlardan propaganda yayınlarına kadar asayışı ve güvenliği ihlal eden unsurlara rastlanılmıştır. Bunların, propagandist şiirler, şarkılar ve sözlü anlatılar ile tiyatro piyesleriyle Ermeni gençlerini milli hislerle donatarak, Türklere karşı kin ve nefretle yetiştirdikleri tespit edilmiştir.²⁹

Ermeni eğitim kurumlarının kuruluşu ve gelişiminde Ermeni kilisesinin mühim rolü olmuştur. Kilisenin teşvik ve himayesi neticesinde Anadolu'da Ermeni eğitim kurumları vücuda getirilmiştir. Bu kurumlar daha ziyade Ermeni şirketlerince desteklenmekteydiler. İstanbul'da Aravliyan, Ararat ve Kelikyan isimli şirketler 1880 tarihinde Miatsyal Derneği'ni kurmuşlardır.³⁰ Miatsyal Derneği Van, Muş, Dersim ve Kilikya'da 4 okul açmıştır. Van, Dersim ve Muş daireleri müdür-i evvel ve sanisi olan Mıgırdıç Sarvıyan ve Markos Natanyan, Çemişgezek Ermeni Okulu'nu teftişe gelmişlerdir.³¹ Van'ın Usbekoğlu Mahallesi'nde Bogos Nubar Paşa adına Ermeni Miatsyal Şirketi (Derneği) tarafından bir dârülmüallimîn açılmıştır.³²

3.2. Bedros Atamyan'ın Ermeni Eğitim Kurumlarındaki Menfi Faaliyetlere Dair İfadeleri

İstanbul'da Aravliyan, Ararat ve Kelikyan isimli şirketlerin 1880 tarihinde Miatsyal Derneği'ni kurduklarını belirten Bedros Efendi farklı Ermeni okullarında görev aldıktan sonra Çemişgezek Ermeni Okuluna tayin edilmiştir. Çemişgezekli olması hasebiyle bölge halkını daha iyi tanımasından olsa gerek öğrencilerin zihni dönüşümünde daha rahat hareket ettiği söylenebilir. Müzik ve tiyatro öğretmeni olan Bedros Atamyan mesleğini Ermeni gençlerinin milli hislerle yetişmelerinde kullandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Ermeni milliyetine özgü yazdığı şarkıları öğrencilere ezberleterek onların bu hislerle yetişmesine önemli katkı sağladığı söylenebilir. Ayrıca kurduğu özel tiyatro ile Ermeni öğrencilerin milli hislerini piyeslerle

²⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 15; M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992, s. 82-83. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 67; Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 485. "...saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahane'nin mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti ifâ eyledikleri takdîrde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i Aliyyemin mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemââti maârif ve hiref ve sanâiye dâir milletçe mektepler yapmağa mezûn olub, fakat bu makule mekatib-i umûmiyyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maârifin nezâret ve teftiş tahtında olması..." Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 26-27.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 1424/32.

²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF)*, 3/31.

²⁹ Ersin Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 2, Kayseri 2009, s. 100-101.

³⁰ BOA, *YPRK. AZN*, 4/5-2, s. 1.

³¹ BOA, *YPRK. AZN*, 4/5-2.

³² BOA, *DH.İD*, 30/2-4.

perçinlediği de anlaşılmaktadır. Eğitim öğretimin gençleri ihtilal davasına hazırlamak psikolojik ve sosyolojik olarak en uygun argüman olması hasebiyle bütün Ermeni okullarında bu yönteme yer verilmiştir. Divriği kasabasında Kafkakoğlu Toros Vele-i Agop adındaki bir Ermeni mualliminin yine bu tür şarkılar ezberlettiğine dair kayıtlara rastlanılmaktadır.³³

Çemişgezek Ermeni Okulunun teftişinde özellikle Ermeni çocuklarına millet duygusunu ve Ermenistan sevdasını anlatmaları istenmekteydi. Derslerde müfredatta olmamasına rağmen Ermeni tarihinin anlatılması, eski Ermeni krallarından bahsederek onların şecaatçe, ahlakça ve efkarca Osmanlı sultanlarından daha yüksek göstermeleri için talimat verilmekteydi. Gençlerin eski Ermeni krallara dair muhabbetlerini celp edecek muhakeme ve mütalaalarda bulunmaları ile bilgilendirilmelerini istenmekteydi.³⁴

Farklı Ermeni okullarında da Ermeni gençlerine Ermeni tarihi ve eski Ermeni krallarına dair bilgiler verilme ve onları büyük gösterme çabası içerisindeydiler. Birçok okul ve bölgede benzer uygulamalara rastlanması bunun sistemli bir biçimde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.³⁵ Adana Ermeni Olayları öncesinde de buna benzer propagandalar yapıldığı görülmektedir. Örneğin Ermeni armalarını, Ermenilerin hayali krallarını, fedailerinin, Ermeni komitacılarının, Sasun ve Zeytun Ermeni olaylarında Müslümanları katleden Ermeni çetelerinin resimlerini elden ele dolaştırarak Ermeni gençlerinin duygularını coşkun hale getirerek isyana teşvik etmişlerdir.³⁶ Ayrıca öğrencilerin milli şuurlara yönelik gelişimini daha da körüklemek amacıyla 250 kuruş verilmekteydi.³⁷

Rusya'dan getirdikleri serbesti (Azad Yergi) şarkılarını müdürlere yazıp muallimlere vererek bunları çocuklara ezberletmekteydiler.³⁸ Bedros Efendi müzik öğretmeni ve bu şarkıları öğrencilere söyletmekte ve ezberletmekteydi. Özgür Tanrı, Vatanımız, Eğer Vatanın, Yeter Evladlar, Şimdi de mi Susalım?, Essin Rüzgar, Ey Muhteşem Dil adlı vatanperver şarkıları hep bir ağızdan söylenmekteydi.³⁹ Bütün Ermeni okullarında bu tür propagandalar yapılmaktaydı. Ermeni gençlerini kin ve nefretle doldurarak Türklere karşı düşman olarak yetiştirmeleri sağlanıyordu.⁴⁰ Bunda kitapların önemli role sahip olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'da Miatsyal Derneği tarafından hazırlatılan Miatsyal Raportosu isimli kitap ile Eski Ermenistan adıyla Ermeni tarihi de okutulmaktaydı. Sivan adıyla 500-600 sayfalık kitap ise öğrencilere 250 kuruş para karşılığıyla satılmaktaydı. Tarih muallimi Cemil (Lic Kaşili) Haçatur Malkinyan tarafından okutulan tarih kitaplarıyla Ermeni gençlerinin zihinlerinde açık Ermenistan sevdasını uyandırmak maksadını taşımaktaydılar.⁴¹

Ermeni okulları resmi müfredata uymamaktaydı. Uyguladıkları müfredat Ermenilerde milli bilinç uyandırmaya matuftu. Bedros Efendi'nin bildirdiğine göre tarih derslerinde okutulan Ermenistan tarihine dair kitabın ikinci cildi muzır fikirler içermekteydi. Kendisi müzik

³³ Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s. 40.

³⁴ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 2.

³⁵ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 2.

³⁶ *Son Vakantivis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908- 1909)*, Yayına Hazırlayanlar Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal, TTK, Ankara 1996, s. 205; Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1, 2, Yayımlanmış Arşiv Belgeleri, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010, (BEO, 3621/271523), s. 14; Süleyman Kani İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004, s. 147.

³⁷ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 1-2.

³⁸ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 1.

³⁹ . Vahe Taşçıyan, "Dersim-Okular", Çeviren: Sevan Değirmenciyan, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/egitim-ve-spor/okullar.html> erişim tarihi: 12.04.2023.

⁴⁰ Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", s. 100-101.

⁴¹ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 2.

öğretmeni olmasına rağmen bu kitabı gördüğünü, bir nüshası olan kitabın muzır fikirlerden dolayı götürüldüğünden bahsetmektedir.⁴²

Öğrencilere verdikleri yazı örneği defterlerinin kaplarının iç yüzünde gizlice Ermenistan'ın eski ve yeni mahallerinin çizilmiş haritaları bulundurulmaktaydı. Bunları da ders vermek suretiyle çocuklara göstermekteydiler. Yeni şarkılar yahud Ermenistan santuru namındaki kitapları okutmaktaydılar. Dernek üyeleri yılda iki defa okulu denetlemeye gelmekteydiler. Bunlar kapalı ve gizli nutuklar söylemekteydiler. Öğrencilere “Şimdi esir düştük, bizim yerimizi yurdumuzu gasb ettiler, çalışalım ileri gidelim ki bir gün biz de Avrupa devletleri sırasına geçelim”⁴³ demekteydiler. Rusya'dan milliyetçilik ve bağımsızlık şarkıları getirtilmiş ve öğretmenlerin bunları Ermeni çocuklarına okutmaları ve ezberletmeleri zorunlu tutulmuştur.⁴⁴ Bedros Efendi bunun mecbur tutulduğunu söylemekte ancak kendisinin müzik öğretmeni olarak özgürlük şarkıları yazıp okutması ve kurduğu özel tiyatrodan Ermeni öğrencilere milli benliklerini kazandıracak oyunlar oynatıp sergiletmesi bir çelişki uyandırmaktadır.⁴⁵ Ermeni fotoğrafçı Ohannes de Ani harabelerinin fotoğraflarını çekerek hem bunları satmakta hem de bu fotoğraflarla gerek Ermenilere ve gerekse Avrupalılara söz konusu kalıntılarla Ermeni tarihinin varlığını iddia etmekteydi.⁴⁶

Bedros Efendi'nin yazdığı tiyatro eserleri Ermeni bilincini uyandırmaya yönelik içeriğe sahipti. Görsel anlatılarla Ermenilerde milli duyguların galeyana geleceği düşünülmekteydi. Tiyatro ve benzeri müsamereler tarzı gösteriler farklı yerlerde de sahnelenmekteydi. Bu da planlı ve programlı bir hareket olma vasfına sahip olduğunu göstermektedir. Adana Ermeni olayları öncesinde de benzer gösteri sanatlarına yer verilmesi bunu doğrular niteliktedir. Bu maksatla Mersin'de Sivas harabeleri adıyla sahnelenen oyun da bu amaca matuf olma özelliğine sahipti. Bu oyunlar Ermeni milli kimliğini ve duygusunu uyandırmayı ve körüklemeyi amaçlamaktaydı. Zira oyun esnasında Ermeni seyirciler arasında “Yaşasın Ermenistan” diye bağırınlar olması bu tür oyunların verdiği coşkun bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.⁴⁷ Birçok yerde buna benzer şarkılar ve tiyatro oyunları bir sevdâyı fikir uyandırma gayretindeydiler.⁴⁸ Arabkir Murahhası Artin'in sözleri tüm Ermeni okullarındaki eğitim öğretim faaliyetlerinin amacını ortaya koymasından çarpıcıdır.

“Bu esaretten kurtulmak lazımdır. Bir taraftan ruhbanlar kiliselerde ve katagikoslar bir taraftan muallimler mektepte papaslarda cemiyetlerde lazım olan nutkunu gerek erkeğe gerek nisaya mezhebe dair öğütlere karıştırarak (4) söylemeli ki evladınızı beşikte iken millet duygularını vererek bu duyguyla suyu içirin ve deyin ki vatanımız haricinde onun harabiyetinin silinmiş evladların terbiyesine muvafıktır. Yani onlara jimnastik öğretin ve silah öğretin lazımdır. Çünkü insan kendini vikaye (koruma) etmek lazımdır”⁴⁹

⁴² BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 5.

⁴³ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 3.

⁴⁴ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 2.

⁴⁵ Vahe Taşçıyan, “Dersim-Okular”, Çeviren: Sevan Değirmenciyan, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/egitim-ve-spor/okullar.html> erişim tarihi: 12.04.2023.

⁴⁶ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 5.

⁴⁷ Kemal Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire”, *Belleten*, Y: 2012, V: 76, s. 954.

⁴⁸ *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523), Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010; *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt 2, (BEO, 3621/271523).

⁴⁹ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 3-4.

Okulu teftişe gelen dernek görevlileri okul idarecilerinin haberleşmelerini bazı yöntemlerle gizli olarak yapmalarını istemekteydiler. Gizli sözleri bir parmak eninde ince kağıtlara yazarak İstanbul'daki derneğe ileteceklerdi. Bunu imtihan cetvellerinin arasında dikiş yerlerinin yanına yerleştirilmesini istemekteydiler. Böylece bu haberleşme anlaşılamayacaktı. Bunu Halacaye Yeğani Efendiye verirlerdi. Bu gizli yazışmalarda bazı örneklerle yer verilmektedir.⁵⁰

Ermeni çocuklarının millet duygusuyla yetiştirilmelerini hatta bunu beşikte iken başlatmalarını onlara su verirken bu duyguyu yetiştirilmelerini, “onlara vatanımız haricinde onun harabiyetinin silinmiş evladların terbiyesine muvafıktır” fikirlerine göre büyütmelemlerini öğütlemekteydiler. Öğrencilere bunun yanı sıra jimnastik yapmalarını ve silah öğretilmesini söylemekteydiler.⁵¹

3.3. Diğer Muzır Faaliyetlere Dair Görüşleri

Ermeniler ihtilal şuuru uyandırmak ve geliştirmek maksadıyla birçok aparat kullanmışlardır. Eğitim öğretim bu aparatların başında gelmekteydi. Bunun yanı sıra eğitim öğretim faaliyetlerinin devamlılığının sağlanması ve mektep masraflarının karşılanması amacıyla yardımlar toplanmakta ve hazırladıkları Ermeni şair Nalidyan ile Ermeni kralına ait olduğunu iddia ettikleri resimleri satmaktaydılar.⁵²

Ermenilerde milli ihtilal fikirlerinin oluşumunda ve milli şuura sahip gençlerin yetiştirilmesinde bazı isimler öne çıkmakta ve bu isimlere önem atfetmektedirler. Bunlar arasında sabık Ermeni Patriği Nerses Varjabedian ve eski Serasker Vartan'a emsal olarak gördükleri Odyan Efendi gelmektedir. Bu kişinin ölümü Ermeniler arasında derin teessür meydana getirmiştir. Yeni Ermeniler olarak nitelendirilen Jön Ermenilerin efkar-ı milliyelerini uyandırıp o vesile ile Ermenistan teşkil etmek fikrinin mimarları arasında gösterilmektedir.⁵³ Türkiye aleyhinde bulunan ve Ermenilerin Türkiye'de azınlıkta ve taht-ı esarete bulunduklarını Avrupalılara karşı ilan edip Avrupalıların merhamet ve müdahalelerini celbe çalışan ve Türklere en ziyade düşmanlık eden bu kişi Rusya devletinde resmi bir görevde bulunmakta ve İstanbul'daki Jön Ermenilerle Ermeni ihtilaline dair aralarında haberleşmekteydiler.⁵⁴ Bunlardan başka Tiflis'te mahlası Kamarkanya olan Badkanyan isimli Ermeni şair de Türkiye'ye muzır şarkılar idhal etmekteydi. Muzır fikirleri Avrupa'ya karşı şarkılarla ilan eder ve en muzır şarkılar mekteplerde okutturulurdu.⁵⁵

Ermenilerin zararlı fikirlerini yaymak amacıyla kullandığı araçlar arasında basın yayın faaliyetleri öne çıkmaktadır. Zararlı fikirler içermesinden dolayı yasak yayınlar arasında yer alan bazı Ermeni gazeteleri yabancı postalar vasıtasıyla ülkeye sokulmaktaydı. Bu zararlı yayınlar arasında Mıgırdıç Portakalyan'ın Fransa'da neşrettiği Ermeniya isimli gazete Arapkir'e de getirilmiştir. Bedros Efendi bu yayının bazı Ermeni ileri gelenlerine geldiğini iddia etmektedir.⁵⁶

Ermenilerin maksadı Bulgaristan ve Sırbistan'a benzer özerklik ya da bağımsızlık elde etmektir. Başta Ermeni okulları olmak üzere kilise din adamları ve komitelerin faaliyetlerinin tek bir gayesi vardı. O da bağımsız bir Ermenistan vücuda getirebilmektir. Bunun için de bütün

⁵⁰ BOA, YPRK. AZN. 4/5-2, s. 3

⁵¹ BOA, YPRK. AZN. 4/5-2, s. 4.

⁵² BOA, YPRK. AZN. 4/5-2, s. 5.

⁵³ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 5.

⁵⁴ BOA, YPRK. AZN. 4/5-2, s. 6.

⁵⁵ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 6.

⁵⁶ BOA, YPRK. AZN., 4/5-2, s. 7.

yolları denemektedirler.⁵⁷ Ermeniler maksatlarına ulaşmak için menfi propagandalar yapmışlardır. Bedros Efendi'den öğrendiğimize göre Ermenilerin mültezimlerden ve devlet memurlarından zulüm gördüklerine, Avrupalıları Ermenilerin sefalet içinde bulunduğuna inandırılmak suretiyle yanlarına çekme gayreti içinde olmuşlardır. Aynı zamanda Ortodoks kilisesini kabul edip Rusya'nın teveccühünü kazanmakla da bunun gerçekleşeceği düşüncesinde idiler. Bedros Efendi Diyarbakir Ermeni Mektebinde görev yaparken karşılaştığı bir manzarayla bunu desteklemektedir. Diyarbakir Rus konsolosu geldiğinde kilise elbisesi giyip önüne tuz ile ekmek çıkarılmıştır. Bu politik tercihin Ermenileri ikiye ayırdığını, hatta bu iki politik mezhepler arasında çıkan kavganın güvenlik güçlerince önlendiğini belirtmektedir.⁵⁸

Rusya'ya politik ve mezhebi bir yaklaşmanın Ermeni emellerine hizmet edeceğine vurgu yapılmaktadır. Özellikle Ortodoks mezhebinin kabul edilmesiyle Rusya'nın kendilerine teveccüh göstereceği ileri sürülmektedir. Kurtuluşu Rusya'ya bağlamaktadırlar.⁵⁹

4. Sonuç

Gelişen dünyanın koşulları ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik, askeri ve idari vaziyet, azınlık meselesini gündeme getirmiştir. Bu meselenin gelişiminde muharrik unsurlar arasında dış destek ve tazyiklerin önemli rolü olmuştur. 1878 Berlin Antlaşması'nda az da olsa siyasi bir destek alan Ermeni kilisesi ve cemaati Bulgaristan benzeri bir muhtariyet elde etmek maksadına yönelik program ve propaganda geliştirmeye başlamıştır. Bu bağlamda Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra 1879 tarihinde Nerses Varjabedian'ın yayınladığı bir genelgede Ermeni okullarının ve öğretmenlerinin Ermeni öğrencilerin fikirlerini Ermeni meselesiyle doldurmalarını istemekteydi. Bu genelge üzerine Anadolu'nun Ermenilerle meskûn mahallerinde açılan Ermeni okullarında eğitim öğretim faaliyetleri bu perspektif üzerine inşa edilerek, Ermeni gençlerini milli hislerle donatmaya yönelik faaliyetlere girilmiştir. Bu okullar Ermeni milliyetçiliğinin en önemli propaganda vasıtası olarak kullanılmıştır.

Özellikle edebiyat ve müzik bu çerçevede öne çıkan derslerdi. Çemişgezek Ermeni Okulu ve bu okulda görev yapan Ermeni muallimi Bedros Atamyan'ın da Patriğin genelgesine göre bir eğitim öğretim programı uyguladığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Atamyan müzik muallimiydi ve özel bir tiyatro da kurmuştu. Özellikle müzik ve edebiyat Ermeni gençlerinin Ermeni milliyetperverliğine göre yetiştirilmesinde ve zihni dönüşümlerinde kullanılan en önemli propaganda aygıtıydı. Bunu Ermeniler çok iyi kullanmışlardı. Bütün Ermeni okullarında Ermeni milliyetçiliği şiirler ve şarkılarla daha etkili kullanılmaktaydı. Tiyatronun görselliği ile milliyetperver temalı piyeslerin sahnelenmesi zihinlerde tesir uyandırmaktaydı. Bu propagandayı Bedros Efendi'nin etkili bir biçimde kullandığı anlaşılmaktadır. Bu yolla Ermeni çocuklarına ihtilal şuuru verilmekteydi.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM)*, 2. Şube, 20-44.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Kalemî Hususî (DH.EUM.KLH.)*, 2/26-2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.ID.)*, 126-55-5.

⁵⁷ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 6.

⁵⁸ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 3-4.

⁵⁹ BOA, YPRK. AZN, 4/5-2, s. 5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH.MKT)*, 1424/32.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (YPRK. AZN)*, 4/5-2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi /BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF)*, 3/31.

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, I, (1914-1915), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, ATASE, A ½, D 86, F1

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 2, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010

Telif Tedkik Eserler

Çiçek, Kemal, “The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire”, *Belleten*, Y: 2012, V: 76.

Dalyan, Murat Gökhan, *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*, Öncü Kitap, Basım yeri yok, 2011.

Eyicil, Ahmet, “1895 Maraş ve Zeytun İsyanı”, *OTAM*, 11, 2000.

Gazigiray, A. Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul 1982.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

Halaçoğlu, Ahmet, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları 1895 Trabzon Örneği”, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998,

İrtem, Süleyman Kani, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004.

Kili, Suna ve Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

Koçak, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Köksal, Osman, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, (edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), TTK, Ankara 2014.

Müezzinoğlu, Ersin, “Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 2, Kayseri 200.

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1, 2, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010.

Öntü, Mustafa Murat, “Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. III., Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS) 22-24 Mayıs 2008, Kayseri 2009.

Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, <https://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.Pdf>,

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908- 1909). Yayına Hazırlayanlar Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal, Ankara: TTK, 1996, s. 205;

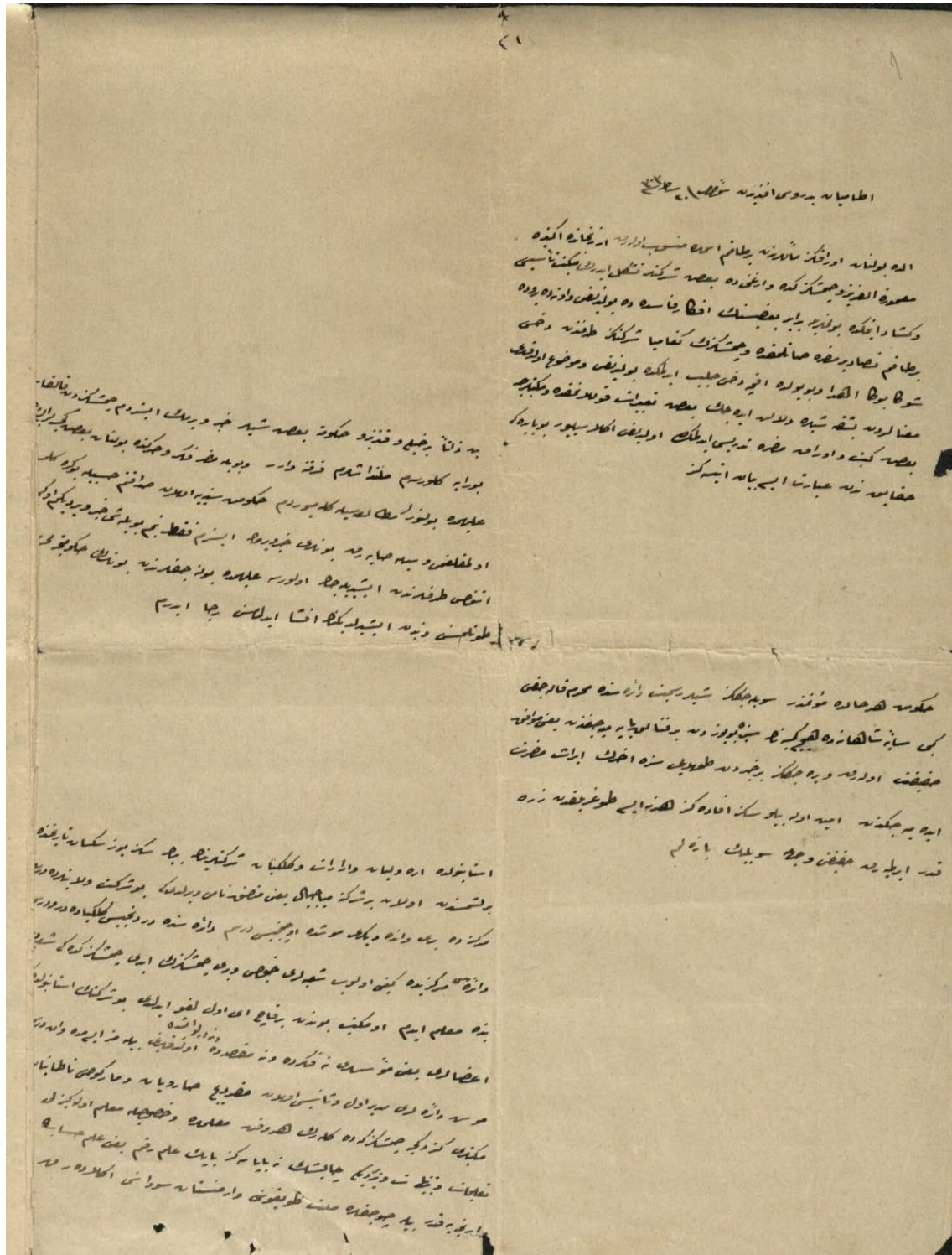
Taşçıyan, Vahe, “Dersim-Okullar”, Çeviren: Sevan Değirmenciyan, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/egitim-ve-spor/okullar.html> erişim tarihi: 12.04.2023.

Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1991.

Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C. II, Pars Yayın ve Tic., İstanbul 2004.

Vahapoğlu, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.

Bedros Atamyan'ın itiraflarına dair belgenin ilk sayfası: BOA, YPRK. AZN, 4/5-2

20. YÜZYILDA MUĞLA'DA DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR

Natural Disasters And Epidemic Diseases In Muğla In The 20Th Century

Pınar Güray

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

e-mail: pınar_guray@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1134-6491

Near East Historical Review

13/4, October / Ekim 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 16.10.2023

Accepted Date - Kabul Tarihi : 24.10.2023

Pages - Sayfa : 361 - 377

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.73049>

Citation - Atıf : Pınar Güray, “20. Yüzyılda Muğla’da Doğal Afetler Ve Salgın Hastalıklar”, *Near East Historical Review*, 13/4, October, 2023, pp. 361 – 377.

20. YÜZYILDA MUĞLA'DA DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR*

Natural Disasters And Epidemic Diseases In Muğla In The 20Th Century

Pınar Güray

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
e-mail: pinar_guray@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1134-6491

Öz

Topraklarının büyük bir kısmı Ege Bölgesi'nde yer alan tarihi ve doğal güzellikleriyle dikkat çeken Muğla ili, tarih boyunca doğal afetlere ve salgın hastalıklara maruz kalmıştır. Ege Denizi'nin güneyindeki aktif fay hatları üzerinde bulunan Muğla'da deprem en büyük doğal afettir. Burada 20. yüzyılda meydana gelen depremler incelendiğinde en büyük depremlerin 1926, 1933, 1941 ve 1957 yıllarında gerçekleştiği görülmektedir. Ormanlık alanların bol olduğu Muğla ili, şiddetli yağışlara bağlı sel ve heyelan felaketlerine de maruz kalmıştır.

Doğal afetlerin yanı sıra salgın hastalıklar da Muğla'nın tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. 20. yüzyıl başlarında denizden İzmir, Rodos ve Antalya yoluyla, karadan ise İzmir ve kuzey taraftan gelen yolcular burada çeşitli hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık koşulları kötü ve yetersiz olduğundan tifo, dizanteri, verem, sıtma, kolera, çiçek, kızamık ve frengi gibi hastalıklar da çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Sağlık koşullarının gelişmesiyle birlikte bu hastalıkların görülme sıklığı azalmıştır.

Bu çalışma, 20. yüzyılda Muğla'da doğal afetler ve salgın hastalıkların sosyal, ekonomik ve kültürel etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Muğla'nın ilçelerinden olan Köyceğiz, Fethiye, Datça ve Milas'ta 20. yüzyılda yaşanan doğal afetler ve salgın hastalıklar örnek olarak incelenerek bunların gelişimi kronolojik olarak değerlendirilip; bunların oluşumları, sebep ve sonuçları, alınan önlemler ile bunlarla mücadelede kullanılan yöntemler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muğla, Doğal Afetler, Salgın Hastalıklar, Sosyal Etki, Ekonomik Etki, Kültürel Etki.

Abstract

Muğla province, which draws attention with its historical and natural beauties, most of whose territory is located in the Aegean Region, has been exposed to natural disasters and epidemics throughout history. Earthquake is the biggest natural disaster in Muğla, which is located on active fault lines in the south of the Aegean Sea. When the earthquakes that occurred in the 20th century are examined here, it is seen that the largest earthquakes occurred in 1926, 1933, 1941 and 1957. Muğla province, where there are abundant forest areas, has also been exposed to floods and landslides due to heavy rains.

In addition to natural disasters, epidemic diseases also have an important place in the history of Muğla. In the early 20th century, passengers coming by sea via Izmir, Rhodes and Antalya, and by land from Izmir and the north, caused the spread of various diseases here. Since the sanitary conditions were poor and inadequate during the War of Independence and the first years of the Republic, diseases such as typhoid, dysentery, tuberculosis, malaria, cholera, smallpox, measles and syphilis caused the death of many people. With the improvement of health conditions, the incidence of these diseases has decreased.

This study aims to reveal the social, economic and cultural effects of natural disasters and epidemics in Muğla in the 20th century. The natural disasters and epidemics that occurred in the 20th century in Köyceğiz, Fethiye, Datça and Milas districts of Muğla are examined as examples and their development is evaluated chronologically; their formations, causes and consequences, measures taken and methods used to combat them are presented.

Keywords: Muğla, Natural Disasters, Epidemics, Social Impact, Economic Impact, Cultural Impact.

* Bu makale, Cumhuriyetin 100. Yılında Ulusal Muğla Tarihi Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "20. Yüzyılda Muğla'da Doğal Afetler Ve Salgın Hastalıkların Etkileri" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Giriş

Muğla, 20. yüzyılda birçok doğal afet ve salgın hastalıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu çalışmada, Muğla'da 20. yüzyılda meydana gelen heyelan, deprem, sel gibi doğal afetler ve veba, sıtma, tifo, kolera ve frengi gibi salgın hastalıkların nedenleri, etkileri, sonuçları incelenecektir. Bu doğal afetler ve salgın hastalıklar hem Muğla'nın fiziki coğrafyasını hem de sosyo-ekonomik yapısını etkilemiştir. Ayrıca bu çalışmada Muğla'daki bu afet ve hastalıklara karşı alınan önlemler ve geliştirilen çözüm yolları da değerlendirilecektir. Bu çalışmanın amacı, Muğla'nın 20. yüzyıl tarihinde yaşadığı doğal afet ve salgın hastalıkların toplumsal hafızada nasıl yer ettiğini ortaya koymak ve bu konuda bilimsel bir katkı sağlamaktır.

Depremler, doğal afetler içerisinde şüphesiz en yıkıcı olanıdır. Öneminden dolayı çeşitli bilim dallarında depremler üzerine çok çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Ülkemiz açısından bakıldığında gündemden hiç düşmeyen bir konu olma özelliğini 6 Şubat 2023'te tekrar göstermiştir. Depremlerin yanı sıra, heyelan ve sel gibi diğer doğal afetler de ülkemizin coğrafi yapısı ve iklimi nedeniyle sıkça karşılaştığımız sorunlardır. Heyelan, yamaçlarda bulunan toprak, kaya veya bitki örtüsünün yerçekimi etkisiyle aşağıya doğru hareket etmesi olayıdır. Sel ise yağış, kar erimesi veya buzul çözülmesi sonucunda akarsu yataklarının taşması veya deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda kara parçalarının su altında kalması olayıdır. Bu doğal afetler hem can hem de mal kaybına neden olmakta, altyapıyı bozmakta, tarım ve hayvancılığı olumsuz etkilemekte ve çevre kirliliğine yol açmaktadır.

Salgın hastalıklar, insanlık tarihi boyunca büyük bir sorun olmuştur. Salgın hastalıklar, bulaşıcı hastalıkların belirli bir bölge, ülke veya dünya çapında yaygın olarak görülmesi durumudur. İnsan sağlığı, ekonomi, sosyal hayat ve çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratır. Salgın hastalıkların nedenleri, tedavisi ve önlenmesi konusunda bilimsel araştırmalar yapmak, bu sorunu çözmek için gereklidir.

1. Doğal afetler

1.1. Depremler

"Afet" kelimesi Arapça kökenli olup, genellikle olumsuz olayları ifade etmek için kullanılır. Bela, felaket, musibet ve çeşitli doğa olaylarının neden olduğu yıkım anlamlarına gelir¹. Bir olayın insan hayatını ve faaliyetlerini normal akışından çıkarması veya durdurması şeklinde de ifade edilebilir. Bu doğa olayı doğal, insan kaynaklı veya teknolojik sebepli olabilir². Afetler genellikle hızlı gelişir ve sebep olduğu yıkımların onarılması ancak uzun dönemde mümkün olabilir³.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) afetin tanımını şöyle yapmaktadır: "Afet, olağanüstü büyük ve şiddetli bir şekilde gerçekleşen, dışarıdan destek almayı gerektiren, ekolojik bir olaydır"⁴. Doğal afetler ise insanların ekonomik ve sosyal açıdan zarar gördüğü, çevrenin büyük ölçüde tahrip olduğu, insanların olumsuz yönde etkilendiği, tıbbi desteğe ihtiyaç duyduğu, yardımsız kaldığı doğa olaylarıdır. Bazı bölgelerde, deprem, heyelan ve sel gibi doğal afetler daha sık görülür. Bu afetlerin etkileri hemen ve doğrudan hissedilir. Doğal afetler ve olağanüstü durumlar, insan sağlığı ve yaşamı üzerinde ciddi etkileri olan olaylardır.

¹ Türk Dil Kurumu <https://sozluk.gov.tr/>

² Oktay Ergünay, "Afet Yönetimi Nedir? Nasıl Olmalıdır?", TÜBİTAK Deprem Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1996, s. 263.

³ Telat Koç, Canan Zehra Çavuş, & Faize Sarış, Vedat Çalışkan, "Çanakkale Kar Fırtınası Afetinin Sosyal ve Ekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi", *Sivil Savunma Dergisi*, Cilt. 47 Sayı: 181, 2005, s. 20.

⁴ David E. Hogan, Jonathan L. Burstein, "Basic Physics of Disaster", *Disaster Medicine J*, 2002, s. 4.

Anadolu coğrafyası, Alp-Himalaya deprem kuşağı adı verilen en aktif deprem bölgesinde yer aldığı için deprem riski yüksek olan yerler arasındadır. Burada bugüne kadar üç büyük fay hattı belirlenmiştir. Bunlar: Kuzey Anadolu Fay Hattı, Doğu Anadolu Fay Hattı ve Muğla'nın da içinde bulunduğu Batı Anadolu Fay Hattı'dır⁵.

Şekil 1: Muğla ve Çevresindeki Fay Hatları⁶

Muğla ilinin doğu ve kuzeydoğu kesimlerinde Kelebekçi, Acıpayam, Çameli, Beyağaç gibi fay hatları vardır. Kuzeybatıda Milas ve Yatağan, güneyde ve güneybatıda Gökova, Datça ve Selimiye fay hatları yer alır. Güneydoğuda ise Eşen Fay Hattı bulunur. Ayrıca Fethiye ile Rodos arasında çok derin bir denizaltı çukuru vardır ve bu çukurda bölgenin en önemli deprem merkezleri bulunur. Bir başka deprem merkezi de Meis Adası üzerindedir. Bu fay hatlarının hepsi deprem üretebilir. Milas Fay Hattı 39 km, Gökova Fay Hattı denizdeki bölümüyle birlikte 120 km, Yatağan Fay Hattı 17 km uzunluğundadır. Muğla'nın kuzeydoğusundaki fay hatlarına Muğla Fay Hattı denir ve 25 km uzunluğundadır. Bu fay hattı, batıda Akçaova'dan başlayarak Muğla şehir merkezinden geçer ve Düğerek ilçesine doğru devam eder⁷. Bunca fay hattının geçtiği Muğla'da tarih boyunca birçok depremle karşılaşmıştır. 1911 yılında Fethiye'nin Karacaören ve Gökçeovacık köylerinde meydana gelen depremde maden ocakları çökmüş ve 15 işçi ölmüştür⁸.

⁵ Bayram Akça, Seher Akça, "Cumhuriyet Dönemi Muğla Vilayetinde Görülen Depremler (1923-1960)", *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14(1), 2019, s. 21.

⁶ Recai Feyiz Kartal, Filiz Tuğba Kadıroğlu, Tuğbay Kılıç, "Muğla Bölgesinin Sismik Aktivitesi ve Yapay Sarsıntılar", *Aktif Tektonik Araştırma Grubu Çalıştayı*, 5-7 Kasım 2014, Muğla 2014.

⁷ Selahattin Satılmış, "Muğla Bölgesinin Tarihsel Depremleri (1850-1900)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13.1, 2020, s.158.

⁸ *Muğla*, 4 Kasım 1958.

Merkez üssü Oniki Adalar-Akdeniz olan ve 1926 yılında gerçekleşen 7,7 şiddetindeki deprem, Cumhuriyetin ilk yıllarında Muğla ve çevresinde yaşanan en şiddetli depremlerden biridir. Muğla merkezinde ve Köyceğiz, Fethiye ve Marmaris ilçelerinde hissedilen bu depremde vatandaşların zararlarını karşılamak için Dâhiliye Vekâleti'nin teklifi ile İcra Vekilleri Heyeti tarafından 25 Temmuz 1926 tarihinde bölgeye 5.000 lira yardım yapılmasına karar verilmiştir⁹. Depremde Fethiye'de iki ev ve bir ilkokul tamamen yıkılmıştır¹⁰.

Datça'da 9 Ağustos 1932 tarihinde başlayan depremin artçıları 20 Ağustos'a kadar hafif ve orta şiddette devam etse de ilçede can kaybı olmamıştır. Burada bulunan 192 haneden 82'si yıkılmış bir kısmı da oturulmayacak duruma gelmiştir. Ertesi gün ilçede bir deprem daha meydana gelmiş ve 226 bina hasar görmüştür¹¹. İlçede 23 Nisan 1933 tarihinde sekiz saniye süren bir deprem daha olmuştur¹². Bu sarsıntı çevre illerde ve hatta 12 adalarda da hissedilmiş ve yerleşim yerlerinde hasara ve birçok kişinin de ölümüne neden olmuştur¹³. Deprem sonrası Muğla vilayetinden Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen telgrafta ilçeye 200 çadırın acilen gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Yine aynı telgrafın ekinde Datça'ya bağlı Karaköy, Kızlan, Hızırşah ve Emecik köylerinde hasarın fazla olduğu, Yazıköy'ün yarısından fazlasının, Emecik ve Eşme köylerinin bir kısmı ile Yakaköy'ün 15 hanesinin hasara uğradığı belirtilmiştir. Muğla Merkez İlçe ile buraya bağlı 9 köy bu depremin artçılarından etkilenmiş, meydana gelen sarsıntılarda 105 ev yıkılmış, 156 ev oturulmayacak hale gelmiş ve 302 ev de orta derecede hasar görmüştür. Artçılar, Nisan ve Mayıs ayı boyunca devam etmiştir.

Datça'da yaşanan bu sarsıntılar halkı oldukça tedirgin etmiş, travmaya neden olmuş ve ilçe merkezinin başka yere taşınması fikri gündeme gelmiştir. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi akademisyenlerinden oluşan bir grup profesör bu konuda araştırma yaparak görüş bildirmek üzere hükümet tarafından görevlendirilerek bölgeye gönderilmiştir. Bu akademisyenler 17 Haziran-1 Temmuz 1934 tarihlerinde bölgede araştırma yaparak rapor hazırlayıp hükümete sunmuşlardır. Bu rapora göre; Datça'da sık aralıklarla deprem olmasına rağmen bunların şiddetli olmadığı, çok büyük zararlar vermediği ve bu yüzden ilçe merkezinin taşınmasına gerek olmadığı belirtilmiştir. Bina inşa edilirken alüvyonlu topraklara veya heyelan tehlikesi olan dik yamaçlara yakın yerlere yapılmamasına, temellerin derin ve sağlam olmasına dikkat edilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Heyet, kendi yaptıkları incelemenin bölgenin jeolojik yapısı ve deprem riski ile ilgili olduğunu, inşaat konusunda bu alanın uzmanlarından fikir alınmasının faydalı olacağı tavsiyesini de bu rapora eklemişlerdir¹⁴.

Muğla halkını korkutan diğer bir deprem de 23 Mayıs 1941'de yaşanmıştır. Asar Dağından kopan büyük bir parçanın düşmesi sonucunda 2 kişi ölmüş, 2 kişi yaralanmıştır. İki gün boyunca 23 sarsıntı meydana gelmiş, 5 bina yıkılmış, 20 tanesinde de oturulmayacak derecede hasar oluşmuştur. Bayırpiri, Akgedik ve Kataca köyleri depremden en çok etkilenen yerler olmuştur. Pisi köyünde bir kişi ölmüş, bir evin damının çökmesi sonucunda biri ağır olmak üzere beş kişi yaralanmıştır. Depremde yaralananlar hastaneye sevk edilmiş, depremden zarar görenlere çadır, ekmek ve yiyecek dağıtılmıştır. Muğla çarşısı normal faaliyetine devam etmiş, zarar gören su borularındaki hasarlar giderilmiştir. Bu sarsıntıların şiddetli olmasına rağmen az hasar vermesinin sebepleri, deprem geç saatte olmadığından halkın henüz uyumamış olması, hava sıcak olduğundan halkın çoğunun evlerin dışında olması ve vilayetteki binaların sağlam inşa edilmiş olmasıdır¹⁵.

⁹ BCA,030.18.01.020.45.15.

¹⁰ *Akşam*, 28 Nisan 1957.

¹¹ BCA, 030.10.119.838.8.

¹² *Cumhuriyet*, 24.04.1933, *Son Posta*, 24.04.1933.

¹³ *Son Posta*, 25.04.1933.

¹⁴ BCA.30.10.0.119.839.5.

¹⁵ BCA.30.10.0.119.847.3.

Depremde evleri zarar görenler için Ziraat Vekilliği'nin, depremzedelere ücretsiz olarak 1332,5 metreküp kerestelik ağaç dağıtılması teklifi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 17 Eylül 1941'de onaylamıştır. Bu karar hızlı bir şekilde uygulanarak, depremzedelerin evlerini yapmaları veya onarmaları için gerekli kereste ihtiyacı giderilmiştir¹⁶.

Depremlerden zarar gören yerleşim yerlerinin sağlam zeminli başka yerlere taşınması zaman zaman gündeme gelmiş, bu konuda tetkikler yapılmış ve değerlendirilmiştir. Örneğin 1941 depremlerinden en fazla etkilenen yerlerden olan Bayır ve Akçaova köylerinin daha sağlam zeminli başka yerlere taşınması yetkililer tarafından düşünülmüştür. Bayır köyü için Akgedik köyü yakını, Akçaova için ise Çamkerten Mahalli uygun görülerek Ekim 1941'de Bayır ve Akçaova köyleri adı geçen yerlere nakledilmiştir¹⁷. 1950 yılında sarsıntılar nedeniyle harap olup oturulmaz hale gelen ve aynı zamanda heyelan tehlikesine maruz kalan Bayır köyünün yerinin tekrar değiştirilmesi 4623 sayılı kanunun 10'uncu maddesi doğrultusunda bir kez daha gündeme gelmiş ve Bakanlar Kurulunun 19.09.1950 tarihli toplantısında yerinin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır¹⁸. 24 Nisan 1957 tarihinde Fethiye merkezli 6,2 şiddetinde bir deprem gerçekleşmiş, Köyceğiz, Marmaris, Milas ve Muğla'da küçük çaplı hasara yol açmış ve il genelinde büyük korku ve heyecana neden olmuştur¹⁹. O dönemde Fethiye ve köylerinde yaşayan yaklaşık 60.000 kişinin can ve mal kaybının artmasını engellemek amacıyla Kaymakam ilçeyi dolaşarak halka “Evlerinize dönmeyin” çağrısında bulunmuştur. İlk depremden yaklaşık 6 saat sonra yani 25 Nisan sabahı saat 04. 26'da 7,1 şiddetinde yeni bir deprem daha olmuştur²⁰. Depremde 27 kişi kaza merkezi ve bağlı köylerde, 40 kişi de diğer ilçelerde olmak üzere toplam 67 kişi yaşamını yitirmiştir²¹. Deprem sonrası Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, banka müdürleri ve Muğla Milletvekilleri Muğla'ya gelerek burada tetkikler yapmış ve halka destek olmuşlardır. Depremin merkez üssü olan Fethiye'nin imarı için ilk belirlemelere göre 75 ile 100 milyon arasında bir bütçenin gerekli olduğu tespit edilmiştir²². 1957 yılının Mayıs'ında deprem bölgesine çeşitli yardım malzemeleri ulaştırılmıştır. Kızılay, bölgeye battaniye, çadır, gıda, giysi gibi ihtiyaç malzemeleri göndermiştir. İngiltere ve Amerika da depremzedelere destek olmak için battaniye ve para yardımı yapmıştır. Yardımların büyük kısmı depremden en çok zarar gören Fethiye, Marmaris ve Yatağan'ın Eskihisar köyüne yönlendirilmiştir²³. İçişleri Bakanlığı 12 Mayıs 1957'de saat 16.30'da bir toplantı düzenleyerek depremin verdiği zarar, bu konuda yapılan çalışmalar ve ulaştırılan yardımlar değerlendirilerek zarar gören yerlerin bir an önce yeniden yapılması konusu ele alınmıştır. Ayrıca bu toplantıda depremin sonuçları da şöyle açıklanmıştır: 386 ev, 20 okul, 8 cami, 23 resmi bina, 124 iş yeri yıkılmış; 886 ev, 34 okul, 1 iş yeri, 14 resmi bina ağır hasar görmüş; 669 ev, 46 okul, 5 cami ise hafif hasar görmüştür²⁴. Demokrat Parti Milletvekili Nattık Poyrazoğlu, hükümetin deprem bölgesine 100 milyon lira gönderdiğini ve bankalardan da 30 milyon lira toplandığını açıklamıştır. Milletvekili bu paralarla Marmaris, Fethiye ilçeleri ile Eskihisar köyünde zarar gören yerlerin yeniden yapılacağını duyurmuştur²⁵. Fethiye'nin deprem bölgesi olduğunu göz önünde bulunduran hükümet, 7010 sayılı kanunla depremde zarar görenlere konut yapma planı hazırlamış, bu kanuna göre depremde zarar görenlerden

¹⁶ BCA,030.18.01.96.80.9.

¹⁷ *Muğla'da Halk*, 4 Ekim 1941.

¹⁸ B.C.A.30.18.1.2.123.73.18.

¹⁹ Nevzat Öcal, *25 Nisan 1957 Fethiye Zلزlesi*, İstanbul Kandilli Rasathanesi Sismoloji Yayınları, No:3. İstanbul 1958, s. 1.

²⁰ Recep Arslan, “1957 Fethiye Depremi ve Bölgeye Etkileri”, *Turkish Studies, Volume 12/35*, Ankara 2017, s.38, Muğla, 6 Mayıs 1957.

²¹ Pınar Gün, *Sosyal, Siyasal, Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)*, Fethiye Belediyesi Yayınları, 2018, s. 49.

²² *Muğla*, 1 Mayıs 1957.

²³ *Muğla*, 6 Mayıs 1957.

²⁴ *Muğla*, 13 Mayıs 1957.

²⁵ *Muğla*, 16 Mayıs 1957.

beyanname istemiştir. Bu arada Fethiye ilçesinin imarı için planlı ve programlı bir çalışma başlatılmış ve ilçe adeta yeniden inşa edilmiştir. Depremde yıkılan Karagözler, Cumhuriyet mahallelerindeki evler, dükkânlar ve resmi daireler yeniden yapılmış, 1958 yılında İçişleri Bakanı Namık Gedik, Konya, Aydın ve Muğla Milletvekilleriyle Fethiye'ye gelerek depremzedeler için 650 adet evin temelini atmıştır²⁶.

Bu depremde, Muğla'nın Yatağan ilçesine bağlı Eskihsar köyünde 94 ev tamamen hasar görmüştür. Dönemin hükümeti Muğla vilayetindeki deprem bölgelerinin imarı için çıkardığı 7010 sayılı kanun ile depremzedeler için 94 konut yaptırmıştır. Ancak depremzedeler, yoksulluklarını belirterek borç taksitlerini ödemekte zorlandıklarını İmar ve İskân Bakanlığına bildirmişlerdir. Bunun üzerine hükümet, 7269 sayılı kanuna 1051 sayılı kanunla eklenen Ek. 4. Madde ile Bakanlar Kurulu Kararı ile borçlandırma bedellerinin yarısına kadar indirim yapılabilmesine olanak tanımıştır. Bu indirim oranları, Eskihsarlı depremzedelerin geçim durumlarına ve bölgesel özelliklerine göre belirlenmiş ve ilgili illere cetveller halinde gönderilmiştir. Bu yönetmelik kuralları, 8 Nisan 1972 tarihinde 14153 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır²⁷.

1.2.Sel ve Heyelan

Batı Anadolu Fay Hattı üzerinde yer alan Muğla'da heyelan en fazla görülen doğal afetler arasında yer almaktadır. Bu fay hattı, Afrika levhasının kuzeye doğru hareketiyle oluşmuş ve Türkiye'nin batısında birçok deprem ve heyelanın kaynağı olmuştur. Muğla'nın yer yer dağlık ve eğimli arazi yapısı heyelan riskini arttırmaktadır. Ayrıca yıl boyunca yağış alan Muğla'da toprak yumuşar ve kayganlaşır. Bu da hem sel hem de heyelan afetlerinin meydana gelmesine neden olur. Fethiye'de şiddetli yağmur ve dolu sık sık sel felaketine sebep olmuştur. 8 Temmuz 1931 tarihinde Fethiye'nin dört köyünde yağıştan dolayı 86 dönüm buğday, 205 dönüm arpa, 295 dönüm mısır zarar görmüş, bir öküz ve iki tay da ölmüştür²⁸.

Şiddetli yağmurlar neticesinde 9 Şubat 1938'de meydana gelen selde Milas ilçesi ve Gökova nahiyesinde beş sığır, bir at ve iki koyun suya kapılmıştır²⁹. Yine Fethiye'ye yağın şiddetli yağmurlar 16.12.1940 tarihinde Eşen çayının taşmasına ve Kemer nahiyesinin Ceylan köyü Kavaklıpınar mevkiinde bir evin yıkılarak içinde bulunan bir kişinin ölümüne neden olmuştur. Ayrıca Kestep yolu ile Seydiler köyünden Üzümlü nahiyesine giden yol üzerindeki iki köprü de yıkılmıştır³⁰. Sel felaketi, 1941 yılı Ocak ayında Marmaris'i de vurmuştur. İlçede üç gün boyunca şiddetli yağmur yağmış, 12 Ocak saat 01.15'te başlayan dolu yağışı 71 dakika devam etmiştir. Önce fındık büyüklüğündeki dolu taneleri ardından da sel Marmaris'in merkezine ve çevredeki tarım alanlarına büyük zarar vermiştir³¹.

Aynı yıl Muğla merkez Berdik ve Zağra köylerinde heyelan gerçekleşmiş ve evleri zarar gören 16 aileye evlerini yeniden inşa etmeleri için kereste yardımı yapılması Ziraat Vekilliğinin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince kabul edilmiştir³². Sel felaketinin çok fazla yaşandığı Fethiye'de 1945 yılı 11 Aralık'ta iki gün süren dolu ve yağmur yağışı büyük zarara ve can kaybına yol açmıştır. İlçe merkezinde birçok evin alt katı suyla dolmuş, Karaçulha'da Foça mevkiinde dört kişi kaybolmuş ve bunlardan biri ölü olarak bulunmuştur. Kargı köyünün Yanıklar mahallesinde ondan fazla çit ev ve eşyaları sel sularına kapılmıştır. Sel, birkaç eşek ve 50 dönüm ekili tarlayı da alıp götürmüş ve yerini çakıl taşlarıyla doldurmuştur. Orman

²⁶ Pınar Gün, *Sosyal, Siyasal, Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)*, s.55.

²⁷ BCA,030.18.01.02.091.95.13

²⁸ *Muğla'da Halk*, 28 Temmuz 1931.

²⁹ BCA, 030. 10. 118. 824. 13.

³⁰ BCA, 030. 10. 118. 833. 2.

³¹ BCA, 030. 10. 119. 846. 22.

³² BCA.030.18.1.2.91.53.15; BCA.030.18.1.2.93.120.10.

İşletmesinde bulunan 60 bin kereste ve 30 bin ton odun sel sularıyla beraber denize sürüklenmiştir³³.

Başka bir sel olayı da 1952 yılında Marmaris'te yaşanmıştır. İlçede meydana gelen şiddetli yağmur neticesinde bahçeler ve tarlalar suya gömülmüştür. Yeni yapılmış olan Gelibolu köprüsü de ahşap olduğu için çayın sularına dayanamamıştır. Köprü çöktüğü için Muğla-Marmaris yolu trafiğe kapanmış, yolcular çayı hamal sırtında geçmişlerdir³⁴.

Fethiye'de 1953 yılında 10 gün süren yağmur yağışı birçok zarara sebep olmuştur. İlçe ile köyler arasındaki ulaşım kopmuştur. Karapınar deresi taşmış, sular Orman Dairesi civarında birçok eve girmiştir. 108 zeytin fidanı telef olmuş, 36 keçi ve 26 koyun ölmüş, 3 ev çökmüş, jandarma telefon direkleri sulara kapılmıştır. Ören köyü su baskınına uğramış ve sahil köylerinden bir süre haber alınamamıştır³⁵. Fethiye'de 1955 yılında uzun süre yağan yağmur Murtbeli deresini taşırması ve ilçeyi tehlikeye sokmuştur. İzmir Su İşleri Bölge Müdürlüğü, bu dereyi ıslah ederek Fethiye'deki muhtemel su baskınlarını, Antalya yolunun zarar görmesini ve Fethiye Limanının dolmasını önlemiştir. 1955 yılının Nisan ayında Fethiye'de yarım saat boyunca yağan dolu yüzünden bazı evlerin camları ve kiremitleri kırılmış, ağaçların çiçek ve filizleri ile sebze ve meyveler zarar görmüştür. 1955 yılının Aralık ayında ise Fethiye'de şiddetli yağmur yağışı büyük bir sel felaketine sebep olmuştur. Paşalar köyünde tarlalarını su basan ve mahsulleri zarar gören halka, Ziraat Bakanlığı tarafından yardım yapılmıştır³⁶. Murtbeli deresinin yanı sıra Değirmen deresi, Yetim deresi ve Karapınar deresi yatakları zaman içinde dolmuş ve sık sık su baskınlarına sebep olmuştur. 1955 Mayıs'ında dere yataklarını inceleyen yetkililer, dere yataklarının temizlenmesi ve kenarlarının güçlendirilmesi gerektiğine karar vermişlerdir³⁷.

1957 yılında Mart ayında şiddetli yağmurlar birçok köprüyü yıkmıştır. Narenciye bahçeleri su baskını ve yağıştan dolayı zarar görmüştür. Şehirdeki sokak ve evler sel sularına maruz kalmış, evlerin alt katları suyla dolmuştur. Birçok küçükbaş hayvanın öldüğü tahmin edilmektedir. Yağış sırasında PTT binasına çarpan şimşek binayı tahrip etmiş ve şehrin dışarıyla iletişimi kesilmiştir³⁸.

Köyceğiz ilçesinin su baskınına maruz kalabilecek afet bölgesi olduğu İçişleri, Milli Eğitim, Bayındırlık, Tarım, İmar ve İskân Bakanlıkları tarafından hazırlanan ortak bir raporla belirlenmiştir. Bu rapor Bakanlar Kurulu tarafından 28 Nisan 1967 tarihinde onaylanmıştır³⁹. Köyceğiz ilçe merkezini bu durumdan korumak için Bayındırlık Bakanlığınca hazırlanan ve DSİ Genel Müdürlüğünce onaylanan proje doğrultusunda rıhtım duvarı yapılması Bakanlar Kurulu tarafından 24.06.1967 tarihinde kararlaştırılmıştır⁴⁰.

1968 yılında Muğla ili Fethiye ilçesine bağlı Dereköy'de meydana gelen heyelandan zarar gören ailelerin aynı ilçeye bağlı Patlangıç köyü sınırları içinde yer alan Halaç adıyla da anılan Hurma adlı yere yerleştirilmeleri Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir⁴¹.

Fethiye'nin Kemer bucağına bağlı Aras köyünde meydana gelen heyelandan sonra 1981 yılında buranın jeolojik etüdü yapılmış ve raporlandırılmıştır. Burada Mezozoik yaşlı kireçtaşları ve kumtaşlarına rastlanmıştır. Oldukça kırıklı ve çatlaklı olan bu kireçtaşlarının

³³ *Muğla'da Halk*, 28 Temmuz 1931.

³⁴ *Muğla*, 24 Kasım 1952.

³⁵ *Muğla*, 7 Ocak 1953.

³⁶ Pınar Gün, *Sosyal, Siyasal, Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)*, s. 58.

³⁷ *Muğla*, 20 Mayıs 1955.

³⁸ *Muğla*, 11 Mart 1957.

³⁹ BCA, 030.18.1.2.206.33.2.

⁴⁰ BCA, 030.18.1.2.208.47.2.

⁴¹ BCA.030.18.1.2.228.89.12.

üstünde kalınlıkları farklılık gösteren toprak örtüsü yer almaktadır. Yer altı su seviyesi oldukça yüksek olan köyde yer yer genç alüvyonlar da görülmektedir. Yedi mahalleden oluşan köyün üç mahallesinin yolları aşırı kar yağışı nedeniyle kapalı olduğundan etüd edilememiştir. Diğer mahallelerden ikisi yüzde 35-40 civarında eğime sahip Uçarlar tepesinin eteklerinde kurulmuştur. Kireçtaşları üzerinde yer alan örtü malzeme, kontrolsüz yüzey suları ve zeminden sızan suların etkisiyle bozulması üzerine zeminde ve konutlarda deformasyon meydana gelmiştir. Köyün tarım arazilerinde 30 cm'ye yakın çökmeler meydana gelmiş, mahalle yollarında yarılmalar, konutlarda çatlaklar oluşmuştur. Raporun sonuç ve öneriler kısmında köyde bulunan 17 hanenin (20 aile) nakline, köyün Bayındırlık ve İskân Bakanlığınca kontrol etüdüleri programına alınarak her yıl kontrol edilmesine karar verilmiştir. Bu rapordan sonra Aras köyü, Bakanlar Kurulu tarafından (7269 sayılı yasanın ikinci maddesi gereği) 6 Temmuz 1981 tarihinde afete maruz bölge olarak kabul edilmiştir⁴². Aras köyünde bulunan 20 ailenin Dalaman İlçesi Karginkürü köyü Kükürt mevkiine yerleştirilmeleri Bayındırlık ve İskân Bakanlığının 1987 yılındaki teklifi ve Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir⁴³.

1989 yılında kaya düşmesi felaketi yaşanan Ula ilçesine bağlı Gökova bucağı Kozlukkuyu köyü ve Milas'a bağlı Ören köyü Bakanlar Kurulu tarafından 03.03.1990 tarihinde afete maruz kalan 319 yer arasına alınmıştır⁴⁴.

Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Afet İşleri Başkanlığı teknik elemanları tarafından afet tehlikesi olan 34 ilde jeolojik etüdler yapılmış, gerekli raporlar hazırlanmış ve buraların afete maruz bölgeler olduğuna dair 7269 sayılı yasanın⁴⁵ ikinci maddesi gereği 17 Şubat 1997 tarihinde Bakanlar Kurulu kararına sunulmuştur. Raporda adı geçen yerlerden biri de 26 Eylül 1995'te heyelan yaşanmış olan Muğla'nın Menteşe beldesidir⁴⁶. 22 Ocak 1996 tarihinde Kavaklıdere Çayboyu gerçekleşmiş olan heyelandan sonra Bayındırlık ve İskân Bakanlığı tarafından burada gerekli jeolojik etüdler yapılmıştır. İncelemeler sonucunda Çayboyu, Bayındırlık ve İskân Bakanlığının 13.04.1998 tarihli ve 3922 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulu tarafından 7269 sayılı yasanın 2. Maddesi gereğince 04.05.1998 tarihinde afete maruz bölgeler arasına alınmıştır⁴⁷.

2.Salgın Hastalıklar

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında çok sayıda savaş olmuş ve ekonomik sorunlar çoğalmıştır. Bu dönemde sıtma hastalığı, ülkenin iklim ve coğrafya bakımından uygun olan bölgelerinde önemli ölçüde yayılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'dan Suriye, Irak taraflarına giden askerler ağır sıtma vakalarına tutularak bu hastalığı gittikleri yerlere yaymışlar ve bu da sıtmanın savaştan sonra Anadolu'daki en önemli sorunlardan biri olmasına neden olmuştur.

1914 yılında Sıhhiye Nezareti kurularak, merkezi bir yapıyla tüm salgın hastalıklarla savaşılmaya başlanmıştır. Almanya'dan getirilen kinin, tablet şekline getirilip, Ziraat Bankası vasıtasıyla halka bedava verilmiştir. Fakat uzun süren savaş yılları, halkın bilgisizliği, alınan

⁴² BCA.030.18.1.2.429.329.9.

⁴³ BCA.030.18.1.2.570.568.9.

⁴⁴ BCA.030.18.1.2.645.22.1.

⁴⁵ Bknz. 7269 Sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.7269.pdf>

⁴⁶ BCA.030.18.1.2.878.967.6.

⁴⁷ BCA.030.18.1.2.933.159.10.

tedbirlerin ve verilen ya da satılan kininin yetersizliği sebebiyle sıtma salgınları ülke genelinde durdurulamamış, halkın yaklaşık üçte ikisi bu hastalıktan hayatını kaybetmiştir⁴⁸.

Yeni Türk Devleti kurulduktan sonra ilk sıtma ile mücadele bildirisi, 9 Mayıs 1920'deki 1. İcra Vekilleri Heyeti tutanaklarında "Emrazı sariyenin lehülhamd memlekette bu sene evvelki harb senelerine nispeten pek az olduğunu marazı hamdüşükranda zikretmekle beraber bugün emrazı içtimaiye namı altında zikrolunan malarya (sıtma) ve frenginin tahdidi mazarratı için diğer şuaabatı idare ile müttahiden ittihazı tedabir olunacağını söylemek isteriz" sözleriyle yer almıştır⁴⁹.

Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin 1921 yılındaki açılış konuşmasında, bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin yetersizliğinden bahsetmiştir. 1 Mart 1922 açılış konuşmasında ise, "Emrazı sâriyeye karşı en katî tedbir olan aşılar artık tamamıyla memleketimizde istihsal olunmaktadır. Üç milyon küsur kişilik çiçek aşısının Sivas'ta istihsal edilmiş olduğunu zikretmek bu bapta kâfi bir fikir verebilir. Memleketin malaryalı muhitlerinde miktarı kâfi kinin tevzi edildi. Frengi afetinin itfası için de mümkün olan meblâğ sarf edildi. Ve emrazı içtimaiye ile mücadelemizin daha müsmir ve daha şâmil bir şekilde ifası esbabı da ihzar edilmiştir" diyerek sıtma ile mücadeleden bahsetmiştir⁵⁰.

19. yüzyılın sonlarına doğru sıtma ile mücadele bataklıkların kurutulması okaliptüs ağaçları kullanılmıştır. Doktor Esad Bey'in raporunda bu konuyla ilgili olarak şu bilgiler yer almıştır: "Muğla, Dalaman dereleri arasındaki geniş alandaki bataklıkları kurutmak için uygulanan drenaj yönteminin yanı sıra binlerce okaliptüs ağacının dikilmesiyle bu bölgedeki bataklıkların yarıdan fazlası kurutulmuş tarım için elverişli hale getirilmiştir. Bu bölgede özellikle Abbas Hilmi Paşa'nın çabalarıyla Milas, Köyceğiz ve Fethiye'nin doğusunda kalan binlerce dönümlük bataklık alanlara okaliptüs ağacı dikilerek bataklıkların kurutulması konusunda büyük bir mücadele verilmiştir. Bataklıkların kurutulması sıtma hastalığı ile dolaylı yoldan mücadeleye yarıyordu. Bu yüzden halk arasında okaliptüsler için "sıtma ağacı" denilmesi daha yaygındı⁵¹. Bu bölgedeki okaliptüs ağaçları yüz yıldan fazla zaman diliminde oldukça büyümüş olarak bölgede varlıklarını hala sürdürmektedir⁵².

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra toplum sağlığı için büyük bir öncelik olmuştur. Hem dışarıdan gelen hem de içeride ortaya çıkan hastalıkların yayılmasını önlemek için salgın biliminin önerdiği yöntemler başarıyla uygulanmıştır. Böylece, yurt dışından kaynaklı hastalıklardan tamamen kurtulunmuş ve yurt içindeki olayların ve salgınların hızla kontrol altına alınması sağlanmıştır⁵³. Cumhuriyet döneminin başlarında, tüm Türkiye'de olduğu gibi Muğla'da da sağlık alanında karşılaşılan sorunlar arasında doktor ve sağlık personeli eksikliği, nüfusun düşük ve çocuk ölüm oranının yüksek olması, verem, frengi, sıtma ve trahom gibi hastalıkların yaygınlığı ve hastane ve sağlık merkezlerinin yeterli olmaması sayılabilir⁵⁴.

⁴⁸ Müesser Özcan, Aslıhan Akpınar, Burak Ekrem Çitil, "On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu Yirminci Yüzyıl Başında Sıtmayla Mücadele Çalışmaları: Muğla Örneği Sıtmayla Mücadele", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tıp Dergisi*, 4(3), 2017, s. 8.

⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi. Devre: 1, İctima senesi:1, 13. İctima. 1336 s.241.

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi. Devre: 1, İctima senesi:3, 1. İctima. 1336 s.3.

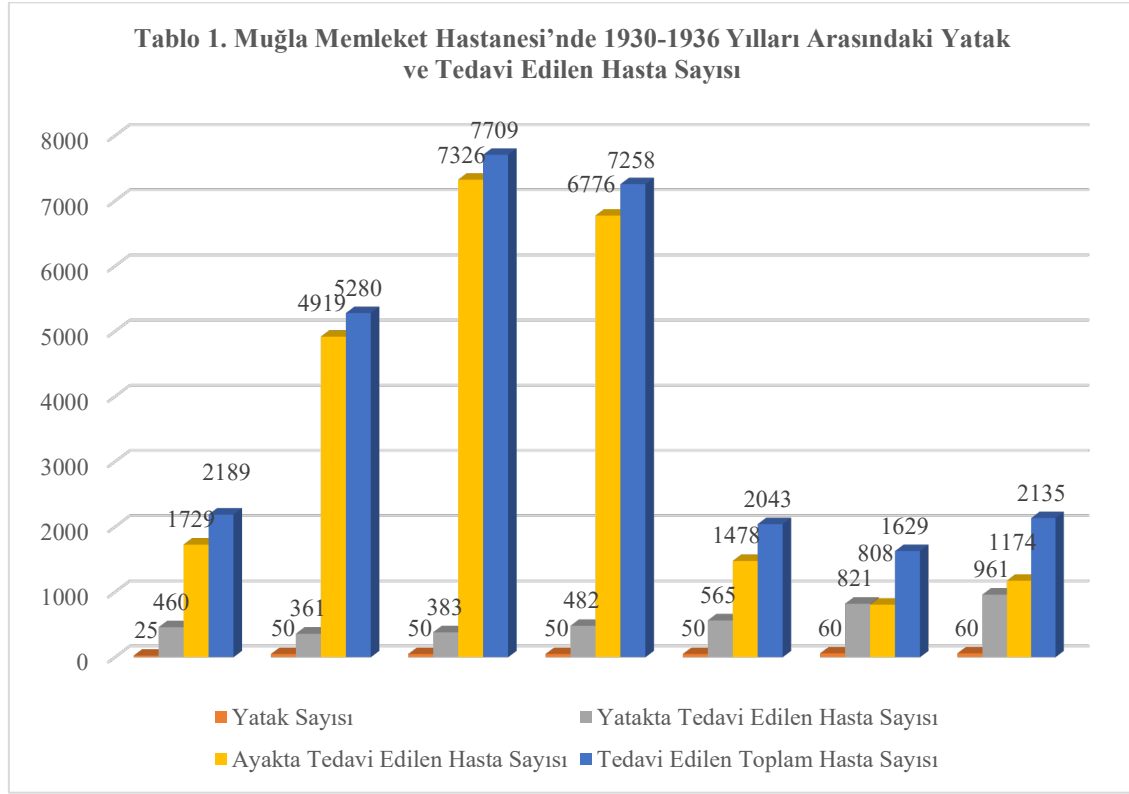
⁵¹ Doktor Esad, *Türkiye'nin Sıhhi-İctimai Coğrafyası Muğla (Menteşe) Sancağı*, Haz. Bayram Akça ve Erdoğan Keleş, Melsa Yayınları, Muğla 2012, s. 88.

⁵² Müesser Özcan, Aslıhan Akpınar, Burak Ekrem Çitil, "On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu Yirminci Yüzyıl Başında Sıtmayla Mücadele Çalışmaları: Muğla Örneği Sıtmayla Mücadele", s. 9.

⁵³ Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *80. Yılda Tedavi Hizmetleri (1923-2003)*, Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004, s. 7.

⁵⁴ Recep Akdur, *Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de Sağlık*, 12.Ulusal Halk Sağlığı Kongresi, 21-25 Ekim 2008 Ankara, s. 3.

Muğla, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra sağlık alanına büyük önem vermiştir. 1938 yılı itibarıyla Muğla merkezde 60 yataklı 3 pavyonlu, Fethiye'de 15 yataklı ve Milas, Bodrum, Köyceğiz'de 5 yataklı hastaneler ile muayene ve tedavi evleri mevcutken il merkezi ve ilçelerde toplam 14 doktor, 11 sağlık memuru, 4 hemşire ve 8 Belediye ebesi çalışmaktadır. Şehir merkezinde ve ilçelerde 6 eczane hizmet vermektedir. Muğla Devlet Hastanesi'ne 1931-1938 yılları arasında başvuran hastaların sayısı Tablo 1'de gösterilmiştir⁵⁵:

Tablo 1 incelendiğinde 1930-1936 yılları arasında yatarak tedavi edilen hasta sayısında nüfusun da artması ile doğru orantılı olarak bir artış gözlemlenirken ayakta tedavi edilen hasta sayısında aynı artış görülmemektedir. Bu durum sağlık kuruluşları ve sağlık personelinin sayısı az olduğundan yatarak tedavi edilecek kadar ağır durumda olmayan hastalar sağlık kuruluşlarına başvurmadıkları ile ilişkilendirilebilir.

Muğla'da Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında salgın hastalıkların yaygın olduğu ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine sebep olduğu bilinmektedir. Tifo, dizanteri, kızamık, sıtma ve verem bu hastalıkların başlıcalarıdır⁵⁶. İlerleyen yıllarda devlet sağlık alanında bir sistem kurarak salgın hastalıklarla etkin bir şekilde mücadele etmeye başlamıştır.

1929 yılında Muğla'nın sahillerinden en yüksek yaylalarına kadar her yerinde görülen ve şehri ciddi anlamda tehdit eden sıtma hastalığına karşı sağlık alanındaki yetersizlikler nedeniyle sadece 24 köyde mücadele başlatılabildiği⁵⁷.

Köyceğiz İlçesi, sahil kesiminde yer alması ve bataklıklarla kaplı olması nedeniyle sıtma hastalığına çok maruz kalmıştır Bu hastalıkla mücadele etmek için 1926 yılında sıtma tehlikesi

⁵⁵ Muğla Cumhuriyetin 15inci Yılında, Muğla 1938, s. 87

⁵⁶ Doktor Esad, Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası: Menteşe (Muğla) Sancağı, Ankara 1922, s. 88.

⁵⁷ Muğla'da Halk, 24 Ekim 1929.

olan illerde özel teşkilatlar oluşturulmuş ve hem hastaların tedavisi hem de sivrisineklerin yok edilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Fethiye, Köyceğiz ve Milas'ta 1930'lu yıllarda sıtma yaygınlaşmış ve ciddi tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler sayesinde sıtma tedavisinde başarı sağlanmıştır⁵⁸. Muğla merkezin tamamı ve ilçelerinin çoğu 1931 yılında sıtma mücadele kapsamına alınarak sıtma hastalarının tedavisi için Ziraat Bankası aracılığıyla buralarda kinin dağıtılmıştır⁵⁹. Muğla'da 1936 yılında sıtmayla mücadele etmek üzere bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun başında Muğla Valisi ve CHP İl Başkanı yer almıştır. Komisyonun görevi, köylerde sıtma hastası olan kişilere ücretsiz olarak doktor göndermek, ilaç dağıtmak ve bu sayede sıtma ile mücadelede önemli bir adım atılmıştır⁶⁰.

Cumhuriyetin ilk 15 yılında yürütülen sıtma ile mücadele kampanyası sayesinde, Muğla ve çevresinde bulunan bataklıklar drenajla kurularak tarıma açmıştır. Bu alanlar eskiden göçerlerin kışladığı yerlerdi. 1940'lardan sonra göçerler bu alanlara yerleşerek köyler kurmuşlardır⁶¹.

1940'lı yıllarda ilde yaygın olan bir başka hastalık veremdir. Verem, 1940'lı yıllarda ilde sıkça görülen bir hastalıktır. Bu hastalığın belirtileri, tedavisi ve önlenmesi hakkında gazetelerde çeşitli köşe yazıları yayınlanmıştır. Bu yazılar, halkı verem konusunda bilinçlendirmek ve uyararak hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla kaleme alınmıştır⁶².

1940'lı yıllarda Muğla'nın her yerinde sıtma hastalığına rastlanmıştır. Bu hastalıkla etkin bir şekilde mücadele edilememiş ve yeterli tıbbi destek sağlanamamıştır. Üstelik bu dönemde sıtmanın tedavisinde kullanılan kinin maddesinin fiyatı da iki katına çıkmış ve durumu daha da zorlaştırmıştır⁶³.

1941 yılında şehirde hastalıklar genelde kontrol altındayken bazı köylerde tifo, çiçek ve kızamık salgınları yaşanmıştır. 14 Mart 1941'de başlayan aşı kampanyası ile bu hastalıkların yayılmasını önlemek için çalışılmıştır. Bu kampanya kapsamında iki ayda 1000 kişi çiçek aşısına, 300 kişi de tifo aşısına tabi tutulmuştur (Muğla'da Halk, 15 Mart 1941).⁶⁴

Muğla'da 1 Ağustos 1942'de Sıtma Mücadele Teşkilatı oluşturulmuştur. Bu teşkilat, daha önce Aydın iline bağlı çalışan dört şubeyi bünyesine katmıştır. Bu şubeler Fethiye, Marmaris, Milas ve Köyceğiz'dir. Her şubede bir doktor ve birkaç sıhhiye memuru çalışmıştır. Sıhhiye memurları, belirlenen köylere giderek hastaları ücretsiz olarak muayene etmiş ve ilaç vermiştir. Doktor da köylere giderek hem memurların işlerini kontrol etmiş hem de sıtma dışında hastalığı olan köylülere ücretsiz ilaç dağıtmıştır⁶⁵.

Sıtma ile mücadelede sağlık personelinin eğitimi önemli bir rol oynamıştır. 1945 yılından itibaren bu amaçla kurslar düzenlenmiştir. Bu kurslarda sağlık personeline sıtmanın tanısı, tedavisi ve önlenmesi konularında bilgi verilmiştir. Bu sayede salgın hastalığın yayılmasını engellemek ve azaltmak için gerekli önlemler alınmıştır⁶⁶. Sıtma hastalığı, 1945 yılında Ankara'da düzenlenen bir konferansta ele alınmıştır. Bu konferans, sıtmanın Türkiye'de ne kadar büyük bir sorun olduğunu ortaya koymuştur⁶⁷.

⁵⁸ Cumhuriyetin 15. Yılında Muğla, İzmir 1938, s. 87.

⁵⁹ Muğla da Halk, 3 Eylül 1931.

⁶⁰ Muğla da Halk, 13 Ağustos 1936.

⁶¹ Pınar Gün, *Sosyal, Siyasal, Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)*, s. 62.

⁶² Muğla'da Halk, 12 Temmuz 1944.

⁶³ Muğla'da Halk, 14 Eylül 1940.

⁶⁴ Muğla'da Halk, 15 Mart 1941.

⁶⁵ Bayram Akça, *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 60-61.

⁶⁶ Muğla'da Halk, 17 Şubat 1945.

⁶⁷ Muğla'da Halk, 21 Şubat 1945.

1946 yılında sıtma hastalığına karşı DDT adlı bir ilaç kullanılmıştır. Bu ilaç, sivrisinekleri öldürerek hastalığın yayılmasını önlemiştir. Bu sayede sıtma ile mücadelede büyük bir ilerleme sağlanmıştır⁶⁸.

1948 yılında sıtma savaş komisyonu toplantısında sıtma savaş kurulları ile mahalli sağlık kurullarının doktor ve diğer personelinin işbirliği içinde ve geçmiş yıllara göre daha sistemli ve metodlu çalışması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Sıtma Umumi Hıfzısıhha, Belediye ve Köy Kanunları gereğince köylerin sağlık durumları ile yakından ilgilenip gerekli koruma tedbirlerini almaları gerektiği de vurgulanmıştır⁶⁹.

Fethiye'de 1958 yılında Muğla Sıtma Savaş Bölgesi Başkanlığı, sıtma hastalığına yakalanma ihtimali olan hastaları muayene etmiş ve 2827 kişiden kan örneği almıştır. Fethiye şubesinin yaptığı testler sonucunda üç kişide sıtma hastalığı tespit edilmiş ve tedaviye başlanmıştır. Daha sonra ilçede sıtmaya karşı ilaçlama yapılmıştır⁷⁰.

Hastalığının tamamen ortadan kaldırılması için 1957 yılında Dünya Sağlık Teşkilatı, Sıtma Eradikasyonu adlı bir sistem geliştirmiştir. Bu sistemde, köylerde ve evlerde kan testleri yaparak sıtma hastalarını tespit etmek ve tedavi etmek amaçlanmıştır. Ayrıca, sivrisinekleri yok etmek için insektisit adlı bir ilaç püskürtme işlemi uygulanmıştır. Bu çalışmalar sayesinde, sıtma hastalığı bu tarihten sonra görülmemiştir⁷¹.

Sıtma dışında görülen diğer hastalıklardan biri de cinsel yolla bulaşan frengidir. Özellikle 1930'lu yıllarda Köyceğiz ve çevresinde frengi hastalığı oldukça yaygın olarak görülmektedir⁷².

Muğla'da 1950'li yıllarda tetanos, tifo, çiçek ve çocuk felci gibi hastalıklara karşı aşılamalar yapılmış, kolera ve bağırsak parazitleri ile ilgili seminerler düzenlenmiştir. İçme suyu temizliği ve fenni hela yapımı çalışmaları, kuduz tedavi istasyonu kurulması ve haşaratla mücadele faaliyetleri de bulaşıcı hastalıkları önleme çalışmaları arasında yer almıştır⁷³.

1957'de Fethiye depreminden hemen sonra 60 yataklı gezici hastane ve çadırlardan oluşan sağlık merkezi hizmet vermeye devam etmiştir. İlçe merkezinde ve köylerindeki depremzedelere gerekli aşılar yapılmış ve bulaşıcı hastalıklarının çıkması önlenmiştir⁷⁴.

Fethiye'nin Kaya, Kınalı ve Keçiler köylerinde 1962 yılında tifo hastalığı görülmüştür. 15 tifo hastası, Fethiye Sağlık Merkezine götürülerek tedavileri başlatılmıştır. Muğla Sağlık Müdürlüğü de aynı yıl Fethiye halkının tamamını aşılamıştır⁷⁵.

Fethiye'de 1960'lı yıllarda köylerde halk sağlığı eğitimi verilmiştir. Bulaşıcı hastalıklar, kolera ve bağırsak enfeksiyonları hakkında eğitim kampanyaları yapılmıştır. Bu yıllarda ilçede 179 kişide frengi olduğu belirlenmiş ancak yoğun çalışmalarla bu sayı 5'e indirilmiştir. Köylerde 30 cüzamlı hasta bulunmuştur. Fethiye'de Verem Savaş Dispanseri olmadığı için verem hastaları Muğla Verem Savaş Dispanserinde tedavi edilmiştir⁷⁶.

Bulaşıcı hastalıklara karşı korunma ve tedavi usulleri hakkında halk sağlığı eğitimi ile birlikte merkez ve köylerde çevre sağlığı faaliyeti olarak suların dezenfeksiyonu, sıhhi tuvalet inşası, gübrelik ve bataklıkların izalesi işleri özen ile takip edilmiştir. 1966 yılında Boğmaca, Difteri, Tetanos karma aşıları tatbikatı %70 oranına ulaşmış, geri kalan nüfusun aşıları da

⁶⁸ 1973 Muğla İl Yıllığı, İzmir 1973, s.277.

⁶⁹ 1948 Yılı Sıtma Savaş Komisyonu Toplantısı, *Sağlık Dergisi*, C. 22, S.2, 1948, s.1.

⁷⁰ Muğla, 21 Ocak 1958.

⁷¹ 1973 Muğla İl Yıllığı, İzmir 1974, s.277.

⁷² BCA.490.01 512 2055 2.

⁷³ 1967 Muğla İl Yıllığı, Ankara 1968, s.235.

⁷⁴ BCA.30.1.121.722.4.

⁷⁵ Fethiye, 15 Ocak 1962.

⁷⁶ 1967 Muğla İl Yıllığı, Ankara 1968, s. 234.

yapılmaya devam edilmiştir. 1960'lı yıllarda da Datça'da kayda değer sayıda veremli, frengili, lepralı hastaya rastlanmamıştır⁷⁷.

Salgın hastalıklarla mücadelenin devam ettiği bu yıllarda Muğla ilindeki sağlık personeli sayısı Tablo 2'de görülmektedir⁷⁸:

Tablo 2. Muğla İlinde 1963-1970 yılları arasında görevli sağlık personeli sayısı				
Yıllar	Uzman Dr.	Pratisyen Dr.	Hemşire	Sağlık Memuru
1963	19	27	30	68
1964	23	24	32	67
1965	25	21	33	67
1966	28	23	31	66
1967	28	25	36	75
1968	27	26	51	84
1969	24	23	53	80
1970	26	20	53	88

Tablo 2 incelendiğinde Muğla'daki sağlık personeli sayısında belirgin bir artışın olmadığı görülmektedir. Bu yıllarda sağlık alanında birçok noksanlıklar yaşanmıştır. Sağlık personelinin üç büyük ilde yoğunlaşması ve küçük yerleşme birimine eleman sağlanmasında karşılaşılan zorlukların yanı sıra temel sağlık hizmetleri gereğince yürütülememiştir⁷⁹.

Sonuç

Bu çalışmada 20. yüzyılda Muğla'da meydana gelen doğal afetler ve salgın hastalıklar ele alınarak bunların sosyal, ekonomik ve kültürel etkileri incelenmiştir. Çalışmada, Köyceğiz, Fethiye, Datça ve Milas ilçelerinde yaşanan deprem, sel, fırtına, sıtma, kolera, verem gibi olaylar örnek olarak alınmış ve bunların kronolojik gelişimi, sebep ve sonuçları, alınan önlemler ve mücadele yöntemleri ortaya konulmuştur.

Doğal afetler ve salgın hastalıklar, meydana geldikleri yerlerde insanlara maddi ve manevi açıdan zarar verdikleri gibi yerleşim yerlerinin zarar görmesine ya da tamamen ortadan kalkmasına da neden olmuştur. Bu durum insanları psikolojik, sosyal ve ekonomik açılarından etkilenmiştir. Sıtma, veba, difteri, çiçek gibi salgın hastalıkların etkileri uzun süre görülmüş ve birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Tedavi yöntemlerinin ve ilaçlarının geliştirilmesiyle birlikte bu hastalıklar yok denecek kadar az görülmeye başlamıştır.

Bu çalışma, Türkiye jeolojik, meteorolojik ve topoğrafik özellikleri ile doğal afetlere karşı hassas bir coğrafyada yer almaktadır. Bu özelliğinden dolayı depremler başta olmak üzere, heyelan, su baskını, kaya düşmesi ve çığ gibi çeşitli afetler tarih boyunca yaşanmıştır. Alp-Himalaya deprem kuşağı adı verilen en aktif deprem bölgesinde yer alan bu coğrafya dünyadaki deprem riski yüksek yerlerden biridir. Anadolu coğrafyasında yer alan üç büyük fay hattı Kuzey

⁷⁷ Ruşen Taşcı, *Sosyal, Siyasal, Ekonomik Yönüyle Datça (1923-1960)*, Muğla 2013, s. 65.

⁷⁸ 1973 Muğla İl Yıllığı, s. 272.

⁷⁹ *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, DPT, Ankara 1973, s. 111-112.

Anadolu Fay Hattı, Doğu Anadolu Fay Hattı ve Batı Anadolu Fay Hattıdır. Muğla, Batı Anadolu Fay Hattındadır ve burada tarih boyunca sürekli olarak küçüklü büyüklü depremler görülmüştür. Depremlerin en fazla görüldüğü ilçeler Milas, Fethiye, Köyceğiz ve Datça ilçeler olmuştur.

Denizel etkinin hâkim olduğu Muğla'da görülen şiddetli yağışların toprağın taşıyabileceğinden fazla olması hem sel hem de heyelana neden olmuştur. Zeminin özelliklerinin tam olarak bilinmemesi sebebiyle binalar, bazen yeraltı su seviyesinin yüksek olduğu, alüvyonların olduğu ya da bölgede fazlaca bulunan kireçtaşları ve kumtaşlarının olduğu yerlere yapılmasına neden olmuştur. Bu durum da heyelan felaketini, maddi ve manevi kayıpları beraberinde getirmiştir. Muğla'da bataklıkların fazla olması da sel tehlikesini artırmıştır. Aynı zamanda sıtma hastalığına neden olan bu bataklıkların kurutulması için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yetersiz sağlık koşulları, eksik sağlık personeli ve sağlık kuruluşları, ilaç yetersizliği nedeniyle sıtma ile mücadele konusu uzun yıllar ülkeyi ve şehri uğraştıran önemli sağlık sorunlarından biri olmuştur.

Bu çalışmadaki bulgular, doğal afetler ve salgın hastalıkların bölge halkının yaşam kalitesini, sağlık durumunu, ekonomik faaliyetlerini ve kültürel değerlerini önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir. Ayrıca, bu olayların bölge halkının dayanışma ruhunu, sosyal sorumluluk bilincini ve afetlere karşı hazırlıklı olma becerisini de geliştirdiği görülmüştür. Bu çalışma, afetlerle ilgili bilimsel literatüre katkıda bulunmakta ve bölge halkının afetlere karşı daha iyi korunması için öneriler sunmaktadır. Bu çalışmanın devamında, bölgedeki diğer ilçelerde yaşanan doğal afetler ve salgın hastalıklar da incelenebilir ve bunların bölge tarihi ve kültürü üzerindeki etkileri karşılaştırılabilir. Ayrıca, bölgede afet yönetimi ve risk azaltma stratejilerinin geliştirilmesi için daha kapsamlı bir araştırma yapılabilir. Bu çalışma ile ortaya konulan bulgular, Muğla ve çevresindeki doğal afetler ve salgın hastalıkların tarihsel süreç içinde nasıl değiştiğini ve toplum üzerinde nasıl etkiler yarattığını anlamak için önemli bir adım oluşturmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.121.722.4.

BCA, 030.10.119.838.8.

BCA,030.10.0.119.839.5.

BCA.030.10.0.119.847.3.

BCA, 030. 10. 118. 824. 13.

BCA, 030. 10. 118. 833. 2.

BCA, 030. 10. 119. 846. 22.

BCA,030.18.01.96.80.9.

BCA,030.18.01.123.73.18.

BCA,030.18.01.20.45.15.

BCA,030.18.01.2.91.95.13

BCA.030.18.1.2.91.53.15,

BCA,030.18.1.2.93.120.10.

BCA,030.18.1.2.206.33.2.
 BCA,030. 18.1.2.208.47.2.
 BCA,030.18.1.2.228.89.12.
 BCA,030.18.1.2.429.329.9.
 BCA,030.18.1.2.570.568.9.
 BCA,030.18.1.2.645.22.1.
 BCA,030.18.1.2.878.967.6.
 BCA,030.18.1.2.933.159.10.
 BCA,490.01.512 2055 2.

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi. Devre: 1, İctima senesi:1, 13. İctima. 1336 s.241.

TBMM Zabıt Ceridesi. Devre: 1, İctima senesi:3, 1. İctima.1336 s.3.

Araştırma Eserler

1948 Yılı Sıtma Savaş Komisyonu Toplantısı, *Sağlık Dergisi*, C. 22, S.2, 1948.

7269 Sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.7269.pdf>, Erişim Tarihi: 21.09.2023

Akça, Bayram; *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

Akça, Bayram-Akça, Seher, “Cumhuriyet Dönemi Muğla Vilayetinde Görülen Depremler (1923-1960)”, *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14(1), 2019, s. 17-30.

Akdur, Recep; *Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de Sağlık*, 12.Ulusal Halk Sağlığı Kongresi, 21-25 Ekim 2008 Ankara, s. 45-71.

Arslan, Recep; “1957 Fethiye Depremi ve Bölgeye Etkileri”, *Turkish Studies, Volume 12/35*, Ocak 2017, s. 33-47.

Cumhuriyetin 15. Yılında Muğla, İzmir 1938

Doktor Esad; *Türkiye'nin Sıhhi-İctimai Coğrafyası: Menteşe (Muğla) Sancağı*, Ankara 1922.

Doktor Esad; *Türkiye'nin Sıhhi-İctimai Coğrafyası Muğla (Menteşe) Sancağı*, Haz. Bayram Akça ve Erdoğan Keleş, Melsa Yayınları, Muğla 2012.

Ergünay, Oktay; “Afet Yönetimi Nedir? Nasıl Olmalıdır?”, *TÜBİTAK Deprem Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1996.

Gün, Pınar; *Sosyal, Siyasal, Ekonomik Yönüyle Fethiye (1923-1960)*, Fethiye Belediyesi Yayınları, Ankara 2018.

Hogan, D. E, Burstein.J.L.; “Basic Physics of Disaster”, *Disaster Medicine J*; 2002, s. 3-9.

Kartal, Recai Feyiz – Kadirioğlu, Filiz Tuğba – Kılıç, Tuğbay; “Muğla Bölgesinin Sismik Aktivitesi ve Yapay Sarsıntılar”, Aktif Tektonik Araştırma Grubu Çalıştay, 5-7 Kasım 2014, Muğla 2014.

Koç, Telat – Çavuş, Canan Zehra, Sarış, Faize- Çalışkan, Veda; “Çanakkale Kar Fırtınası Afetinin Sosyal ve Ekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi”, *Sivil Savunma Dergisi*, Cilt. 47 Sayı: 181, s. 5-20.

Öcal, Nevzat; *25 Nisan 1957 Fethiye Zلزlesi*, İstanbul Kandilli Rasathanesi Sismoloji Yayınları, İstanbul 1958.

Özcan, Müesser, Akpınar, Aslıhan, Çitil, Burak Ekrem; “On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu Yirminci Yüzyıl Başında Sıtmayla Mücadele Çalışmaları: Muğla Örneği Sıtmayla Mücadele”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tıp Dergisi*, 4(3), 2017, s. 7-12.

Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *80. Yılda Tedavi Hizmetleri (1923–2003)*, Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.

Satılmış, Selahattin; “Muğla Bölgesinin Tarihsel Depremleri (1850-1900)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.1, 2020, s.155-182.

Taşcı, Ruşen; *Sosyal, Siyasal, Ekonomik Yönüyle Datça (1923-1960)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Muğla 2013.

Türk Dil Kurumu <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 18.09.2023.

1967 Muğla İl Yıllığı, Ankara 1968.

1973 Muğla İl Yıllığı, İzmir 1974.

Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977, DPT, Ankara 1973.

Gazeteler

Muğla'da Halk, 24 Ekim 1929.

Muğla'da Halk, 28 Temmuz 1931.

Muğla da Halk, 3 Eylül 1931.

Cumhuriyet, 24.04.1933.

Son Posta, 24.04.1933.

Son Posta, 25.04.1933.

Muğla'da Halk, 15 Mart 1941.

Muğla'da Halk, 4 Ekim 1941.

Muğla'da Halk, 17 Şubat 1945.

Muğla'da Halk, 21 Şubat 1945.

Muğla, 11 Mart 1957.

Akşam, 28 Nisan 1957.

Muğla, 1 Mayıs 1957.

Muğla, 6 Mayıs 1957.

Muğla, 13 Mayıs 1957.

Muğla, 16 Mayıs 1957.

Muğla, 21 Ocak 1958.

Muğla, 4 Kasım 1958.

Fethiye, 15 Ocak 1962.

BOOK REVIEW / KİTAP İNCELEMESİ

Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Eğitim-Öğretim, Kayıhan Yayınları, İstanbul
2020, ISBN 978-605-599-662-8, ss. 240.

Mehmet Deri

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
e-mail: mehmet.deri@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2287-9330

Near East Historical Review

13/4, October / Ekim 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Book Review / Kitap İncelemesi
Received Date - Geliş Tarihi : 02.10.2023
Accepted Date - Kabul Tarihi : 01.11.2023
Pages - Sayfa : 379 - 381

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.72810>

Citation - Atıf : Mehmet Deri, "Kitap İncelemesi: Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim-Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2020, ISBN 978-605-599-662-8, ss. 240.", *Near East Historical Review*, 13/4, October, 2023, pp. 379 – 381.

Near East Historical Review
13/4, October - Ekim 2023
379 - 381
Book Review – Kitap İncelemesi

BOOK REVIEW / KİTAP İNCELEMESİ

*Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Eğitim-Öğretim, Kayıhan Yayınları, İstanbul
2020, ISBN 978-605-599-662-8, ss. 240.*

Mehmet Deri

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
e-mail: mehmet.deri@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2287-9330

Bilindiği gibi eğitim, yetişen nesillerin topluma intibakını sağlamak, ait olduğu değerleri genç kuşaklara aktarmak, böylece fert ve cemiyet hayatında bir denge ve ahenk meydana getirme faaliyetidir. Eğitim ailede, okulda ve çevrede hayat boyu süren bir etkileşimin adıdır. Her devlet, kendi toplumunun değer yargılarına, zamana, gerekli görülen ihtiyaç ve şartlara göre bir eğitim sistemini benimser.

Önceleri küçük bir beylik iken, Osmanlı Devleti'ni kısa bir zamanda “cihan devleti” yapan unsurların başında, asırlardır başarıyla uyguladığı eğitim sistemi gelmektedir. Osmanlı Devleti, bu başarılı eğitim sistemi nedeniyle ki hangi din, dil, ırk ve coğrafyadan olursa olsun insanları adalet ve büyük bir hoşgörü örneği sergileyerek asırlardır bir arada yaşatmayı başarmıştır.

Osmanlı Devleti'nin altı yüzyıllık tarihi boyunca ve üç kıtaya yayılan coğrafyasında aktif bir eğitim-öğretim hayatı bulunmaktaydı. Devletin kuruluşundan itibaren eğitim-öğretim faaliyetleri yoğun bir şekilde başlamış ve artarak devam etmiştir. Klasik dönemde eğitimin temel kurumu medreseler, Osmanlı öncesi yerleşik geleneklere uygun olarak faaliyetlerini sürdürmüş ve özellikle yeni fethedilen topraklarda yoğun olarak inşa edilerek devletin yıkılışına kadar geçen sürede aktif olarak eğitim faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Klasik Dönemde Osmanlılarda din, kültür ve bilim faaliyetlerinin kaynağını oluşturan ve aynı zamanda devlet ve toplumun eğitilmiş insan gücü ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde teşkilatlanmış olan kurumlar medreselerdir. Medreseler, Osmanlı öncesi yerleşen ilmi gelenekler çerçevesinde vakıf kurumu olarak devam etmiş, Osmanlı döneminde teşkilat yapısı ve aklı ilimlerin eğitimi bakımından birtakım değişikliklere uğramıştır. İlk dönemde medrese kurma faaliyetlerinin ortaya çıkan en belirgin yönü, fetih ve iskân politikaları ile paralel şekilde yürütülmesidir. Anadolu ve Rumeli'de Bizans İmparatorluğu'na ait toprakların fethedilmesi ve Türkler ile iskân edilmesiyle başlayan imar ve şehirleşme sürecinde medreselerin önemli bir yeri olmuştur.

Osmanlı Tarihi boyunca medrese eğitimi, Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Müslümanlar arasında din anlayışı ve kültürel birliği sağlamıştır. Müderrislerin umumiyetle Türk olması ve medrese mezunlarının önemli bir kısmının resmi dili Türkçe olan devlet hizmetinde görev almaları, Türkçenin Rumeli Müslümanları arasında öğrenilmesini, Türk olmayanlar arasında yaygınlaşmasını sağlamıştır.

İnceleyeceğimiz eser; giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Girişte (s. 13-18); araştırmanın amacı, önemi, gerekçesi hakkında bilgi verilmiş; ayrıca İslam dininin eğitim-öğretime verdiği değer, Osmanlı Devleti'nde eğitime ve ilme verilen önemden bahsedilmiştir.

Birinci Bölüm (s. 19-56) "*Osmanlı Öncesi*" başlığını taşımakta olup başlıktan da anlaşılacağı gibi Osmanlı dönemi öncesi eğitim müesseselerine bilhassa da medreselere değinilmiştir. Yazar, bu bölümü ağırlıklı olarak İslam Eğitim Tarihinde önemli bir yere sahip olan medreselere ayırmıştır.

Medreseler, İslam Eğitim Tarihinde önemli bir yer teşkil etmekte olup cami ve mescidlerin yanında inşa edilen dinî bilgilerin öğretildiği mekânlardır. İlk medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda farklı görüşler bulunsun da kabul gören genel görüşe göre İran'da Nişâbur'da fakih ve muhaddis Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî (v. 342/954) tarafından Nişâbur'da kurulmuştur. Yine bu dönemden kısa bir süre sonra Horasan ve Maverâünnehir'de medreseler inşa edilmiştir. Kendisinden sonrakilere örneklik edecek en donanımlı ve ünlü medrese 1057'de Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk tarafından Bağdad'da inşa edilen Nizamiye Medresesidir. Bu medrese hoca ve öğrencilere mahsus odalar, dershaneler, mescid, kütüphane, yatakhane, yemekhane, hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliğindeydi. Kendinden sonra inşa edilen birçok medrese, bu medreseyi örnek almıştır.

Büyük Selçuklulardan başka Anadolu Selçukluları, Eyyübîler, Memlükler, Fâtımîler, Endülüs Emevîleri gibi devletlerde de medreseler önemli bir yer tutmuş, bahsi geçen devletler hâkim oldukları coğrafyada medreseler açtırmışlardır.

İkinci Bölümde (s. 57-210) "*Osmanlı Dönemi*" başlığı altında Osmanlı dönemi eğitim müesseselerine yer verilmiştir. Bu bölümde ağırlıklı olarak sıbyan mektepleri, medreseler ve Enderûn mektebi konuları işlenmiştir. Bu bağlamda bu konularla ilgili bilgi verecek olursak;

Sıbyan mektepleri; Osmanlı Devleti'nde ilköğretim düzeyinde eğitim veren kurumlara verilen yaygın bir isimdir. Kökeni İslam'ın ilk yıllarına dayanan bu kurum, halka okuma yazma eğitimi vermek amacıyla kurulmuştur. Bu mektepler, Osmanlı Devleti'nde "dârü't-talîm, dârü'l-ilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye" adlarıyla da anılmıştır.

Sıbyan mekteplerinin hocaları genellikle medrese mezunu olup cami ve mescidlerde imam-hatiplik veya müezzinlik yapan kimselerdi. Kız çocuklarına mahsus mekteplerin hocaları ise Kur'an bilen, Sübha-i Sıbyân ve Tuhfe-i Vehbî gibi risâleleri okumuş bayan hocalardı. Sıbyan mekteplerine başlamak için belirlenmiş kesin bir yaş sınırı olmamakla birlikte, Anadolu'da yaşayan çocuklar için dört veya beş, İstanbul'da yaşayan çocuklar için ise altı yaş civarıydı.

Bir diğer önemli kurum ise medreselerdir. İlk Osmanlı medresesi 1332'de Orhan Gazi zamanında İznik'te kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde medreselerde verilen eğitimin niteliği ve kapsamına dair devlet eliyle yapılan ilk düzenleme Fatih Sultan Mehmed tarafından gerçekleştirilmiştir. 1470'te Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da inşa ettirilen Semaniye Medreseleri (Sahn-ı Seman) kuruluncaya kadar gerek ilmiye mensuplarının yetiştirilmesi gerekse devletin değişik kadrolarına nitelikli elemanlar hazırlanması görevini icrâ etmişlerdir. Medreseler, bu fonksiyonlarını ilerleyen süreçte de devam ettirmişlerdir.

Osmanlı medreselerinin gelişmesindeki en önemli merhale ise Kanuni Süleyman zamanında, küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemle kurulan Süleymaniye Medresesidir. Bu medresenin kendinden öncekilerde bulunmayan bir özelliği, ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenmiş olan Tıp Medresesi, Darü's-Şifa ve riyaziyyat öğrenimine mahsus dört medrese ile çeşitli alanlara nitelikli eleman yetiştiren bir kurum

olmasıdır. Süleymaniye medreseleri ile Osmanlı medrese sistemi dereceler, dersler, gelir kaynakları ve yönetim bakımından önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bundan sonraki dönemde de devlet, çeşitli sebeplerle yeni medreseler inşa ettirmiştir.

Osmanlı medreselerinin bir diğer önemli özelliği ise İhtisas medreselerinin varlığı idi. Bu medreselerin kurulmasında ana gaye, İslamî ilimler ve tıp ilmi konusunda uzman yetiştirmekti. İhtisas medreseleri üç başlık altında incelenebilir:

1-Darü'l-Hadisler: Bu medreseler daha çok hadislerin öğretildiği kurumlardı. Müfredatını yoğunlukla hadis öğrenimine tahsis eden bu kurumlarda, diğer İslamî ilimler de okutulmaktaydı. II. Murad döneminde inşa edilen Darü'l-Hadis medresesi, Kanuni tarafından inşa ettirilen Süleymaniye Darü'l-Hadis'i, II. Selim tarafından yaptırılan Selimiye Darü'l-Hadis'i bu medreselere örnek olarak verilebilir.

2-Darü'l-Kurrâlar: Kur'an ilimlerinin öğretilmesine yönelik olan bu medreseler de diğer İslamî ilimler de öğretilmekteydi. Belli başlı darü'l kurralar; Süleymaniye, Selimiye, Hüsrev Kethüdâ, Sokullu Mehmed Paşa, Atik Vâlide darü'l-kurrâlarıdır.

3-Darü'l-Tıblar: Tıp ilimlerinin ve uygulamasının beraberce öğretildiği medreselerdir. Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulan Süleymaniye medreselerinden biri olan darü'l-tıb, yalnızca tıp eğitimi verilen ilk yükseköğrenim kurumudur.

Bir diğer önemli kurum ise Enderûn mektebidir.

Enderun; bir şeyin iç kısmı, iç yüzü, dâhili, harem dairesi gibi anlamlara gelmekte olup Enderun Mektebi ise Osmanlı Devleti'nde mülkî, idarî, diplomatik ve diğer önemli kadronun yetiştirildiği yerdir.

II. Murad zamanında kurulan Enderun Mektebi, gerçek kimliğine Fatih Sultan Mehmed zamanında kavuşmuştur. Fatih zamanında Enderun Mektebi devletin siyasî sistemi için gerekli idarî ve mülkî kadronun eğitime de yönelmiştir. Balkanlar'daki Hristiyan halktan ve Anadolu'dan devşirilen erkek çocukları, önce Anadolu'da seçilmiş Türk çiftçi ailelerine verilir, üç dört yılda Müslüman-Türk kültürünü kazandıktan sonra da İstanbul ve Edirne'deki çeşitli saraylara yerleştirilirdi. Bu hazırlık sarayları; Edirne Sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı ve İskender Sarayı olmak üzere dört taneydi. Bu sarayların eğitime tahsis edilmiş odalarında eğitim görürlerdi.

Askerlik, siyaset ve teknik konuların ağırlıklı olarak okutulduğu Enderun Mektebi'nin temel özelliği, saray içinde bulunması ve bütün derslerin Türkçe okutulmasıydı. Fatih kanunnâmeleri ve Enderun Mektebinin durumu da gösteriyor ki, Osmanlı devrinde Türkçeye devlet dili olarak gereken önem verilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma; alanında yapılan ilk çalışmalardan olması, zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olması, konuların sistematik ve bütüncül bir şekilde ele alınması, kendi alanında daha sonra yapılacak akademik araştırmalar için ciddi bir birikim ve literatür katkısı sunması nedeniyle konuya ilgi duyan akademisyenler ve araştırmacılar için önemli bir başvuru niteliği taşımaktadır. Ayrıca çalışma; o dönemin eğitim sistemini incelemesinin yanı sıra, yine o dönemdeki sosyal ve kültürel yapıya da değinmesinden dolayı büyük bir önem taşımaktadır.